

**ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ. К. Д. УШИНСЬКОГО»**

**«ПЕРСПЕКТИВИ».
СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ**

Філософія, політологія, соціологія

3 (57), 2013

Одеса

**ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ. К. Д. УШИНСЬКОГО»**

«ПЕРСПЕКТИВИ», Соціально-політичний журнал

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ 3 (57) ' 2013

Виходить щоквартально

*Друковані матеріали
виражають позицію
автора, яка не завжди
поділяється редакційною
колегією.*

*Передрук матеріалів
здійснюється за умови
обов'язкового посилання на
«Перспективи».*

*Рукописи не
повертаються.*

Друкується з 1996 року.
Виходить чотири рази на
рік.
Зареєстрований 17.01.2011
року, свідоцтво серії КВ
№ 17349-6119Р
Журнал є фаховим з
філософії, політології та
соціології згідно з
постановою ВАК України
№ 1-05/1 від 26.01.2011

Журнал підписано до друку
за рішенням вченої ради
Державного закладу
«Південноукраїнський
національний педагогічний
університет
імені К. Д. Ушинського»
Протокол
№4 від 28.11. 2013

Редакційна колегія

Кавалеров Анатолій Іванович, головний редактор, акад. УАПН і АІН,
доктор філософських наук

Наумкіна Світлана Михайлівна, заступник головного редактора,
доктор політичних наук

Балашенко Інна Валеріївна, відповідальний секретар,
кандидат філософських наук

Балабаєва Зінаїда Василівна, доктор філософських наук

Борінштейн Євген Русланович, доктор філософських наук

Дмитрієва Маргарита Степанівна, доктор філософських наук

Добролюбський Андрій Олегович, доктор історичних наук

Дунаєва Лариса Миколаївна, доктор політичних наук

Єршова-Бабенко Ірина Вікторівна, доктор філософських наук

Івакін Олексій Аркадійович, доктор філософських наук

Кавалеров Анатолій Іванович, акад. УАПН і АІН, доктор філософських
наук

Каменська Тетяна Григоріївна, доктор соціологічних наук

Кіссе Антон Іванович, доктор політичних наук

Кормич Людмила Іванівна, акад. УАПН, доктор історичних наук

Лебеденко Олександр Михайлович, доктор історичних наук

Лісеєнко Олена Василівна, доктор соціологічних наук

Мисик Ірина Георгіївна, доктор філософських наук

Михальченко Микола Іванович, чл.-кор. НАН України, президент УАПН,
доктор філософських наук

Місуно Аркадій Васильович, акад. УАПН і МАОІ, доктор філософських
наук

Мокляк Микола Миколайович, акад. УАПН, доктор філософських наук

Наумкіна Світлана Михайлівна, акад. УАПН, доктор політичних наук

Онищук Віталій Михайлович, доктор соціологічних наук

Подшивалкіна Валентина Іванівна, доктор соціологічних наук

Пунченко Олег Петрович, доктор філософських наук

Скрипник Микола Онисимович, доктор історичних наук

Стьопін Анатолій Опанасович, доктор історичних наук

Уйомов Авенір Іванович, доктор філософських наук

Чебикін Олексій Якович, акад. АІН України, доктор психологічних наук

Чунаєва Ангеліна Акиндівна, доктор філософських наук

Шелест Дмитро Сергійович, доктор історичних наук

Яковлев Денис Вікторович, доктор політичних наук

Вимоги до статей, які подаються до наукового журналу «ПЕРСПЕКТИВИ»

Статті подаються до редакції журналу в одному примірнику. Під текстом ставляться підписи всіх авторів з розшифрованою повністю прізвища, імені, по батькові, телефону та адреси кожного автора, а також дата подання статті до редакції.

Разом зі статтею подається CD-диск з текстом статті для комп'ютерної верстки.

Текст поданої в редакцію статті, як і текст на диску, повинен відповідати таким вимогам:

- На початку статті проставляються індекс УДК, прізвища авторів та відомості, які включають науковий ступінь, вчене звання, посаду та місце роботи, назву статті, анотації (не більше п'яти рядків) на українській, російській та англійській мовах, ключові слова до кожної з анотацій, а в кінці — список літератури.

- Всі посилання на літературу в тексті подаються в квадратних дужках (номер джерела у списку літератури, сторінка).

- Комп'ютерний набір (поданий на диску) статті виконують в MS Word 97, шрифтом Times New Roman, розміром 14 пунктів без переносів при міжрядковому інтервалі 1,5. Текст повинен бути вирівняний по ширині сторінки, з боковими полями 2 см. Об'єм статті 0,5 друкованого аркушу.

- Розмір всіх абзаців повинен бути 1,27 см.

- Всі малюнки, діаграми і графіки повинні бути подані у вигляді графічних файлів в форматах: BMP — монохромний (чорно-білий) або BMP — 16 кольорів чи JPEG. Крім малюнків в тексті. Вони повинні бути виконані у вигляді окремих графічних файлів на тому ж диску.

- Всі формули та інші не текстові дані повинні бути набрані в редакторі формул Microsoft Equation 3.0.

Згідно з постановою президії Вищої Атестаційної Комісії України від 15 січня 2003 року «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» постановлено, що необхідними елементами наукової статті повинні бути наступні:

- Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

- Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;

- Виділення невиділених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття;

- Формулювання мети статті (постановка завдання);

- Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

- Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Список літератури та посилання в тексті статті подавати відповідно до нового стандарту оформлення бібліографічного опису джерел (див. «Бюлетень ВАК України», 2009 р., № 5)

Матеріали, подані без дотримання вказаних вимог, повертаються автору.

ПАМЯТИ УЧИТЕЛЯ

Он был разным. Мог сердиться и тогда, тем, кто являлся причиной гнева, становилось не совсем уютно. Чаще улыбался, что не могло не отразиться на настроении окружающих. Он был ЧЕЛОВЕКОМ и ФИЛОСОФОМ с большой буквы.

К сожалению, я вынужден говорить об Анатолии Ивановиче Кавалерове в прошедшем времени. Но время и пространство – категории удивительные. Их существование не ограничивается сослагательным наклонением. Поэтому мы будем говорить об Анатолии Ивановиче, подразумевая, что он находится где-то возле нас.

Анатолий Иванович помог очень многим людям. Он не только научил нас работать, но и привил любовь к науке, показывая, как можно получать от нее удовольствие.

Профессору и академику Анатолию Ивановичу Кавалерову удалось создать не только философскую школу. Он воспитал ученых, которые сами воспитывают ученых и преподают студентам основания жизни в обществе.

Только сейчас, когда физически Анатолия Ивановича нет с нами, я начинаю понимать, насколько прав идеалист Платон, утверждающий господство мира идей. И одна из основных идей Анатолия Ивановича – идея философии жизни, которая традиционна для украинской философии, восходит к Григорию Сковороде, Памфилу Юркевичу и так важна для современного украинского общества.

Согласно мнению ученых, у Платона приводилось четыре аргумента бессмертия души. Жизнь Анатолия Ивановича Кавалерова – это пятый аргумент.

12 мая перестало биться сердце выдающегося украинского философа Анатолия Ивановича Кавалерова, но его идеи, его мечты и стремления, его отношение к жизни бродят по свету и передаются его многочисленными учениками.

Уходят в мир иной учителя.

Им не успели низко поклониться.

Лишь боль утраты искажает лица,

Когда уже ушли учителя.

Вдруг вспомним одобрительный кивок

И мягкий свет учительской улыбки...

Спасибо Вам за каждый Ваш урок.

Простите нам невольные ошибки.

УДК: 100+316

В. Ю. Бельский - доктор философских наук, профессор, начальник кафедры социологии Московского университета МВД РФ

К. Д. УШИНСКИЙ И ФИЛОСОФИЯ ОБРАЗОВАНИЯ В РОССИИ

В статье определяются сущностные основания образовательной среды и влияние, которое оказало философское мировоззрение и педагогическая деятельность К. Д. Ушинского на формирование эпохи высокого интеллектуального напряжения, духовного поиска нравственных начал человеческих отношений в философии образования России XIX века.

Ключевые слова: К. Д. Ушинский, философия образования, мировоззрение, личность, нравственность, социальность.

К. Д. УШИНСЬКИЙ ТА ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ В РОСІЇ

В статті визначаються сутнісні основи освітнього середовища і вплив, який здійснив філософський світогляд та педагогічна діяльність К. Д. Ушинського на формування епохи високого інтелектуального напруження, духовного пошуку моральних начал людських відношень в філософії освіти Росії XIX століття.

Ключові слова: К. Д. Ушинський, філософія освіти, світогляд, особистість, моральність, соціальність.

K. D. USHINSKY AND PHILOSOPHY OF EDUCATION RUSSIA

The article defines the essential base of the educational environment and the impact that was carried out by the philosophical worldview and pedagogical activity of K. D. Ushinsky on the formation of the age of high intellectual power, spiritual search for moral principles of human relations in the philosophy of education of Russia in the 19th century.

Keywords: K. D. Ushinsky, philosophy of education, worldview, personality, morality, sociality

О важности педагогической проблематики в философии и о необходимости философского подхода к вопросам образования и воспитания писали многие русские мыслители. Подобный интерес в значительной мере провоцировался непростой ситуацией в российской системе образования. Положение дел в данной сфере вызывало обеспокоенность русских интеллектуалов самой различной философской и идеологической ориентации. В то же время острота споров не помешала их участникам выйти на уровень подлинно философской дискуссии, в рамках которой происходил процесс становления русской философии образования.

Философия образования в России включала в себя многообразие подходов. В. А. Кравцов выделяет, например, следующие направления в рамках русской философии образования: философскую педагогику русского романтизма (В. Ф. Одоевский), славянофильства и западничества, подходы, разрабатываемые в трудах представителей духовно-академической философии (С. С. Гогоцкого, П. Д. Юркевича), философского консерватизма (В. Розанова, К. Победоносцева), в философских исканиях русских писателей (Л. Н. Толстого, Ф. М. Достоевского), а также «педагогической антропологии» К. Д. Ушинского.

Рассмотрим наиболее значительные позиции в рамках русской философии образования, с которыми так или иначе перекликались воззрения К. Д. Ушинского.

Важнейшей фигурой в русле педагогической мысли славянофильства является А. С. Хомякова, идеи философии образования которого излагаются им в статье «Об общественном воспитании в России» (1850). Наиболее прочным основанием для русского просвещения А. С. Хомяков считает единство веры, семьи и общины. Прообразом всех общественных отношений являются, по его мнению, изначально существующие семейные отношения, в которых А. С. Хомяков находил источник жизни и общинного характера русского человека. Глубинную основу русской нравственности он, как и другие славянофилы, видит в вековых, патриархальных традициях русской общины.

По мысли А. С. Хомякова, касающейся философии воспитания: воспитание, чтобы быть русским, должно быть согласно с началами не богобоязненности вообще и не христианства вообще, но с началами православия, которое есть единственное истинное христианство, с началами жизни семейной и с требованиями сельской общины, во сколько она распространяет свое влияние на русские села.

Воспитание, по А. С. Хомякову, должно быть прямой обязанностью государства, которое, как земля русская, признает в себе внутреннюю задачу проявления человеческого общества, основанного на законах высшей нравственности и христианской правды. Можно и должно, считает А. С. Хомяков, устранять все то, что враждебно жизненным началам общества. Развивать же сами эти начала почти невозможно. Лежащий в основе философской системы А. С. Хомякова принцип целостности находит приложение к его воззрениям по поводу образования. Специальность, по мнению А. С. Хомякова, не может быть положена в основу образования. Твердую и верную основу может служить только просвещение общее, расширяющее круг человеческой мысли и его понимающей способности. Данный принцип должен работать, согласно А. С. Хомякову, на начальной стадии образования.

Принцип целостности, предпочтения общих знаний специальным, проводится А. С. Хомяковым применительно ко всем уровням образования. Сокращение курсов в отношении к учениям специальным должно быть с избытком вознаграждено развитием просвещения общего. Первые два года университетского учения, по А. С. Хомякову, должны быть посвящены таким предметам, которые равно необходимы всякому образованному человеку, к какой бы он специальности не готовился.

Видным представителем философии образования в России был представитель духовно-академической традиции П. Д. Юркевич (1827 – 1874). В современной историко-философской литературе освещены, в основном, антропологические идеи П. Д. Юркевича, в то время, как педагогические его работы являются недостаточно изученными. В числе данных работ следует назвать «Чтения о воспитании» (1865), а также «Курс общей педагогики» (1869).

В работе «Чтения о воспитании» П. Д. Юркевич говорит о важности науки о воспитании, о величии звания воспитателя, ставит философские вопросы о необходимости и о возможности воспитания, о его границах, в качестве которых П. Д. Юркевич называет природу ребёнка, с одной стороны, и общественную среду, с другой. П. Д. Юркевич затрагивает вопрос и о целях воспитания, которые формулируются им в строгом соответствии с принципами христианского мировоззрения. В качестве подобных целей П. Д. Юркевич видит содействие человеку в достижении высшего совершенства, в том, чтобы способствовать ему в исполнении им долга в церкви, в семье, в государстве, а также содействовать в исполнении его частного призвания.

Воспитание, по мнению П. Д. Юркевича, должно преследовать цель, которую бы выбрал бы сам воспитанник, если бы был вполне зрелым. Цель воспитания состоит в том, чтобы утверждать свободу человека, развивать в душе воспитанника самостоятельность.

Главная цель воспитания формулируется П. Д. Юркевичем в полном соответствии с христианским учением: «Человек призван проявить в себе образ Божий делами мудрости, правды, любви и святости. Он должен быть совершенен, как его Отец небесный, он должен содействовать водворению между людьми царства Божьего». П. Д. Юркевич ставит светское воспитание, состоящее в усвоении общественных правил и приличий, значительно ниже воспитания христианского. Земной целью воспитания является разумный и добрый человек. П. Д. Юркевич считает, что в действительно нравственном человеке нужно формировать не только мягкость, но и частичку железа; там, где требуется проявить чувство долга и совесть, человек не имеет права быть бесхарактерным.

В «Чтениях» П. Д. Юркевич выделяет различные виды деятельности воспитателя: а) надзор, целью которого является пресечение какой-либо нежелательной деятельности, б) образование, где воспитатель действует на разум и предлагает что-либо для размышлений воспитанника, в) воспитание, которое образует привычки, находящиеся, в свою очередь, в зависимости от убеждений. П. Д. Юркевич особенно обращает внимание на третий вид деятельности воспитателя – собственно воспитание и подчёркивает, что воспитание не тождественно надзору и дрессировке [6].

Во втором из своих «Чтений» П. Д. Юркевич говорит об особенностях детского возраста и об индивидуальных свойствах воспитанника, которые придают процессу воспитания неповторимый оттенок. Он рассматривает зависимость воспитания от темперамента воспитанника (сангвинического, холерического, меланхолического, флегматического), а также от индивидуальных дарований воспитуемых.

В третьем «Чтении» П. Д. Юркевичем рассматривается отношение души к телу и описываются телесные свойства человека. В четвёртом «Чтении» П. Д. Юркевич говорит об особенностях душевной жизни, о способностях познания, о чувствованиях и воле. Мыслитель рассматривает здесь также ряд явлений, относящихся к волевой сфере: привычки, наклонности, аффекты. В «Чтениях» пятом и шестом П. Д. Юркевич производит обзор познавательных способностей, рассматривает основы эмпирического познания: внимание, память и воображение. «Чтение» седьмое посвящено рассмотрению рассудка и мышления, опирающихся на элементы логики: понятие, суждение, умозаключение.

Более известными являются работы П. Д. Юркевича, посвящённые антропологической проблематике: «Сердце и его значение в жизни человека, по учению слова Божия» (1860), в которой создана концепция о сердце как о фундаментальной непреходящей основе жизни человека (физической, нравственной и духовной), а также «Из науки о человеческом духе», в которой дана критика антропологизма Н. Г. Чернышевского.

П. Д. Юркевич исходит из библейского учения о сердце, как средоточии жизни человека, и пытается по-новому осветить это учение данными науки. Он восстает против одностороннего интеллектуализма нового времени, который видит центральную и основную силу души в мышлении. Средоточием духовной жизни и сущностью человека, по П. Д. Юркевичу, является сердце, а мышление и вся работа ума питается из этого духовного средоточия. Если разум можно рассматривать как свет, то жизнь духа, по П. Д. Юркевичу, зарождается раньше этого света, в глубине души. Ум, по его мнению, является вершиной, а не корнем духовной жизни. Именно поэтому ключ к пониманию человека, к уяснению важнейших движений его души должен лежать в его сердце. «Человек начинает свое развитие из движений сердца, которое везде хотело бы встречать существа радующиеся, согревающие друг друга теплотою любви, связанные дружбой и взаимным сочувствием. Только в этой форме осуществленного всеобщего счастья мир представляется ему как нечто достойное существовать» [6].

Согласно П. Д. Юркевичу, сердце и как физический орган тоже является средоточием человека, так как в нем соединяется центральная нервная система с симпатической. Сердце обращено, поэтому, к центру и к периферии человека. Тем самым оно, по мнению П. Д. Юркевича, является залогом целостности человека, но вместе с тем и индивидуальности и своеобразия, которое выражается не в мыслях, а в чувствах и реакциях.

В статье «Из науки о человеческом духе» (против Н. Г. Чернышевского) П. Д. Юркевич показывает всю неосновательность материализма. По его мнению, духовное начало нельзя объяснить из начала материального потому, что оно является таковым только во взаимодействии с духом. Отвергать нематериальное начало потому, что его «нигде не видно», значит, по его мысли, не понимать, что такое самонаблюдение, которое является подлинным духовным опытом.

К. Д. Ушинский знал о работах П. Д. Юркевича и высоко ценил его. Так, в статье, посвящённой Н. И. Пирогову, он говорит о П. Д. Юркевиче, как о выдающемся человеке и ставит его в один ряд с Н. И. Пироговым. П. Д. Юркевич также знал об К. Д. Ушинском, хотя отказывал ему в глубокой религиозности.

Можно утверждать, что идеи философии воспитания К. Д. Ушинского некоторым образом созвучны идеям православной педагогической мысли. К. Д. Ушинский утверждает тесную связь религии и педагогики: «По коренному смыслу христианской религии духовный пастырь должен быть не только служителем алтаря, не только проповедником слова Божия, но наставником и учителем» [4]. Он развивает данную мысль и в отношении государства. Духовные пастыри наши должны готовить в нас не только членов церкви, но и деятельных граждан христианского государства. Педагогическая деятельность не только не противоречит характеру деятельности священнослужителей, но является самым необходимым её дополнением.

Религия является, согласно К. Д. Ушинскому, основой воспитательного процесса, его стержнем. К. Д. Ушинский утверждает: «Как только мы захотим отделить непреходимой гранью преподавание закона Божьего от преподавания других предметов, то хотя преподавание других предметов останется, но воспитание исчезнет» [4]. Религиозность преподавателя К. Д. Ушинский считает одним из наиболее важных условий педагогической деятельности.

Традиционно взгляды К. Д. Ушинского относили к демократической традиции. Вместе с тем, более глубокий анализ показывает, что сходство К. Д. Ушинского с демократами во многом внешнее, что исходные предпосылки философии образования К. Д. Ушинского и демократов различны.

Так, В. Г. Белинский (1810 – 1848) говорил, что главным в воспитании является формирование человека [1]. Цель воспитания, сформулированная В. Г. Белинским, игнорирующая национальный характер человека, говорит о принципиальном несходстве его подхода к формированию человека и подхода К. Д. Ушинского. Объединяет В. Г. Белинского с К. Д. Ушинским лишь высокая оценка значения воспитания. Согласно В. Г. Белинскому, воспитание – великое дело: им решается участь человека, молодые поколения суть гости настоящего времени и хозяева будущего, которое есть их настоящее, получаемое ими как наследство от старейших поколений. Как зародыш будущего, которое должно сделаться настоящим, каждое из них есть новая идея, готовая сменить старую идею. Но новое, чтобы быть действительным, должно исторически развиваться из старого – и в этом законе заключается важность воспитания, и им же обуславливается важность тех людей, которые берут на себя священную обязанность быть воспитателями детей.

Рассмотрим воспитательные идеи другого представителя демократической традиции Н. А. Добролюбова, во взглядах которого ещё более ярко выражена общечеловеческая составляющая и ориентированность на европейскую образованность. Центральное место в философии образования Н. А. Добролюбова принадлежит идеям свободы и человеческого достоинства. К. Д. Ушинский также развивал подобные мысли, но в его философии образования центральное место принадлежит идее народности, понимаемой как идее органической целостности. Основная же педагогическая мысль Н. А. Добролюбова состоит в том, что в детях нужно развивать человеческое достоинство и предоставлять им возможность свободного развития, лишь помогая воспитанием этому развитию. Таким образом, Н. А. Добролюбов считает, что воспитание не создает новую природу человека, но только совершенствует то, что изначально содержалось в ней.

Н. А. Добролюбов обстоятельно развивал мысль о вреде безусловного повиновения. Он доказывает, что безусловное повиновение вредно действует на все нравственное существо ребенка, искажая его чувство правды, уважения к разумному убеждению и вселяет в него слепое следование авторитету. Он показывает, что безусловное повиновение нередко убивает в ребенке нравственные чувства, и добрые, святые начала, которые изначально присущи ребенку[2].

По мнению Н. А. Добролюбова, безусловное повиновение вредно действует также и на чувство. Он полагает, что сознание своей личности и ее прав начинается в детях весьма рано, а, возможно, и прямо рождается с ними. Это сознание требует от них возможности следовать своим стремлениям, а не служить бессознательным орудием для каких-то чуждых целей. И, если стремления ребенка удовлетворяются, ему дается думать и действовать до некоторой степени самостоятельно, то он бывает весел, радужен, полон чувств, высказывает кротость и отсутствие всякой раздражительности. Напротив, когда деятельность ребенка стесняется, его стремления подавляются, когда вместо сознательной жизни дитя является только послушным орудием, как автомат, тогда его душой овладевает тяжелое расположение, он становится угрюмым и вялым, он выказывает неприязнь к другим и делается жертвой самых низких чувств. Отношение раздражительности и недоверчивости испытываются и по отношению к воспитателю.

Особенно, по мнению Н. А. Добролюбова, безусловное повиновение производит губительное влияние на развитие собственной воли человека. В ситуациях, когда от ребенка добиваются абсолютного послушания, победа остается на стороне внешней силы, и это обстоятельство неизбежно убивает его внутреннюю энергию и охоту противодействовать чужим влияниям. Безусловное повиновение оказывает неблагоприятное воздействие и на совесть. Привыкая делать все без рассуждений, без убеждения в истине и борьбе, а только по приказу, человек становится безразличным к добру и злу и без зазрения совести совершает поступки, противоречащие нравственному чувству, оправдываясь тем, что «так приказано».

В качестве других нежелательных следствий, вытекающих из принципа безусловного повиновения, Н. А. Добролюбов видит нарушение природной логики ребенка (если приказания воспитателя непоследовательны, если существует множество воспитателей и наставников, приказания которых противоречат друг другу). Кроме того, при безусловном повиновении к ребенку легко могут перейти все недостатки воспитателя, нравственные и умственные.

По мнению Н. А. Добролюбова, в природе ребенка изначально содержится разумность, состоящая в логичности, способности устанавливать связь между причинами и следствиями, врожденном чувстве языка, умении составлять понятия, наличии природного здравого смысла. Дети охотно обращаются к природе, с радостью изучают все действительное, а не призрачное, их занимает всякое живое явление. Существующая же система воспитания и обучения зачастую искажает природную разумность ребенка. Инстинкт истины, изначально имеющийся у ребенка, искажается

запутанной и безжизненной системой преподавания. В этом смысле можно увидеть общее во взглядах Н. А. Добролюбова и К. Д. Ушинского, отстаивающего идею воспитывающего обучения, и видящего в разумном построении системы обучения важный фактор формирования личности человека.

Основания, на которых держится педагогика, по мнению Н. А. Добролюбова, состоят в следующем: уважение к человеческой природе ребенка, предоставление ему свободного, нормального развития, старание внушить ему прежде всего и более всего правильные понятия о вещах, живые и твердые убеждения, предоставление ему права действовать сознательно, по уважению к добру и правде, а не из страха и не из корысти.

Важным положением педагогики другого русского мыслителя-демократа Н. Г. Чернышевского также является уважение к личности ребенка. Н. Г. Чернышевский, как и Н. А. Добролюбов, не допускал принципа насилия по отношению к ребенку. Для воспитания детей, согласно Н. Г. Чернышевскому, нужно не принуждение, а только доброжелательное содействие тому, чего они сами желают. Особое значение имеет в воспитании, по Н. Г. Чернышевскому, самостоятельность и активность детей. Н. Г. Чернышевский восклицает: «Не мешайте детям становиться умными, честными людьми». В этом он видел основное требование передовой педагогики. Мы увидим, что требование активности и самостоятельности воспитываемого выдвигалось и К. Д. Ушинским.

Воспитание и образование должны обеспечить подготовку людей всесторонне развитых, хорошо образованных, честных, принципиальных, проникнутых сознанием общественного долга. Н. Г. Чернышевский высказывается против узкого прикладного образования, которое сковывает человека на всю жизнь, вталкивает его на узкую дорогу. Нужно дать детям широкое всестороннее образование, вооружить их знаниями как о человеке, так и о природе. Воспитание должно указать человеку его место в обществе, его гражданские обязанности и тем самым возвысить до понимания гражданского долга.

Педагогическим взглядам Н. Г. Чернышевского присуща активная просветительская позиция. Он понимал, что на первом плане стоят задачи просвещения России. В своих статьях он, поэтому, часто обращается к вопросам образования и воспитания. Н. Г. Чернышевский равно высоко ценил и гуманитарные науки и естествознание. Литература для него представляет собой «самое сильное средство для распространения образованности». Вместе с тем, Н. Г. Чернышевский считал, что для умственного образования настоятельно необходимо изучение естественных наук. Н. Г. Чернышевский высоко ставил науки естественные и математические, их образовательную ценность. Кроме изучения родного языка, детям надо дать серьезную подготовку и в области иностранных языков [5].

Другой представитель демократической традиции философии образования Д. И. Писарев в своих многочисленных статьях неоднократно касался вопросов общественного воспитания. Прогресс общественной жизни, по Д. И. Писареву, достигается главным образом распространением научных знаний и ростом числа «мыслящих личностей». По его мнению, свободная, непрерывно саморазвивающаяся личность может преобразовывать жизнь. Мыслящая личность как идеал общественного воспитания обусловила высказывания Д. И. Писарева по педагогическим вопросам, которым он посвятил ряд статей: «Школа и жизнь», «Педагогические софизмы», «О русском педагогическом вестнике» и др.

Д. И. Писарев призывал родителей ценить в ребенке человеческую личность, его стремление к самостоятельности мысли. Воспитание, имеющее принудительный характер, должно, по его мнению, оканчиваться возможно раньше. Такое воспитание парализует самостоятельность ребенка. Основанное на авторитете, оно ведет к тому, что ребенок все воспринимает на веру. Поэтому, как полагал Д. И. Писарев, чем раньше личность начинает скептически относиться к своим наставникам, тем лучше, – больше времени останется на «радикальное уничтожение их работы». Деспотизм палки, по его мнению, уничтожает всякое доверие между воспитателем и воспитанником, накладывает печать рабства. Деспотизм любви, напротив, губит самостоятельность характера и силу воли. Соединением двух первых типов деспотизма является третий – патриархальный, основанный одновременно на страхе и любви.

Особое значение в развитии личности принадлежит, согласно Д. И. Писареву, деятельности, труду. В самом труде, в усилиях мысли находится источник наслаждения для ребенка. Писарев воспринял гимн труду и новому человеку, звучащий в сочинениях Н. Г. Чернышевского, и в особенности, в знаменитом «Что делать?»

Идеи Д. И. Писарева, посвященные труду, созвучны взглядам К. Д. Ушинского, считающего труд основой человеческой личности. Труд, как пишет К. Д. Ушинский, действует на человека не одним удовлетворением его потребностей и расширением их круга, но собственно своей внутренней, ему одной присущей силой, независимо от тех материальных ценностей, которые он доставляет.

Отличие взглядов К. Д. Ушинского от воззрений Д. И. Писарева и других демократов по поводу труда состоит в понимании им трудовой деятельности как согласующейся с христианской нравственностью. Для демократов свободный труд являлся, прежде всего, характеристикой нового человека, порывавшего с христианской традицией.

Рассмотрим взгляды Д. И. Писарева в связи с идеей К. Д. Ушинского о единстве умственного развития и нравственного воспитания. Д. И. Писарев также рассматривал образование как фактор формирования нового человека, но ограничивал круг наук, достойных выполнять данную роль. Главной в теории Д. И. Писарева была апология прагматически истолкованного позитивизма и признание естествознания как единственной достоверной науки. Д. И. Писарев был сторонником широкого естественнонаучного образования. Для К. Д. Ушинского же главнейшим воспитателем должен являться родной язык.

Кроме того, Д. И. Писарев выступал против преподавания древних (классических) языков, предлагая заменить их «живыми». В дальнейшем мы увидим, что К. Д. Ушинский уделял внимание не живым языкам вообще, а, в первую очередь, родному языку [2].

В статье «Педагогические софизмы» Д. И. Писарев разбирал недостатки классической гимназии. Наряду с положительными требованиями он выдвигал и явно нигилистические: об исключении из курса средней школы истории, истории литературы, политической географии. Первоначально Д. И. Писарев был вообще против преподавания истории в гимназическом обучении, считая, что она слишком сложна для понимания.

Рассмотрим, далее, в общем процессе формирования русской философии образования позицию Л. Н. Толстого (1828 – 1910) – крупного русского писателя и мыслителя, уделившего, кроме того, значительное внимание вопросам философии образования.

Известно, что основные философские темы, которыми занимался Л. Н. Толстой, относятся к сферам этики и антропологии. Философию Л. Н. Толстого можно характеризовать как систему «панморализма». Л. Н. Толстой был религиозным человеком, создавшим систему мистической этики, пронизанной связью с Абсолютом, и на этом пути пришёл к категорическому отвержению личности. Л. Н. Толстой пишет в своем дневнике, что мы привыкли к иллюзии своей особенности, отделенности от мира, но когда поймешь эту иллюзию, то удивляешься, как можно не видеть того, что мы – не часть целого, а лишь временное и пространственное проявление чего-то невременного и непространственного. Сознание нашей отдельности связано, по Л. Н. Толстому, с фактом нашей телесности, которая является призрачным и нереальным бытием. Цель жизни, по Л. Н. Толстому, состоит в бесконечном просветлении и единении существ мира [3].

То, что познает, - пишет Л. Н. Толстой в Дневнике, - одно везде во всем и в самом себе, это Бог, и та частица Бога, которая есть наше действительное «я». Сущность жизни не есть его отдельное существо, а Бог, заключенный в человеке, смысл жизни открывается тогда, когда человек признает собою свою божественную сущность. Известно, что К. Д. Ушинский, в соответствии с русской философской традицией, также считал тенденцию к единению лучшим стремлением человеческой души, в то время как тенденция обособления рассматривалась им как худшее, порочное начало человека.

Важным вопросом антропологии Л. Н. Толстого был вопрос о смысле человеческой жизни. Л. Н. Толстой пришел к заключению, что вопрос о смысле жизни встает перед человеком тогда, когда он ведет бессмысленную, неправильную жизнь, прожигает ее и подходит к ней так, как если бы за ней ничего не было. Вопрос о смысле жизни, по Л. Н. Толстому, является вопросом о таком ее содержании, которое не кончается вместе с самой жизнью. Когда человек ставит вопрос о смысле жизни, он спрашивает о том, что в ней есть бесконечного, бессмертного, вечного. Вопрос о смысле жизни, таким образом, подводит к понятиям веры и Бога. Вопрос о смысле жизни человека явно не формулировался К. Д. Ушинским, но присутствовал в постановке целей воспитания.

Согласно учению Л. Н. Толстого, неотрывным от бытия человека явлением служит вера, причём совпадение веры и жизни настолько полно, что если вера исчезает, то жизнь человеческая становится невозможной. Вера, по Л. Н. Толстому, выражает нравственную определенность и направленность жизни, ее смысл, утверждает саму жизнь как благо. Она не оставляет места злу, допуская его только как отсутствие жизни, как смерть. Вера, согласно К. Д. Ушинскому, должна

также пронизывать содержание изначального воспитания и образования. Вера как сознание жизни, согласно Л. Н. Толстому, предшествует научно-философским суждениям о жизни, она является основанием и границей разума.

Как известно, обосновывая свое понимание веры, Л. Н. Толстой выступал против деформации этого понятия в опыте церкви. Церковь, по его мнению, извратила понятие веры тем, что оторвала ее от дел, от плоти жизни и превратила в некое особое дело – воскресных молитв и благотворительных актов. Вера должна заключаться в делах, которые заключают свою награду в себе и которые совершаются не ради будущих наград. Истинная религия, согласно К. Д. Ушинскому, должна определять содержание и характер воспитания.

Философские идеи Л. Н. Толстого, воплощенные в его нравственном учении, нашли отражение в его педагогическом опыте и воплотились в его философии образования. Л. Н. Толстой прибегал к педагогической практике на протяжении всей своей жизни. После пребывания в Казанском университете (1844–1847) Л. Н. Толстой открыл в Ясной Поляне свою первую школу для крестьянских детей. В начале 60-х годов, в период подъема демократического движения в России, Л. Н. Толстой пришел к мысли о важности народного образования [3].

С осени 1859 года, после некоторого перерыва, Л. Н. Толстой вновь открывает школу в Ясной поляне, и с 1860 года в печати появляются его заметки о педагогике вместе с замыслом написать историю педагогики. Чтобы иметь представление о достижениях в школьной педагогике, Л. Н. Толстой предпринял путешествие с целью ознакомиться со школами Англии, Германии, Франции. Сходную поездку, как известно, осуществил и К. Д. Ушинский. Свои педагогические наблюдения Л. Н. Толстой публиковал в созданном им журнале «Ясная поляна» (1862).

В очерке «О народном образовании» (1862) Л. Н. Толстой высказывает ряд мыслей, представляющих его философию образования. Л. Н. Толстой задумывается об основаниях образования и педагогической деятельности в целом. Такие основания разделяются им на четыре раздела: религиозные, философские, опытные и исторические. Проследив ход истории педагогики, строящейся на философских основаниях, Л. Н. Толстой считает, что в ней нельзя найти критерий надлежащего образования, но, напротив, все ее изучение говорит об отсутствии данного критерия. Отметим, что смысл учения К. Д. Ушинского также состоит в том, чтобы обрести для теории воспитания философские основания.

По Л. Н. Толстому, в продолжение нескольких веков каждая школа учреждается на образец другой, и в каждой из которых неперемennым условием является дисциплина, подавляющая свободу ребенка. Принудительное устройство школы, по Л. Н. Толстому, исключает возможность всякого прогресса и возможность осознать действительные потребности детей и жизни. Вместе с тем, школа должна быть и орудием образования, и, вместе с тем, опытом над новым поколением, дающим постоянно новые выводы.

Важную роль в педагогике Л. Н. Толстой отводил опыту. «Только когда опыт будет основанием школы, только тогда, когда каждая школа будет, так сказать, педагогической лабораторией, только тогда школа не отстанет от всеобщего прогресса и опыт будет в состоянии положить твердые основания для науки образования» [3]. Не меньшую роль Л. Н. Толстой отводит принципу свободы в образовании и воспитании. Мысли Л. Н. Толстого о свободной педагогике были навеяны временем, культивирующим теорию свободы во всех ее проявлениях. Л. Н. Толстой утверждает, что школа должна рождаться из потребностей жизни, и только действительная жизнь должна показать, какой должна быть школа в России. По этой причине Л. Н. Толстой выступает против копирования образовательного опыта западных стран, что сближает его с К. Д. Ушинским.

В 70-х годах Л. Н. Толстой составил «Азбуку» с книгами для чтения. В 1874г. Л. Н. Толстой начинает составлять «Новую азбуку», которая пользовалась популярностью и до конца XIX века выдержала около 30 изданий. Л. Н. Толстой содействовал также открытию новых школ и улучшению школьного дела в родных местах.

Последняя статья «О воспитании» (1909) отражает взгляды Л. Н. Толстого на сущность религиозно-нравственного воспитания и обучения детей в духе «очищенного» от церковности христианства. Истинное христианство он делает общей основой образования народа. Л. Н. Толстой считал воспитание величайшим делом. В признании важности дела воспитания К. Д. Ушинский очень близок Л. Н. Толстому.

Таким образом, мы рассмотрели важнейшие позиции, определяющие развитие русской философии образования, в диалоге с которыми формировалась позиция К. Д. Ушинского и увидели различие взглядов русских мыслителей по принципиальным вопросам образования. В дальнейшем

© **В. О. Блінцова**

мы покажем, что в поиске К. Д. Ушинским своего пути присутствуют отголоски самых различных влияний. Вместе с тем, философия К. Д. Ушинского не вписывается полностью ни в одну из представленных традиций, переключаясь со многими из них (православной, демократической).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Белинский В. Г. О воспитании детей вообще и о детской книге / В. Г. Белинский // Антология педагогической мысли России первой половины XIX в. – М., 1987. – 296 с.
2. Песковский М. Л. К. Д. Ушинский. Его жизнь и педагогическая деятельность / М. Л. Песковский. – С-П., 1892. – С. 28-56.
3. Толстой Л. Н. Общий очерк характера Яснополянской школы 1862 г. / Л. Н. Толстой // Антология педагогической мысли России второй половины XIX – начала XX века. – М., 1990. – Т. 2. – 100 с.
4. Ушинский К. Д. Собрание сочинений: В 11 т. / К. Д. Ушинский. – М., Л., 1950. – Т. 1. – С. 51-98.
5. Чернышевский Н. Г. Критический отзыв о журнале «Ясная поляна» / Н. Г. Чернышевский // Антология педагогической мысли России второй половины XIX – начала XX века – М., 1990. – Т. 2. – 128 с.
6. Юркевич П. Д. Философские произведения / П. Д. Юркевич. – М., 1990. – 181 с.

УДК 323.2:316.77

В. О. Блінцова - здобувач кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія»

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ СКЛАДОВІ ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТІЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ДОБИ

Статтю присвячено дослідженню соціально-політичних складових електронної демократії інформаційної доби. Е-демократію визначено як форму демократичного правління інформаційної доби. Відзначено, що соціально-політичними складовими е-демократії виступають плюралізм груп та спільнот, ідеологічні цінності лібералізму та принципи політичного плюралізму, яким в інформаційному суспільстві організаційно відповідає модель мережевої організації. Управління політичними мережами передбачає рівність доступу громадян до інформації, пряме представництво інтересів та діалог між владою та суспільством.

Відзначено, що е-демократія створює умови для раціонального політичного вибору та управління в умовах інформаційного суспільства.

Ключові слова: е-демократія, політичний плюралізм, мережева політична організація, політична діяльність, інформаційне суспільство.

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ СОСТАВЛЯЮЩИЕ ЭЛЕКТРОННОЙ ДЕМОКРАТИИ ИНФОРМАЦИОННОЙ ЭПОХИ

Статья посвящена исследованию социально-политических составляющих электронной демократии информационной эпохи. Е-демократию определено как форму демократического правления информационной эпохи. Отмечено, что социально-политическими составляющими е-демократии выступают плюрализм групп и сообществ, идеологические ценности либерализма и принципы политического плюрализма, которым в информационном обществе организационно соответствует модель сетевой организации. Управление политическими сетями предполагает равенство доступа граждан к информации, прямое представительство интересов и диалог между властью и обществом.

Отмечено, что е-демократия создает условия для рационального политического выбора и управления в условиях информационного общества.

Ключевые слова: электронная демократия, политический плюрализм, сетевая политическая организация, политическая деятельность, информационное общество.

SOCIAL-POLITICAL COMPONENT OF E-DEMOCRACY OF INFORMATION AGE

The article studies the social and political components of e-democracy of the information age. E-democracy is defined as a form of democratic governance of the information age. It is noted that the social and political components of e-democracy are pluralism and community groups, ideological liberal values and principles of political pluralism in the information society that meet the organizational model of network organization. Managing political networks provides equal access to information, direct representation of interests and dialogue between government and society.

It is noted that e-democracy creates the conditions for a rational political choice and control in the information society.

Keywords: e-democracy, political pluralism, political organization, networking, political activity, information society.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

Актуальність теми статті обумовлена необхідністю ґрунтовного дослідження соціально-політичних складових становлення е-демократії в інформаційну добу. Всеохоплюючі зміни у соціальній, політичній, економічній, науково-технічній сферах сучасного суспільства сприяють зростанню у політичному процесі значення громадянського суспільства, акторів третього сектору, груп інтересів, які беруть участь у формуванні політичного порядку денного, прийнятті політичних рішень, державному управлінні. На зміну моделям представницької демократії (коли соціальні та політичні групи представляють обранці, що виступають у парламенті від їх імені) приходять моделі прямої демократії.

В умовах інформаційного суспільства теоретичні моделі демократії знаходять своє вираження у діяльності електронного уряду та формуванні механізмів електронної демократії. Говорять про дорадчу та деліберативну демократію (Ю. Габермас), інтерактивну демократію (П. Розанвалон), демократію участі (Й. Масуда), напівпрямую демократію (О. Тоффлер). Під впливом становлення інформаційної доби трансформуються демократичні інститути, сутність та механізми демократичного політичного режиму. За таких умов актуалізується питання підвищення ефективності демократії, політичної участі громадян та взаємодії політичних акторів (як публічних, так і непублічних).

Аналіз останніх досліджень та публікацій, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Незважаючи на велику кількість наукових досліджень електронної демократії, у тому числі – політологічних робіт на дану тематику зарубіжних та вітчизняних авторів, недостатньо уваги приділяється саме соціально-політичним складовим е-демократії. Залишаються недостатньо висвітленими багато проблем е-демократії концептуального та емпіричного характеру, до яких можна впевнено віднести дослідження плюралізму політичних груп як основи демократичної форми правління та політичних мереж.

У вітчизняній політичній науці проблема соціально-політичних складових електронної демократії інформаційної доби лише починає входити у предметне поле теоретичних візій і тому аналізу піддаються лише окремі складові цього масштабного політичного процесу: політичні актори, конституційні основи політичного плюралізму та вибору, виборчі кампанії та технології, політичні інститути та громадські об'єднання.

Проте, очевидно, що комплексне політологічне дослідження соціально-політичних складових електронної демократії інформаційної доби неможливе без ґрунтовного аналізу трансформаційних процесів, ролі і місця груп інтересів та політичних партій, розвитку мережевих організацій.

Дослідженню е-демократії присвячено роботи таких зарубіжних та вітчизняних авторів, як Б. Барбер, С. Верба, Б. Кауфманн, М. Уотерс, К. Патеман, О. Голобуцький, О. Дубас, В. Ковалевський, В. Горбатенко, А. Сіленко, Ю. Мазурок, О. Маруховський, В. Недбай, Д. Яковлев та ін.

До сучасних та актуальних підходів дослідження соціально-політичних складових е-демократії, як форми взаємодії влади та суспільства інформаційної доби може бути віднесений мережевий підхід, в основі якого лежить поняття політичної мережі. У політичній теорії варто відзначити таких представників мережевого підходу, праці яких стосуються проблеми мережевої організації політики та впливу мереж на е-демократію інформаційної доби, як К. Анселл, І. Афанасьєв, Дж. Бейдернікл, Ю. Брандес, Р. Даль, Б. Коулман, В. Пугачов, К. Дінгверт, К. Даудінг, Г. Фолкнер, М. Кастельс, Д. Марш, М. Савард, Л. Пал, Дж. Річардсон, Дж. Шнайдер та ін.

Одним із теоретичних джерел мережевого підходу виступає парадигма постмодерну, зокрема ідеї мікрофізики влади (М. Фуко), симулякрів (Ж. Бодрійяр), різомі (Ж. Дельоз та Ф. Гватаррі). Представники мережевого підходу активно використовують методологічні здобутки теорії раціонального вибору, теорії ігор, критичного та постмодерного дискурсу-аналізу, неоінституціоналістських підходів тощо.

Більшість з дослідників відзначають, що поява політичних мереж – це відповідь суспільства на виклики та нові можливості інформаційної доби. Головне призначення політичної мережі – забезпечення ефективної комунікації влади та суспільства у процесі вироблення публічної політики та управління.

У процесі становлення е-демократії у посткомуністичних країнах політичні мережі відіграють роль компенсаторів нерозвинених політичних інститутів, які забезпечують ефективну політичну організацію взаємодії між інституціями громадянського суспільства, між владою та суспільством.

Мета статті – дослідити соціально-політичні складові електронної демократії інформаційної доби. Поставлена мета обумовила наступні завдання дослідження:

- визначити чинники, що впливають на процес е-демократії інформаційної доби;
- розглянути плюралізм політичних груп як складову е-демократії;
- дослідити мережеву організацію соціально-політичних груп.

Виклад основного матеріалу дослідження. Переваги моделі електронної демократії в умовах інформаційної доби є наслідком поєднання менеджменту та інформаційних технологій у процесі вироблення та прийняття політичних рішень. Підвищення ефективності політичної взаємодії влади та громадян у процесі впровадження е-демократії відбувається завдяки більш успішному розумінню потреб суспільних груп та окремих громадян («споживачів» управлінських послуг) та спрощенню зворотного зв'язку між громадянами та владою (у тому числі – е-голосування та е-урядування). Механізми е-демократії передбачають інформаційну активність та компетентність громадян, які утворюють політичні мережі, що впливають на політику уряду. Влада, зі свого боку, може почути основні суспільні групи через комунікативні канали (Інтернет, особисте спілкування, телефонні розмови, пошта, sms тощо) і повинна враховувати думку громадян у процесі реалізації політики.

Демократія інформаційної доби передбачає політичний плюралізм. Боротьба інтересів соціально-політичних груп та обумовлена реальним політичним плюралізмом політична конкуренція мають відбуватися у певних правових та політичних рамках, на підставі визнання легальних «правил гри». Конфлікт та політичне протистояння мають відбуватись на ґрунті політичного консенсусу із принципових, засадничих питань суспільного розвитку.

Досліджуючи соціально-політичні складові е-демократії інформаційної доби варто звернути увагу на те, що досягнення повної згоди та уникнення усіляких конфліктів неможливе. Проте е-демократія ставить перед суспільством та владою цілий ряд проблем та вимог щодо політичної комунікації та організації політичного дискурсу. Це повною мірою стосується усього багатоманіття суспільно-політичних груп, що «розквітають» в умовах інформаційного суспільства за дотримання принципів демократії та плюралізму. У діяльності влади та громадянського суспільства мають бути знайдені нові форми комунікації з метою досягнення порозуміння, які відповідають моделі е-демократії інформаційної доби.

Можна погодитись із П. Вознюком у тому, що «для сучасної політичної науки характерним є усвідомлення неповноцінності та неефективності згоди, не забезпеченої реальним комунікативним порозумінням. Це дозволило виокремити наступні вимоги до політичного консенсусу сучасності: 1) принципова рівність та суб'єктність учасників; 2) діалогічність обговорення предмета узгодження; 3) свідомий характер дискурсу, відсутність маніпуляції; 4) раціональність; 5) динамізм, перманентна підтверджуваність консенсусних домовленостей; 6) відкритість, максимальна публічність; 7) багаторівневість і взаємозв'язок консенсусних рівнів. Лише та згода, що відповідає всім наведеним пунктам, вважається здатною успішно здійснювати свою суспільно стабілізуючу функцію» [64, с. 6].

Демократична політика в інформаційну добу полягає у балансуванні між полюсами «автократії» (раціонального панування бюрократичних апаратів глобального уряду) та «анархії» («розпорошення» влади, політичного капіталу, громадської думки до атомізованого стану). Мета впровадження моделі

е-демократії мало чим відрізняється від класичних теорій демократії, бо апелює до ідеалу античної «Агори», намагаючись створити найкращі умови для реалізації вільного політичного вибору громадянина та акумулювання потенціалу соціально-політичних груп задля захисту суспільного інтересу.

Політичний плюралізм є однією з головних ознак сучасного демократичного суспільства. Він виражається у поглядах громадян, ідеологіях, програмах політичних партій та інтересах політичних та громадських груп та об'єднань.

В історії політичних вчень важливість політичного плюралізму одними з перших обґрунтували давньогрецькі філософи (Аристотель) та відстоювали політичні діячі (Перикл), які розглядали відмінність політичних позицій як елемент агону (змагання), політичної конкуренції та підґрунтя раціонального прийняття політичного рішення. У добу античності зародилась та домінувала елітистська парадигма управління, представники якої утверджували пріоритет лідерів та елітних груп у процесі реалізації спільного блага, відмовляючи решті суспільства у здатності брати участь у політичному житті та управлінні державою (Конфуцій, Платон, Цицерон, Полібій та ін.).

Для античних філософів, які поняттям «полісу» об'єднували спільноту та державу вираженням та характеристикою правильної форми панування було прагнення до «спільного блага» (Аристотель), проте у класичних політичних доктринах лібералізму плюралістичне суспільство (республіка) протиставлялось державі (монархія). Республіканська модель передбачала дієві механізми представницької демократії (парламентаризм) з метою інтеграції інтересів різних соціально-політичних груп.

У XVIII столітті проти монополії держави у політичній сфері та панування групових інтересів у політиці виступили представники утилітаризму (І. Бентам), що наголошували на пріоритетності інтересів індивіда. На початку XIX століття А. Бентлі запропонував розуміння політики як перманентного процесу боротьби соціальних груп за державну владу, яка завжди захищає «специфічні» інтереси пануючого класу. Політичними інституціями, створеними задля артикуляції та захисту інтересів соціальних груп виступають партії, парламенти, інституції громадянського суспільства (включно із мас-медіа). У другій половині XX століття набуває теоретичної ваги та суспільного поширення теорія неоплюралізму: державна влада є похідною та регулятором політичних, соціальних та економічних відносин через правові механізми.

До теоретичних витоків концепції е-демократії слід віднести наступні найбільш загальні положення плюралістичної моделі демократії. По-перше, суспільство складається з багаточисельних груп, які об'єднані специфічними спільними економічними, релігійними, етнічними або культурними інтересами. По-друге, групи постають основними суб'єктами політичного процесу, вони впливають на державну владу. По-третє, конкуренція між групами розглядається як один із головних чинників прийняття політичних рішень. По-четверте, важливу суспільну роль відіграють незалежні від уряду центри влади – мас-медіа, університети, політичні партії та ін.

В умовах електронної демократії інформаційної доби влада суспільних груп розширюється – вони об'єднуються у політичні мережі та можуть швидко формувати власні політичні вимоги та доносити їх до органів управління завдяки інформаційним технологіям. Р. Даль вважає, що чим більша кількість зацікавлених груп і чим частіше вони здійснюють комунікацію тим краще для демократії. У теорії поліархії Р. Даля поєднується групова та елітарна складові плюралістичного суспільства. При цьому співіснування та взаємодія політичної еліти та громадянського суспільства (політично активних громадян) забезпечується механізмами відкритого змагання між політичними акторами за посади.

Інформаційна доба сприяє створенню моделі е-демократії, що враховує поширення мережевої форми політичної організації. У сучасному світі зростають вимоги громадськості щодо підвищення ефективності уряду, діяльності політичних інститутів.

Е-демократія покликана сприяти вирішенню наступних соціально-політичних проблем сучасного суспільства:

– налагодження комунікації та політичної взаємодії між різними соціальними групами у плюралістичному суспільстві;

– значне зниження рівня довіри суспільства до влади (демократичний конформізм, відчуження

громадян від влади);

– віддаленість центру прийняття політичних рішень від громад («споживачів» урядової політики).

У політичних процесах важливу роль відграє взаємодія бюрократії, урядовців та зацікавлених (лобістських) груп. Одним із завдань е-демократії стає розширення кола учасників політичної взаємодії, залучення до участі у політичному процесі мережевих організацій. Сучасні суспільства характеризуються функціональною диференціацією і частковою автономністю соціальних груп.

Політичні мережі формуються у різних просторах політики і представляють комплекс структурних взаємовідносин між політичними та державними акторами та суспільством.

Мережевий підхід до соціально-політичних відносин змінює усталене розуміння держави як основного актора політики, натомість пропонуючи аналізувати процеси фрагментації влади, формування політичних рішень як наслідок взаємодії «формальних» урядових та неформальних структур, сформованих на основі мережевих зв'язків (інституту партнерства, інституту патрімоніалізму тощо – в залежності від ступеню демократичності суспільства).

Утворення політичних мереж виступає довготривалим процесом, який передбачає налагодження інформаційних зв'язків, розподіл функціональних обов'язків учасниками мережі, формування спільної мети, норм та критеріїв діяльності, обмін ресурсами.

Е-демократія дозволяє доповнювати бюрократичну систему управління більш гнучкими механізмами, що враховують думку громади, формувати політичний порядок денний на основі соціальних ініціатив. При чому громадяни починають відчувати відповідальність за політику та діяльність влади.

Висновки. Узагальнюючи результати досліджень проблематики соціально-політичних складових електронної демократії інформаційної доби слід відзначити наступне.

Наприкінці ХХ – початку ХХІ століття відбулись масштабні політичні трансформації, пов'язані із інформатизацією, глобалізацією та демократизацією. Це призвело до появи нових механізмів управління та прийняття політичних рішень – е-урядування та е-демократії, які спираються на політичні мережі та пропонують нові можливості взаємодії влади та суспільства в умовах інформаційної доби. Загальним знаменником змін стало ослаблення авторитарних тенденцій в управлінні, поширення політичного плюралізму, демократичних політичних цінностей.

Політичні мережі створюють нові можливості для розвитку е-демократії, дозволяють підвищити ефективність політичної взаємодії між владою та суспільством, підняти якість політичних реформ за рахунок координації діяльності політичних груп та спільнот.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вознюк П. Консенсус як принцип сучасної демократії: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.01 / П. Ф. Вознюк; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2004. – 14 с.

УДК 130.2+168.522+17.022.1

Е. Р. Боринштейн - доктор философских наук, профессор, заведующий кафедрой философии и социологии Государственного учреждения «Южноукраинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского»

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ КАК СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКОЕ ЯВЛЕНИЕ

В статье исследуется мультикультурализм, используя точку зрения социальной философии. Рассматривается стратегия мультикультурализма как социально-философского явления в современном трансформирующемся обществе.

Ключевые слова: мультикультурализм, трансформация, социокультурное, интеграция, ассимиляция, межкультурная коммуникация, инкультурация, социализация, миграция.

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ ЯК СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКЕ ЯВИЩЕ

У статті досліджується мультикультуралізм, використовуючи точку зору соціальної філософії. Розглядається стратегія мультикультуралізму як соціально-філософського явища в сучасному суспільстві, що трансформується.

Ключові слова: мультикультуралізм, трансформація, соціокультурне, інтеграція, асиміляція, міжкультурна комунікація, інкультурація, соціалізація, міграція.

MULTICULTURALISM AS A SOCIAL-PHILOSOPHICAL PHENOMENON

The article analyzes multiculturalism from the viewpoint of social philosophy. The strategy of multiculturalism is considered as a social-philosophical phenomenon in the modern transforming society.

Key words: multiculturalism, transformation, social and cultural, integration, assimilation, intercultural communication, enculturation, socialization, migration.

Многочисленные трансформации в современном обществе, его социальных институтах привели к созданию нового постпостмодернистского мира. Современные средства коммуникации, Интернет, создание ЕЭС, стирание границ сблизили людей, сделали наше общество, наш мир, наше сознание трансграничными. Однако технический прогресс и бурное развитие различных форм международных контактов опережают развитие навыков межкультурного взаимодействия между представителями различных культур и исторически сложившихся культурных стереотипов. Поэтому не случайно, что во второй половине XX века проблема многокультурности, межкультурной коммуникации стала одной из самых обсуждаемых. Сегодня она переживает второй всплеск популярности. Это вызвано не только позитивными, но и негативными тенденциями взаимоотношений, когда уровень культурной и национальной нетолерантности стал достаточно высоким даже в развитых странах.

Современная трансформация общества «отягощена» его глобализацией, которая, кроме ряда моментов интеграции, привела и к унификации культур. Отсюда естественное желание сохранить свои культурные ценности. Неприятие сложившихся трансформаций в поликультурном обществе осложняется тем, что представители ряда культур, изменив географическую среду обитания, не хотят изменять свои привычки, обычаи и традиции. Как следствие – межкультурные и межэтнические конфликты, всплеск национализма в негативном понимании данного термина.

Такие противоречия привели к потребности проанализировать проблему мультикультурализма с научной точки зрения. А область социальной философии как науки, занимающейся концептуальным исследованием социальной жизни, как нельзя более подходит для обозначенной задачи.

Объект исследования – мультикультурализм в современном обществе.

Предметом исследования являются социально-философские основания мультикультурализма.

Цель исследования состоит в проведении анализа мультикультурализма как социально-философского явления.

Для достижения вышеобозначенной цели необходимо решить следующие задачи:

- изучить исторические предпосылки возникновения термина «мультикультурализм»;
- проанализировать преобразование и различные толкования понятия «мультикультурализм»;

учитывая трансформационные тенденции современного общества;

- рассмотреть развитие концепции мультикультурализма в социально-философском контексте;
- исследовать модели реализации идеи мультикультурализма как социально-философского явления.

Мультикультурализм как отражение многокультурности возник относительно недавно: в семидесятых годах XX века в США и Канаде. Мультикультурализм представляет собой одновременно реальное социальное движение, определенное течение мысли и идеологии и, на чем я настаиваю, социально-философское явление. В конце XX – начале XXI века он стал наиболее популярной моделью решения проблемы культурной, национальной, этнической, расовой и религиозной разнородности государств. Таких государств в мире абсолютное большинство.

Изначально моделью преодоления культурно-этнической разнородности являлась ассимиляция. Социальная философия анализирует ассимиляцию этносов, народов, культур, локальных социумов [1, с. 62]. Под ассимиляцией подразумевается «одностороннее либо взаимное поглощение индивидов и групп другими группами, имеющее своим следствием отождествление культурных черт и характеристик самосознания составляющих группы индивидов» [2, с. 23-24]. От ассимиляции стали отказываться ввиду полной элиминации культурных различий. Однако, сегодня она как политический лозунг и направленные стратегии государства становится все более популярной.

Ассимиляция ориентирует на полное или близкое к тому растворение меньшинств в более широкой, доминирующей культурной и этнической общности. Ранее позитивным примером действий государства в этом направлении считалась Франция, которая в течение длительного времени, начиная с Великой французской революции, проводила продуманную и целенаправленную политику культурного универсализма, стремилась нивелировать этнические и языковые различия, построить светскую и гражданскую республику. Однако события последнего времени во французском обществе, связанные с массовыми погромами, инициаторами которых были афроамериканцы, опровергли данную стратегию развития во французском обществе.

Следующей моделью межкультурного взаимодействия стала модель сохранения культурной идентичности. Она базируется на строгом разделении общественно-политической и частной сфер. В первой сфере последовательно осуществляется принцип равенства прав и свобод всех членов общества. А вторая сфера, охватывающая культурные, этнические, религиозные и другие аспекты, считает их частным делом отдельного человека. Следует отметить, что и в этом случае, как правило, проводится политика, направленная на стирание культурных, этнических и языковых различий, хотя делается это не всегда открыто. Государства, выбравшие вторую модель, называются этническими общностями. Под этнической общностью понимается «исторически сложившаяся на определенной территории устойчивая совокупность людей (племя, народность, нация, народ), обладающих общими чертами и стабильными особенностями культуры, языка, психического склада, самосознанием и исторической памятью, а также осознанием своих интересов и целей, своего единства, отличия от других подобных образований» [3]. Как пример ранее называли Германию и СССР (подразумевая советский народ). Советского Союза уже нет. Германия изменила упомянутую модель на модель мультикультурализма. А теперь ищет новый формат межкультурных взаимодействий.

Следующая модель, аккультурация, была популярна только на бумаге. Аккультурация как «процесс взаимного влияния культур, когда в ходе прямого контакта усваиваются технологии, образцы поведения, ценности ... чужой культуры, которые, в свою очередь, изменяются и приспособляются к новым требованиям» [2, с. 10] не привлекла к себе внимания ни одного государства, поскольку ни одна титульная нация не захотела терять собственную идентичность.

Зато весьма популярной стала модель мультикультурализма, в известной мере синтезирующая положительные стороны предыдущих моделей. Изначально мультикультурализм рассматривался как программа, признающая культурную разнородность и содействующая уравниванию в правах и различных сферах жизни общества всех культурных традиций.

Будучи стесненным рамками данной работы, я не имею возможности делать значительный исторический экскурс в смысловую наполненность стратегии мультикультурализма. Отмечу лишь, что, по моему мнению, он понимался весьма однобоко в качестве политической стратегаемы. Мне кажется, исследование социально-философских оснований мультикультурализма должно привести к переоценке его значимости для современного общества не как средства предотвращения социального взрыва, а как модели социокультурной справедливости, образовательного тренда современности.

Для того чтобы разговор о мультикультурализме был осмысленным, необходимо раскрыть сущностную направленность данного понятия. Сделать это сложно, поскольку у данного термина нет

устойчивого референта (объекта внеязыковой действительности, который имеет в виду говорящий в контексте конкретной языковой ситуации).

В обыденном языке «мультикультурализм» отождествляется с этническим, языковым, конфессиональным и жизненно-стилевым разнообразием того или иного общества. Причем, если раньше упомянутое разнообразие проистекало, прежде всего, из исторической неоднородности населения большинства современных государств, то в послевоенные десятилетия его основным источником стала иммиграция. Именно такое значение имел в виду массовый убийца Брейвик, когда заявил, что ставил своей целью спасти Европу от мультикультурализма [4].

Следующий референт мультикультурализма носит политологический уклон, подразумевая под ним (мультикультурализмом) политико-административную практику, определенную систему мер, предпринимаемых государством с целью поддержания культурного разнообразия. Однако, государств, проводящих подобную политику, крайне мало. Строго говоря, мультикультурализм в роли официальной политики, т. е. закреплённый на законодательном уровне и воплощенный в соответствующих институтах, существует лишь в Канаде и Австралии. Только эти две страны в своих законодательствах закрепили представление об обществе как совокупности этнических групп, паритет которых в доступе к материальным и символическим ресурсам регулируется государством [5].

В США, несмотря на толерантность в высказываниях о приверженности идеалам культурного разнообразия, государство рассматривает общество как единую и неделимую нацию. Хотя поддержка мультикультурности там безусловно присутствует, но она сводится в основном к практике так называемого «утвердительного действия» (т. е. расовых предпочтений) при приеме в университеты и к изменениям в образовательных программах, которые сильно варьируются в зависимости от штата. Причем эти предпочтения приняли такой размах, что дело дошло уже до исков представителей белой расы по поводу расового угнетения при приемах в университеты и зачислениях на работу.

Мне представляется наиболее объективным социологический референт, рассматривающий мультикультурализм как «признание культурного плюрализма и содействие ему» [5, с. 445]. Во-первых, он достаточно кратко и точно передает содержание термина и его смысловое значение, когда он вводился в научный оборот. А, во-вторых, именно в таком толковании научное и обыденное понимание данной категории сходятся, что важно при проведении определенного рода действий, направленных на развитие мультикультурализма.

Значимой является социологическая трактовка мультикультурализма и при внедрении его идеологии. Предполагается, что мультикультурализм – это некая доктрина, мировоззрение, устойчивая система взглядов. Следовательно, необходимо проводить и пропагандировать идеологию мультикультурализма в системе образования. Однако такое предположение не соответствует современной действительности, поскольку в образовании сегодня господствуют консервативные тенденции. Особенно это касается украинского общества, образовательная среда которого, испытывая давление экономического кризиса, не рассчитана на информатизацию общества, недостаточно охвачена Интернетом и не может ввиду материальных затруднений, внедрять массовые новации.

К тому же диапазон интерпретаций мультикультурализма очень широк: от простого утверждения легитимности присутствия культурных различий в обществе до представления об обществе как конгломерате этнокультурных сообществ, заботу о сохранении идентичности которых должно взять на себя государство.

На мой взгляд, при анализе мультикультурализма часто ученые не учитывают, что он является не только научным понятием, показывающим культурное разнообразие, но и общественным состоянием, возникшим в результате потребности в трудовых ресурсах, которую невозможно восполнить без привлечения граждан других стран, а, следовательно, и других культур. При выраженном понимании ситуации социально-философский анализ данного явления крайне необходим.

Опыт, накопленный различными государствами в области мультикультурализма, весьма противоречив.

Так в Канаде, родоначальнице мультикультурализма, эта стратегия была принята для того, чтобы избежать сепаратизма франкоговорящей части страны. И, надо признать, цель была достигнута.

США пришлось намного сложнее. Население страны исторически складывалось из самых разных этнических, национальных, расовых и культурных групп. Тут можно вспомнить: коренное население – индейцев; потомков рабов из Африки; религиозно-неоднородную первую волну

колонистов; последующие волны иммигрантов не только из европейских, но и из латиноамериканских и азиатских стран, волны еврейских беженцев (первая – начало XX века, вторая – во время и сразу после второй мировой войны, третья – в конце восьмидесятых – начале 90-х годов прошлого столетия в связи с открытием границ СССР). Данный перечень можно продолжать.

Особенностью стратегии США стало понимание мультикультурализма как политики определенных льгот и компенсаций, проводимой, прежде всего, в сфере высшего образования. Сначала такая политика имела определенный успех. Однако далее, в результате возрастания требований со стороны африканского меньшинства и требований других меньшинств, положение усложнилось. Возникла так называемая «тирания меньшинств». В силу этого и возникла дискуссия о достоинствах и недостатках мультикультурализма.

В Европе, несмотря на словесную популярность мультикультурализма, собственно, власти только двух государств – Швеции и Нидерландов – сделали конкретные шаги в соответствии с идеями мультикультурализма. Так, шведские власти с середины 1970-х годов и голландские с начала 1980-х внедрили систему мер по поддержке мигрантских меньшинств. Государство реализовывало, т. е. обеспечивало социокультурно, финансово и инфраструктурно, их права на образование на родном языке, на издание собственных СМИ, на проведение культурных мероприятий и т. д. Однако, размах этих мер не стоит преувеличивать. Они были адресными и предназначались для, прежде всего, этнических активистов из числа мигрантов, не охватывая нужды большинства мигрантского населения. Необходимо вспомнить и о том, что во второй половине 1990-х годов власти обеих стран сделали шаг назад. Швеция изменила закон о поддержке меньшинств, в рамках которого иммигрантские сообщества были приравнены к историческим меньшинствам (саамам, финнам). Голландцы свернули программу развития меньшинств, начатую в 1983 г. [6].

Великобритания мультикультурализм свела к либерализации, являющейся одним из основных принципов государства уже достаточно давно. Специальных мер поддержки этнических меньшинств власти не проводят. Можно вспомнить лишь учреждение в 1976 г. Комиссии по расовому равенству. Но она занимается мониторингом этнической дискриминации и обладает только рекомендательными полномочиями в отношении с властями. В числе рекомендаций Комиссии – принятие точечных мер по «позитивной дискриминации» (например, при приеме на работу в полицию). Следовательно, можно утверждать, что мультикультурализм в Великобритании присутствует больше символически [7].

Таким образом, проведя анализ развития стратегии мультикультурализма, мы можем подчеркнуть следующие особенности: 1) мультикультурализм как социальное явление до сегодняшнего времени малоизучен; 2) политика мультикультурализма осознанно по всем направлениям не проводится ни в одной стране, причем не проводится осознанно; 3) стратегия мультикультурализма наблюдается в ряде развитых стран, однако имеет узкий вектор развития, зависящий от оценки ситуации правящими партиями, а потому постоянно изменяющийся в зависимости от того, кто находится у власти.

В современном обществе понятие «мультикультурализм» стало приобретать все более негативный рефрен, что чревато весьма серьезными осложнениями в будущем при педалировании национального вопроса. Одновременно учтем, что отказ от мультикультурализма невозможен по следующим причинам: 1) современный социум практически везде поликультурен; 2) уровень востребованности-невостребованности ряда профессий предполагает мультикультурализм как необходимость; 3) игнорирование мультикультурализма как явления приводит, как правило, к исключенности из жизни общества ряда культур, развитию контркультуры и антикультуры, маргинализации общества (пример Франции, когда полицейские даже боятся зайти в некоторые районы, очень яркий).

Мне представляется необходимым всестороннее исследование мультикультурализма как социально-философского явления, чтобы определить тактику и стратегию мер, направленных на понимание специфики и позитивное, с точки зрения ценности для общества, его развитие.

Будучи ограниченным рамками статьи, постараюсь перечислить основания возникновения мультикультурализма.

«Мультикультурный поворот» в мире наметился примерно во второй половине XX века. Обращение к идеям «мультикультурного общества» отражало потребность включения мигрантов в жизнь общества, государства, которые их принимали. Причем принятие мигрантов в большинстве своем мера вынужденная, поскольку ряд профессий перестали обеспечиваться собственными силами. В большинстве своем, это профессии, связанные с низкоквалифицированным трудом. Например,

чтобы заниматься торговлей овощами, необходимо вставать достаточно рано. Чехи этого делать не любят или не хотят в контексте данного труда. Поэтому образовавшуюся нишу заняли вьетнамцы, к чему все отнеслись с пониманием.

В свою очередь, прибывшие из стран менее благоустроенных, остаются в новом для себя государстве на постоянное местожительство. А поскольку ассимиляция, т. е. полное растворение вчерашних мигрантов в новом социокультурном окружении, неосуществимо, был взят курс на социальную интеграцию как совокупность социальных процессов, «завдяки яким відбувається поєднання у ціле частин і елементів, що раніше були різнорідними» [1, с. 335]. Однако, было упущено из виду, что интеграция может быть не только социальной, но и политической, культурной, философской. При этом философский аспект интеграции абсолютно не был учтен. Не придавали значения, что данный «процесс глубоко различен по социально-экономической природе, формам, методам, экономическим и политическим последствиям» [8, с. 210].

Ряд данных ошибок послужил источником провала интеграции мигрантов в Европе. Молчаливое допущение, весьма популярное сегодня, заключается в том, что Европе следовало ориентироваться на ассимиляцию мигрантов, а не обсуждать мультикультурализм, тогда и показатели интегрированности последних были бы выше. Как мне кажется, нет ничего более далекого от истины, чем такое допущение.

Дело в том, что источник проблем, лежит в совокупности социально-философских факторов. Необходимо учитывать все составляющие проблем и их специфичность, исходя из социокультурных, социопсихологических, этнонациональных характеристик мигрантов и этих же характеристик основных жителей государства, принимающего мигрантов. Только такой комплексный подход, который пока не был продемонстрирован ни одной страной, поможет решить данную проблему.

Пока же «мультикультурный поворот», о котором так много говорили и говорят, затронул и во второй половине XX века и сейчас, в большей мере, только сферу публичной риторики, чем реальной политики.

Необходимыми мне представляются следующие действия:

- анализ мультикультурализма как социально-философского явления;
- понимание специфики современного трансформирующегося общества в контексте проблемы мультикультурализма;
- проведение целенаправленной политики мультикультурализма, учитывающей все характеристики конкретного общества, где проводится данная политика;
- разработка стратегии мультикультурализма, основанной на ценностях мультикультурализма и морально-нравственных идеалах.

Мультикультурализм как социально-философское явление представляет собой естественное состояние современного общества, которое не может не быть поликультурным. Соответственно такое общество не может не быть и мультикультурным. За примерно пятьдесят лет произошла эволюция понятия «мультикультурализм» от обычного понимания терпимости, толерантности до признания многообразия культур важной движущей силой общественного развития. Как следствие, значительно расширилось дискурсивное поле мультикультурализма. Но, необходимо признать, что мультикультурализм также естественен для современного общества, как и межкультурная коммуникация, взаимная социокультурная адаптация, социокультурная интеграция, другие социальные и культурные явления.

Подчеркивая естественность мультикультурализма, следует выявить сущность и определить проблемное поле реализации мультикультурной образовательной стратегии; охарактеризовать позитивные и негативные тенденции реализации концепции мультикультурализма в современном обществе.

В данном ключе важно *понимание специфики современного трансформирующегося общества в контексте проблемы мультикультурализма*, заключающееся в исследовании трансформирующегося общества как процесса динамического взаимодействия множества различных культур, каждая из которых обладает своими, только ей присущими нравами, привычками, традициями, моделями взаимодействия и обычаями. При этом мультикультурализм предстает как механизм упорядочивания этого взаимодействия, отрицая культурные иерархии, деление на центр и периферию, поощряя многообразие культур, давая возможность более быстрой адаптации к трансформационным процессам, постоянно происходящим в современном обществе.

Для развития мультикультурализма как ценности трансформирующегося общества необходимо *проведение целенаправленной политики мультикультурализма, учитывающей все характеристики*

конкретного общества, где проводится данная политика. Современную концепцию мультикультурализма можно рассматривать как единственно возможную стратегию развития, способную решить проблему сосуществования сообществ с разными системами ценностей. Социально-философское обоснование современного мультикультурализма отображено в идеях веротерпимости, гражданской толерантности, признания равнозначности и равноценности всех культур.

Одновременно важно отдавать себе отчет, что концепция мультикультурализма в сущности своей основывается на классическом либерализме времен Джона Стюарта Милля, главной ценностью которого является **свобода**. Следовательно, **отрицание мультикультурализма есть отрицание свободы как основополагающей ценности современного общества**.

Разработка стратегии мультикультурализма, основанной на ценностях мультикультурализма и морально-нравственных идеалах, представляется значимым достижением современного объединенного мирового сообщества. Мне видится следующее направление стратегии мультикультурализма: 1) образовательная компонента, учитывающая ключевое значение социализации и инкультурации как процесса освоения индивидом норм общественной жизни и общественной культуры и развивающая навыки межкультурной коммуникации; 2) правовая компонента, заключающаяся в ужесточении законодательства против дискриминации по этническому или религиозному признаку; 3) языковая компонента, предусматривающая многоязычие как норму существования современного общества (мне кажется, что современный индивид должен обладать знаниями как минимум трех языков: родного, английского как международного и государственного (государственных), причем данное знание должно поощряться финансово в государственных структурах); 4) социокультурная компонента, включающая учет специфики национальных и религиозных культур, а также субкультур.

Мультикультурализм как социально-философская концепция мирного сосуществования различных культур объединяет легальную и моральную стороны поведения человека в социокультурных взаимоотношениях. Что предполагает наличие как моральной, так и юридической ответственности, как за поступки, так и за имеющуюся систему ценностей, взглядов и убеждений индивида.

Нравственность концепции мультикультурализма проявляется не в отсутствии возможности выбора, а вместе с ней и ответственности за принятое решение, когда ответственность переносится на систему воспитания и общество в целом, а в осознанном выборе, осуществляемом человеком и обществом и основанном на идеалах свободы.

В современном трансформирующемся обществе в глазах достаточно большого числа людей, политиков, да и социальных групп, мультикультурализм, сформировавшийся как один из вариантов мирного сосуществования различных культур, имеет достаточно негативных черт в качестве социальной, национальной и образовательной политики, проводимой современными государствами. Однако, как морально-правовой, политический, социально-философский принцип он приобретает все большую значимость в современной действительности. Особенно если учитывать тот ценностный потенциал, который подразумевает идею признания сосуществования многих культур, открытости к контактам, изменениям, инновациям, терпимости, а также понимания специфики социокультурной диверсификации.

Основываясь на вышесказанном, можно предложить трактовку *мультикультурализма как социально-философского явления, основывающегося на социокультурной парадигме межкультурной коммуникации, культурного многообразия и социализации, отражающей процесс трансформации монокультурных обществ и социумов в поликультурное состояние*.

Важным является понимание специфики реализации позитивного потенциала мультикультурализма только при условии позитивной социокультурной трансформации современного общества, основанной на идеалах свободы, гуманистической культуры, морально-нравственных норм и ценностей.

Выводы. Во-первых, мультикультурализм как понятие возник в семидесятых годах XX века в США и Канаде, являясь следствием поликультурности современного трансформирующегося общества и миграции населения.

Во-вторых, процессы инкорпорирования нового населения в общества принимающих стран протекают в значительной мере независимо от того, на какую «модель интеграции» ориентировано руководство конкретного государства. Удачи или неудачи на пути включения новых членов определяются множеством объективных и субъективных факторов, причем объективным,

структурным факторам принадлежит явный приоритет. Это – занятость и, соответственно, безработица, уровень образования, наличие у выходцев из мигрантской среды необходимой профессиональной квалификации, достойное жилье, отсутствие явной и скрытой дискриминации в доступе к рабочим местам и т. д. Если эти проблемы не решены, никакие административные меры не принесут желаемого эффекта.

Во-третьих, мультикультурализм является не только научным понятием, показывающим культурное разнообразие, но и общественным состоянием, возникшим в результате потребности в трудовых ресурсах, которую невозможно восполнить без привлечения граждан других стран, а, следовательно, и других культур. Поэтому, хотим мы этого или нет, но мультикультурализм – явление современного трансформирующегося общества и его естественное состояние.

В-четвертых, в целом как сам мультикультурализм, так и его последствия необходимо оценивать однозначно позитивно, поскольку он помогает развиваться современной личности, основанному на идеалах свободы и пропагандирует гуманистическое отношение к ценностям различных культур. А отрицание мультикультурализма есть отрицание свободы как основополагающей ценности современного общества.

В-пятых, в области государственной политики мультикультурализм означает отрицание культурного универсализма, отказ от интеграции и тем более от ассимиляции, настаивая на межкультурной коммуникации и сохраняя принцип равенства всех культур, дополняя его принципом культурного плюрализма.

В-шестых, стратегия мультикультурализма представляется мне следующим образом: 1) образовательная компонента, учитывающая ключевое значение социализации и инкультурации как процесса освоения индивидом норм общественной жизни и общественной культуры и развивающая навыки межкультурной коммуникации; 2) правовая компонента, заключающаяся в ужесточении законодательства против дискриминации по этническому или религиозному признаку; 3) языковая компонента, предусматривающая многоязычие как норму существования современного общества; 4) социокультурная компонента, включающая учет специфики национальных и религиозных культур, а также субкультур.

В-седьмых, мультикультурализм как социально-философское явление, основывается на социокультурной парадигме межкультурной коммуникации, культурного многообразия и социализации, отражающей процесс трансформации монокультурных обществ и социумов в поликультурное состояние.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Філософський словник соціальних термінів / [під заг. ред. В. П. Андрущенко]. – Х.: «Корвін», 2002. – 672 с.
2. Социологический энциклопедический словарь / [ред.-координатор Г. В. Осипов]. – М.: ИНФРА М-НОРМА, 1998. – 488 с.
3. Этническая общность (род, племя, народность, нация) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.схемо.рф/shemy/obschestvoznanie/baranov-p-a...v...g/142.html>.
4. SocioLogos. Портал российской прикладной социологии. Статья политолога Владимира Малахова «Мультикультурализм в Западной Европе: по ту сторону риторики» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.SocioLogos.ru...Malahova_multikulturalizm...Zapadnoj...
5. Джери Д. Большой толковый социологический словарь (Collins) / Дэвид Джерри, Джулия Джерри. – М.: Вече, АСТ, 1999. – Т. 1. – 544 с.
6. Soininen M. “The Swedish Model” as an Institutional Framework for Immigrant Membership Rights // Journal of Ethnic and Migration Studies. 1999. – Vol. 25. – № 2;
7. Entzinger H. The Rise and Fall of Multiculturalism: The Case of the Netherlands // Joppke C., Morawska E. Towards Assimilation and Citizenship: Immigration in Liberal Nation-States. – N.Y.: Palgrave-Macmillan, 2003.
8. Alibhai-Brown Y. After Multiculturalism / Y. Alibhai-Brown. – L.: Foreign Policy Centre, 2000.
9. Философский энциклопедический словарь / [Гл. редакция: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов]. – М.: Сов. Энциклопедия, 1983. – 840 с.

© В. И. Ворников

УДК 130.2.-100.37

В. И. Ворников - Кандидат философских наук, докторант кафедры философии и социологии Государственного учреждения «Южноукраинский национальный педагогический университет им. К. Д. Ушинского»

СОЦИАЛЬНАЯ МНОГОМЕРНОСТЬ И КОНВЕНЦИОНАЛЬНОСТЬ ОБЩЕСТВА

В статье рассматривается конвенциональность общества в аспекте социальной многомерности современности. Выявляется и раскрывается многомерность конвенциональности как особой и противоречивой формы отношений и взаимоотношений в обществе.

Ключевые слова: многомерность, социальная многомерность, общество, конвенциональность, конвенциональность общества.

СОЦІАЛЬНА БАГАТОВИМІРНІСТЬ ТА КОНВЕНЦІОНАЛЬНІСТЬ СУСПІЛЬСТВА

В статті розглядається конвенціональність суспільства в аспекті соціальної багатовимірності сучасності. Виявляється і розкривається багатовимірність конвенціональності як особливої та суперечливої форми відношень та взаємовідношень в суспільстві.

Ключові слова: багатовимірність, соціальна багатовимірність, суспільство, конвенціональність, конвенціональність суспільства.

SOCIAL MULTIDIMENSIONALITY AND CONVENTIONALITY OF SOCIETY

The article deals with the conventionality of society in terms of social multidimensionality of the present. Multidimensionality of conventionality is identified and disclosed as a special and controversial form of relations and interrelations in society.

Keywords: multidimensionality, social multidimensionality, society, conventionality, conventionality of society.

Актуальность исследования. Начало XXI столетия проходит под знаком нарастающей переоценки всех социальных процессов, комплекс несогласованности в которых постоянно увеличивается. Новая картина мира способствует отрицанию многих ценностных ориентаций в развитии техногенного общества, и ему становятся присущи такие черты, тенденции и закономерности развития, которые не являются простым продолжением их классических вариантов, и во многом отличаются от них, являя собой широкую многомерность.

В современной социальной философии общество перестает быть системой понятийных абстракций, оно представляется в своей сложности и масштабе, обусловленных разнообразными актами человеческой деятельности. Это послужило началом понимания особенностей в новой человеческой предметности через полифонию социального процесса, и где сложное многообразие социума – его многомерность – не учитывалась прежде при осмыслении конвенциональных принципов в обществе.

Осмысление многомерности всех социокультурных процессов актуально, так как стало невозможно найти достаточных принципов согласия и согласованности, кроме как в большинстве случаев принципов классического плюрализма, приносящего с собой в теорию и практику общественных отношений свое исходное значение – многообразие, которое лишено внутреннего единства и порождающего все новые формы конфронтации. Поэтому достаточно остро стоит в самых различных аспектах общественной жизнедеятельности проблема достижения конвенций, консенсуса, конвенциональных принципов, без хотя бы попыток разрешения которой человечество вряд ли способно справиться с различными противоречиями, конфликтами и кризисами – многомерностью нового бытия в целом.

Степень разработанности проблемы. Из истории следует, что проблема многомерности во второй половине XX ст. достаточно широко обсуждалась. В последние годы в философии тема многомерности достаточно актуальна. При этом характерно, что внимание концентрируют на знаково-символических аспектах бытования человеческих предметов, на их способности представлять различные аспекты социальности. Так, в частности, Н. А. Кондратьев говорил о

человеческих предметах как воплощениях духовной культуры, как пространственно-образных репрезентациях социальных функций [1, с. 101].

Идея многомерного подхода к социально-исторической реальности и ее познанию вызревала постепенно. Как отмечает, в частности, В. Ж. Келле, выдвижению идеи многомерности применительно к социальному знанию способствовало обсуждение принципов системного подхода, в котором уже ощущается признание «объемности» общества как некоего социального пространства, где живет и действует человек, а также ряда новых принципов и концептуальных построений [2, с. 53]. Многомерный подход не противостоит другим методам социального познания и идея многомерности в методологии социального познания первоначально выросла из определенной интерпретации материалистического понимания истории [2, с. 54].

В социально-философских работах: философии многомерного мира В. Алтухова, методологии многомерности В. Н. Шевченко, по отношению к «глубине» человеческого бытия В. Е. Кемерова и ряда других, идея многомерности представлена, прежде всего, в аспекте употребления как понятия многомерности. По мысли В. Н. Шевченко, всеобщими аспектами при анализе реальности являются цикличность, равномерность и неравномерность [3, с. 9]. Применительно к обществу каждый из этих аспектов выступает как определенный структурный уровень теории со своим кругом проблем. В подходе В. Н. Шевченко фактически проглядывается неудовлетворенность однолинейной методологией и он руководствуется идеей многомерности. В работах В. Е. Кемерова термин «многомерность» используется, когда подчеркивается сложность, «глубина» человеческого бытия. Так, он пишет, что ввиду далеко не всегда наблюдаемой взаимообусловленности человеческих действий, при их изучении «отдельный акт деятельности перестает казаться элементарным. Он обнаруживает свою многомерность» [4, с. 79]. Многомерность как психическая установка представлена в концепции теории психологических систем, в которой активно разрабатывается понятие «многомерный мир человека» В. Е. Клочко [5, с. 7-15], О. М. Краснорядцевым, Э. В. Галажинским и другими.

Особо значимой позицией в контексте многомерности возможно считать то, что новый способ мышления есть основания именовать мышлением многомерным. К такого рода предвосхищениям следует отнести, по мысли Л. Н. Богатой, представления о тропологическом мышлении, возникшие еще в средневековой философии (исследования по этому поводу представлены в работах С. С. Неретиной), размышления о последовательном мышлении В. Шмакова, о вероятностном и спонтанном мышлении (В. В. Налимов), о сериальном мышлении (Ж. Делез, постмодернистская философская традиция), о символическом мышлении (К. Г. Юнг, Д. Редьяр, П. Флоренский). Всех авторов, представленных в отмеченном контексте, объединяет то, что они признавали наличие не только отклонений от правил формально-логического мышления, но и пытались прояснить новые способы мыслительных практик [6, с. 41].

В целом, возможно сделать обобщение, что в еще недалеком прошлом имели место попытки концептуальных построений многомерной методологии, которые в дальнейшем не получили должного продолжения и развития, но со второй половины 90-х годов XX ст. встречаются упоминания о многомерности преимущественно в том контексте, где подчеркивается сложность, многообразие изучаемых явлений или необходимость исследования для понимания данного явления, его глубинных связей и отношений. На основании выделенных позиций возможно заключить о сложности проблемы многомерности, но в особенности социальной многомерности в аспекте согласованности – конвенциональности ее структуры.

Недостаточно освещенные аспекты проблемы. Недостаточно освещенные аспекты проблемы состоят в нерассмотрении конвенциональных оснований многомерности, если учесть, что конвенциональность в социуме – это необходимое условие общественной жизнедеятельности, где фактически должны быть сняты все традиционные принципы противоречия – от взаимоотношений мыслительных конструкторов и умозаключений, выводов людей – до взаимоотношений их в структуре общества.

Цель исследования – рассмотреть представления о многомерности и определить её социокультурные основания. Выявить и обосновать конвенциональность как сущностную характеристику социального многомерного пространства современности.

Основное содержание. В социальной философии существует определенная традиция развития представлений об уровнях бытия и его процессуальности, исходя из которой общество рассматривается с точки зрения полифонии социального процесса – целостной по сути «процессности» бытия людей и вещей. Если принять саму идею существования онтологических

уровней, то каждому уровню необходимо сопоставить ту или иную мерность, предопределяющую характер и способы уровневого развертывания. Более высокие онтологические уровни имеют большую мерность, которая и воспринимается с позиции предшествующей онтологической проявленности как нечто многомерное.

В обществе отношения многомерности естественно вызревали по мере достижения более высоких уровней зрелости и сложности. Одним из критериев многомерности является уравнение категорий части и целого. Исторически понятие социальной многомерности устанавливалось, исходя от социально-философского запроса к выявлению ее как особой проблемы представления о социальной реальности. Сам термин многомерность и его применение к социальному пространству возможно соотнести с работой Г. Маркузе «Одномерный человек», где употреблялись словосочетания «одномерное общество», «многомерный универсум» и подобные. При этом характерно, что в концепциях с дальнейшим развитием понятия многомерность были существенные отличия от трактовок «многомерности» у Г. Маркузе.

Существуют различные представления о многомерности и ее определения. Для базовых характеристик многомерности возможны следующие образцы определения. Так считают, что многомерность – это не отношение между общественной системой и ее частными сферами, уровнями, подсистемами и не отношение между структурами, одна из которых определяется в качестве базовой, первичной, фундаментальной и подобными. Это – отношение, которое раскрывается на более глубоком уровне: между такими структурами, каждая из которых есть равноценное индивидуальное измерение того общественного целого, в которое она входит. В «Терминологическом глоссарии основных терминов динамической психиатрии» под редакцией В. А. Шаповаловой отмечается, что концепция многомерности человека в отличие от дуалистического (одномерного, каузального) мышления, оперирующего узкими полярными категориями больной – здоровый, сома – психика, друг – враг, рассматривает человека в новом холистическом (целостном) понимании – как единое целое со своими синергическими сферами тела, души и духа. В работе А. Петина «Многомерная структура человека», многомерие – это принцип структурирования информации, благодаря которому многообразие различных вариантов описания реальности может быть объединено в целостную органичную систему, отражающую разнообразие мира с одной стороны, и его целостность с другой.

Естественно, что определение сущностных характеристик многомерности непосредственно связано с методологией познания многомерности. Обратит внимание возможно на то, что переход к изучению многомерности связан с переоснащением методологического и логического инструментариев. При таком подходе изменяется понятие социального пространства – оно приобретает свойство многослойности (или, точнее, это свойство раскрывается из потенциально свернутого состояния в результате рассредоточения и континуализации сущности системы).

Определенные методологические трудности соотношения многомерности с познанием социальной действительности отражены в работе В. Алтухова «Философия многомерного мира», где подчеркивается, что драма и внутренние коллизии мирового обществознания – начиная с уровня его логики и методологии и кончая разработкой конкретных социальных программ – заключается в общей «теоретической недостаточности»: в неразвитости теоретико-познавательных средств, которые могли бы охватить и раскрыть фундаментальные характеристики современной истории – многомерность и многовариантность; во внутренних противоречиях мышления, которые возникают в результате приложения классических принципов к неклассическим ситуациям и тенденциям, характерным для становления нового порядка развития.

Представления о необходимости применения понятия многомерность к социальным процессам в сторону представления об определенной согласованности возможно обосновать из следующего:

1. Человеческая деятельность в социуме имеет особый характер, она строится по законам полифонического социального процесса. Каждое индивидуальное человеческое бытие оказывается пересечениями многих траекторий человеческой деятельности, разных связей человеческого взаимодействия. Однако со временем сомнительными оказались стереотипы, редуцирующие предметное бытие людей только к формам их наблюдаемых и традиционно понимаемых взаимодействий. Социальные человеческие качества предполагают согласование деятельных способностей индивида с действиями другого человека. Различные формы социального пространства явно и неявно обусловлены определенными системами человеческой деятельности и даже самые абстрактные функционально связаны с полифоническим строем социального процесса.

2. В социально-философских исследованиях недавнего прошлого речь идет о социальной предметности, которая в форме знаков и соответствующих образов закрепляет и связывает различные социальные значения и человеческие смыслы. Каждая такая форма «оживает» лишь тогда, когда включается в текущую деятельность человека, а через нее вступает в связи с другими, с воплощенными в них социальными качествами и значениями. Эти указания намечали метафизический план бытования социальной предметности, ее включенность в разнообразные связи бытия, не описываемые естественнонаучными исследованиями, но определяющими реальную жизнь людей.

3. В современном мировом развитии на первый план начинают выходить законы системно-циклической динамики. Это – общие законы становления многомерного мира, одновременно определяющие его ритм и его поступательность: в них выражается определенная конфигурация новых отношений, складывающихся между различными сторонами общественного целого. По мнению современных исследователей, в настоящее время происходит глобальная смена социальных порядков, типов культур или суперсистем. При такой тенденции пути общественного развития предполагают их многовариантность, основывающуюся на многомерности.

4. Несмотря на то обстоятельство, что категория «социальное» (социальность) – одна из самых общих и наиболее сложных категорий социологии, но социальное не сводится только к социальной сфере общества, к какой-либо части социального мира. Многомерность социального, невозможность его адекватного выражения в монистических социологических теориях породили постмодернистский миф о «смерти» и социального, и социологии [7, с. 3]. Однако, неспособность постмодернизма выразить социальное, как и отмирание монистической социологии, вовсе не тождественно «смерти» социального ни в реальности, ни в теории. Социальное совпадает с социальным миром, с обществом в целом. Социальное совпадает с человеческим, поскольку человеческое совпадает с занятостью, а занятость – с временем жизни людей. Время жизни и занятости людей тождественно социальному времени, и наоборот. Оно и есть социальное. Человеческое составляет первый и главный компонент социального, но не единственный, так как социальное многомерно. Человеческий компонент социального возможно назвать гуманитарным. Через гуманитарный компонент социального выражаются все другие его компоненты. Гуманитарный компонент невозможен без социального – организационного компонента. Он выражает наличие в любом явлении определенного порядка общественных отношений, соответствие определенным социокультурным нормам.

Особо значимо, в контексте понимания многомерности, а в особенности – социальной многомерности, установить изменения мышления, что способствует появлению не только новых способов общения – коммуникации в целом, но и новым условиям, правилам достижения согласия и согласованности в обществе. Новый способ мышления есть основания именовать мышлением многомерным. Правомерность выбора такого именованья нетрудно аргументировать. Аргумент первый можно назвать аргументом обнаружения. Интуиции по поводу возможности существования иных способов мышления имеют определенную историю, предвосхищения, как отмечает Л.Н. Богатая [6, с. 41]. История, в свою очередь, исходит из того, что «мощные трансформационные процессы, происходящие в настоящее время во всех областях культуры, являются отражением глобальных изменений, которые претерпевает сам человек. Своеобразие и определенная сложность складывающейся ситуации состоит в том, что происходящие трансформации, внутренние и внешние, отслеживает человек изменяющийся. В результате все кажется неустойчивым, пластичным, переменчивым» [6, с. 42].

Достаточно очевидно, что в данных условиях изменений возникают и особые задачи для человека и общества в целом. Так, задачей общества на современном этапе является социальная модернизация как планомерное эволюционное движение к современным цивилизованным структурам и состояниям. Основания социальной модернизации заключены в структурах сознания и ценностных ориентациях. Содержание ценностных ориентаций личности составляют определенные ценности – высшие регуляторы человеческой деятельности. Ныне в общественном и индивидуальном сознании происходит разрушение традиционных ценностных норм и желание обрести новые. Основные ценности общества формируются исходя из тех целей и задач, которые стоят перед ним в определенный исторический период, и представляют собой отображение фундаментальных общественных потребностей.

Становящаяся при этом новая картина многомерного мира – это не возврат к классическому плюрализму, как это традиционно представляют. Проецируя ее на окружающий нас мир и на наше мышление о нем, мы приходим к необходимости переосмысления ряда опорных категорий

мышления – сущности, плюрализма (возникает новое понятие – «дополнительностный плюрализм»), противоречия, части и целого и другое. Начиная с определенного уровня сложности в строении системы, а также уровня зрелости в ее развитии, происходит глубокая перестройка этих представлений, которая, по-видимому, и открывает начало новой – континуальной – логики мышления. Ее предметом является полифундаментальный многомерный мир.

В психологии многомерность, связанная с проблемой восприятия, по мысли А. Н. Леонтьева, должна ставиться как проблема построения в сознании индивида многомерного образа мира, образа реальности. Что, иначе говоря, психология образа (восприятия) есть конкретно-научное знание о том, как в процессе своей деятельности индивиды строят образ мира – мира, в котором они живут, действуют, который они сами переделывают и частично создают; это – знание также о том, как функционирует образ мира, опосредствуя их деятельность в объективно реальном мире [8, с. 251-261].

Создавая многомерный образ мира, индивиды в обществе переносят его и на социальную коммуникацию, творя ее в новой многомерной образности. Коммуникацию, как пишет В. П. Конецкая, прежде всего, понимают как способы общения, позволяющие передавать и принимать разнообразную информацию. Социальная коммуникация – это такая коммуникативная деятельность людей, которая обусловлена целым рядом социально значимых оценок, конкретных ситуаций, коммуникативных сфер и норм общения, принятых в данном обществе [9]. В социокommunikации внимание концентрируется на коммуникации как процессе общения, механизмы и закономерности которого обусловлены многими факторами, среди которых социальные факторы занимают центральное место. В качестве термина «общение» обозначает, прежде всего, процесс установления и развития контактов между людьми в условиях совместной деятельности с целью обмена информацией, а термин «коммуникация» от лат. communicatio «делаю общим, связываю» [9]. Обратить внимание возможно на базовые составляющие социокommunikации, где целостность является существенной характеристикой любой разновидности социума, так как в каждой социальной структуре действуют определенные социальные нормы, которые закреплены традицией, юридически или морально-нравственными обязательствами [9].

В целом, возможно выделить, что история социальной коммуникации – это изменения, на основании которых человечество не остается неизменным. Так каждые преобразования в средствах массовой информации приводят к революции в мышлении и психике, чему, в частности, способствовали массово производимые образы, и люди постоянно соотносили себя с незначительным набором ролевых моделей и оценивали свой образ жизни, сравнивая его с несколькими предпочитаемыми возможностями. Круг социально одобряемых стилей поведения личности был относительно узок. Изменение идеологии в общественном сознании дает поразительное разнообразие ролевых моделей и стилей жизни. При этом характерно, что, например, новые средства массовой информации представляют не целые – целостные, а фрагменты – подобию образов. Они не предлагают человеку несколько понятных видов идентичности для выбора, нужно сложить ее из частей как что-либо конфигуративное, или модульное.

Поэтому в настоящее время все больше осознается не только практическая значимость конвенциональности как критерия цивилизованности того или иного общества, но и ее многоаспектность – многогранность. Многомерность конвенциональности обусловлена несколькими моментами: во-первых, этот феномен по-разному осознается и трактуется в различных культурах; во-вторых, в различные исторические периоды человечества потребность в конвенциональности была различной и проявлялась по-разному, неравномерно охватывая те или иные социальные сегменты; в-третьих, разные слои (социальные группы) общества демонстрируют разные формы, типы, виды конвенционального сознания и поведения, в целом фиксируется различная культура конвенциональности в различных социальных средах и ситуациях. При этом конвенциональное поведение определяют не только существующие в обществе противоречия, конфликты, но и их восприятие.

Различаются преимущественно внешние и преимущественно внутренние слои общественного развития, движущиеся в разных направлениях. Ими управляют различные по типу противоречия. Во внешнем слое господствуют противоречия, которые обычно и описываются – они выражают раздвоение единого на противоположности и борьбу между ними. Однако, чем в более глубокие слои развития общества мы погружаемся, тем заметнее начинает меняться эта картина. Разрушаются системы и государства, но сохраняются народы и нации как целостные социальные организмы, сохраняются и развиваются – через цепь качественных преобразований – их социально-родовой и

культурный геноотипы. Но даже в тех – более частых в прошлой истории – случаях, когда отдельные народы и цивилизации проходили эпохи упадка, регресса, разрушения и рассеивания, сохранялись и обновлялись субстанциональные основы жизни, в которых доминируют духовно-родовые потенции к формированию новых цивилизаций и культур, продолжению человеческого рода.

В процессах становления многомерного мира на первый план выходят противоречия второго порядка. Они также весьма разнообразны, в их движении раскрываются характерные аспекты ипостасных структур. Это не означает, что здесь воцаряется некая бесконфликтность. Диссонанс вносят противоречия первого порядка, с которыми связаны дестабилизирующие и конфронтационные тенденции. Им противостоят комплементарные и интегративные тенденции, определяющие новый стиль и порядок развития. При старом порядке развития преобладают первые, при новом – вторые. При старом порядке переход к иным типам общества происходит, главным образом, путем разрушения старых базовых структур, при новом – преимущественно путем их созидательного преобразования – на основании конвенций.

В целом, если рассматривать такие широкие категории, определяющие строй общественной жизни, как индивидуализм и коллективизм, экономическая свобода и социально-политическое равенство, свободное предпринимательство и централизованное регулирование, труд и капитал и другие, то возможно отметить, что все они трудно, противоречиво, с немалыми издержками, но все же эволюционируют в определенном направлении: от устойчивой взаимной антагонистичности (старый порядок) к комплементарному на базе регулированию и разрешению этих противоречий между ними (новый порядок) через конвенции, создавая конвенциональность нового уровня в обществе.

Выводы. На основании изучения данной проблемы возможно сделать определенные обобщения и выводы.

1. Сегодня остро стоит в самых различных областях общественной жизнедеятельности проблема достижения консенсуса, без решения которой человечество вряд ли способно справиться с глобальными кризисами.

2. Новая картина многомерного мира – это не возврат к классическому плюрализму, как это традиционно представляют. Проецируя ее на окружающий нас мир и на наше мышление о нем, мы приходим к необходимости переосмысления ряда опорных категорий мышления – сущности, плюрализма с возникновением и нового понятия «дополнительностный плюрализм», противоречия, части и целого и другого в сторону изменения и принципов традиционной конвенциональности в обществе.

3. Различаются преимущественно внешние и преимущественно внутренние слои общественного развития, движущиеся в разных направлениях. Ими управляют различные по типу противоречия. Несмотря на разрушения систем и государств, сохраняются народы и нации как целостные социальные организмы, и они сохраняются и развиваются – через цепь качественных преобразований, а главное – через новые конвенциональные по сути принципы – как решения противоречий.

Перспективы дальнейших исследований. Понятие «многомерность» еще достаточно не раскрыто. Делаются попытки открыть новые проявления многомерности в обществе и окружающем мире. С этим связана критика традиционного понимания структуры общества и его законов. Возможно указать на попытку составить новый взгляд на социально-экономическую структуру общества, согласно которому каждый субъект кооперации – общество, коллектив, индивид – «охватывает все общественное производство в целом, вычленив здесь свой «срез» или фазу, а не части или уровни». В свою очередь, это может стать продолжением исследования социальной многомерности и ее конвенциональных принципов.

Для переосмысления конвенциональных принципов жизнедеятельности общества – их многомерности – в ряде аспектов возможно исходить из того, что многовариантность развития – это ось стабильности. И если установить, что понятие многовариантности развития имеет несколько значений, то наличие в потоке развития качественно неоднородных слоев, движущихся параллельно или в разных направлениях, то возможно выделить, что данный случай наименее изучен в контексте конвенциональности, и его необходимо уточнять.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Кондратьев Н. А. Основные проблемы экономической статистики и динамики / Н. А. Кондратьев // Социо-Логос. – М., 1991. – С. 100-104.

© **О. В. Добридень**

2. Келле В. Ж. Идея многомерности в познании социальной реальности / В. Ж. Келле // Методология гуманитарного знания в перспективе XXI века. К 80-летию профессора Моисея Самойловича Кагана. Материалы международной научной конференции. 18 мая 2001 г. Санкт-Петербург / Серия «Symposium» – Выпуск № 12. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского философского общества, 2001. – С. 53-62.
3. Шевченко В. Н. Социально-философский анализ развития общества / В. Н. Шевченко. – М., 1984. – С. 9.
4. Кемеров В. Е. Введение в социальную философию / В. Е. Кемеров. – М., 1996. – С. 79.
5. Ключко В. Е. Становление многомерного мира человека как сущность онтогенеза / В. Е. Ключко // Сибирский психолог – Томск, 1998. – Выпуск 8-9. – С. 7-15.
6. Богатая Л. Н. Многомерное мышление в контексте представлений о многомерности / Л. Н. Богатая // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского: Серия «Философия. Культурология. Политология. Социология». – Том 23 (62). – 2010. – № 1. – С. 41-45.
7. Vaudrillard J. Simulations / J. Vaudrillard. – N.Y.: Semiotexte, 1983. – P. 3.
8. Леонтьев А. Н. Образ мира / А. Н. Леонтьев. Избранные психологические произведения. – М.: Педагогика, 1983. – С. 251-261.
9. Конечкая В. П. Социология коммуникаций. Учебник / В. П. Конечкая. – М.: Международный университет бизнеса и управления, 1997. – 304 с.

УДК: 130.122+366.01

О. В. Добридень - кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри гуманітарних наук Державного закладу «Дніпропетровська медична академія МОЗ України» (м. Дніпропетровськ)

ЗДОРОВЕ СПОЖИВАННЯ В УМОВАХ ВИСОКОТЕХНОЛОГІЧНОГО СУСПІЛЬСТВА СПОЖИВАННЯ: ПРОБЛЕМИ ПРОТИСТОЯННЯ

В статті розглядаються проблеми протистояння між здоровим споживанням і факторами, що зумовлюють розвиток суспільства споживання на сучасному етапі. Ці проблеми аналізуються крізь призму зв'язків між ідентичністю особистості та провідними ризиковими та кризовими комунікаціями з зазначеної тематики.

Ключові слова: суспільство споживання, здорове споживання, клієнтурне рабство, технологічна сингулярність, кризові і ризикові комунікації, ідентичність споживача.

ЗДОРОВОЕ ПОТРЕБЛЕНИЕ В УСЛОВИЯХ ВИСОКОТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА ПОТРЕБЛЕНИЯ: ПРОБЛЕМЫ ПРОТИВОСТОЯНИЯ

В статье рассматриваются проблемы противостояния между здоровым потреблением и факторами, которые обуславливают развитие общества потребления на современном этапе. Эти проблемы анализируются через призму связей между идентичностью личности и ведущими рисковыми и кризисными коммуникациями по обозначенной теме.

Ключевые слова: общество потребления, здоровое потребление, клиентурное рабство, технологическая сингулярность, кризисные и рискованные коммуникации, идентичность потребителей.

HEALTHY CONSUMPTION IN CONDITIONS OF HIGH TECHNOLOGICAL SOCIETY OF CONSUMPTION: PROBLEMS OF CONFRONTATION

This article discusses the conflict between healthy consumption and the factors that determine the development of the consumer society at the present stage. These problems are analyzed through the prism of relations between personal identity and leading risky and crisis communications on the designated topic.

Keywords: society of consumption, healthy consumption, clientele slavery, technological singularity, crisis and risk communication, identity of consumers.

Сучасні мегамасштабні зміни у сфері науки і техніки певним чином зумовлюють нестабільність сучасного соціального буття не менше ніж нарочиті і гучні політичні акції й потребують постійної колективної природознавчої, філософської, етичної, соціально-економічної рефлексії, аналізу тенденцій у сфері ризикової та кризової комунікацій, а також прогнозування перспектив у формуванні сталої системи безпечного буття в Україні та світі в структурі пріоритетів XXI століття.

Дослідження суспільства споживання здійснюється сьогодні представниками як суто технічних, так і гуманітарних наукових кіл. Науковці від філософії, економіки, психології, соціології, культурології, політології, біології, медицини намагаються здійснити більш-менш комплексні розвідки у сфері споживання. Утім, різнопланові науково-практичні орієнтири якщо не звужують, то значно обмежують потенційні можливості використання результатів цих розвідок. Дослідниками розглядаються лишень певні з аспектів проблематики, які не можуть бути фундаментальними з погляду на інтегральний характер споживання. Виникає складне завдання об'єднання та, що є головним, широкого оприлюднення розмаїтого знання, яке потребує цілісної основи для синтезу і обліку нових пограничних напрямків, що виникають у результаті пошуків у галузі безпечного споживання.

Аналіз суспільства споживання, здійснений сучасними як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками, представляє різноманітні погляди на його сутність, механізми виникнення, динаміку подальшого розвитку, потенційні можливості трансформації. Серед них: напрацювання у сфері соціальних підвалин поведінки споживача (В. Тарасенко), комунікативної теорії суспільства (А. Єрмоленко), соціальної структуризації повсякденності суспільства споживання (В. Ільїн), управління потенціалом споживання в розвитку економічних систем (В. Фомішина), маркетингових засад споживання (І. Шмігін), суспільної динаміки потреб (В. Логунов), соціологічної рефлексії суспільства споживання (Я. Зоська), дискурсів щодо вимірів раціональності (О. Соболь), філософсько-методологічних змістів технологічної сингулярності (Р. Маріогло), теоретико-методологічних інтерпретацій культури споживання (М. Соколовська). До того ж не обійтися без відомих праць видатних суспільствознавців, тепер вже класиків дослідження суспільства споживання Ж. Бодріяра, Е. Фромма, Р. Барта, К. Леві-Стросса, Г. Маркузе, Т. Веблена, Г.-Е. Дебора та багатьох інших.

Результати вищезгаданих досліджень є родючим ґрунтом для подальшого соціально-філософського осмислення проблем сьогоденного суспільства споживання. Однак, малодослідженим до цього часу залишається питання динаміки соціальних процесів на фоні загострення біоетичних і техноетичних проблем. Тим більше, що як би швидко не відбувалась наукова рефлексія щодо проблем суспільства споживання, що впливають з розвитку зокрема біо-, нано- та інфотехнологій, їх актуальність завжди залишатиметься відкритою з огляду на неспинний приріст відкриттів. Ці проблеми розглядаються в статті крізь призму зв'язків між ідентичністю особистості та провідними ризиковими та кризовими комунікаціями з зазначеної тематики.

В даній статті не буде намагання звернутись до ретельного обліку та оцінювання специфічних вимірів комунікацій щодо техногенних ризиків з боку наукомістких технологій, пов'язаних, зокрема, з молекулярно-біологічними і наноінженерними проривами, поширенням трансгенних рослин і генномодифікованої продукції у продовольчій і медичній галузях, безпрецедентним збільшенням рівня сукупних випромінювань від бездротових систем тощо. В цьому немає потреби, оскільки ризикові та кризові комунікації з легкістю глобальної проблеми долають державні, національно-культурні, будь-які міжустановчі бар'єри, що виникають в процесі врегулювання питань з обігу зазначених штучних процесів і матеріалів, та сприяють об'єднанню зусиль в намаганнях їх розв'язати.

Поглинання сучасного суспільства кризовими і ризиковими процесами є наявною реальністю, що не потребує доказів. Виникла нагальна необхідність в осмисленні вже не причин, а наслідків. Втім, сьогодні як ніколи, процес розвитку споживчих відносин неможливо зрозуміти поза системою зв'язків із науковою, політичною і соціально-економічною сферою. В свою чергу різноманіття соціальних систем і потужність наукових відкриттів обумовлює багатогранність елементів та якісних характеристик суспільства споживання. В підтвердження цього останнім часом стали гучнішими схожі за своїм змістом визнання дослідників щодо кризи раціоналістичних світоглядних систем саме в контексті загроз від революційної індустрії супертехнологій: «Динамічна поведінка складних соціальних систем не може відповідати імперативам картезіанської раціональності тому, що на них лежить «проклятіє подвійності». Суть якого полягає в тому, що всі реалії, на яких він лежить, однаково

успішно можуть бути використані як інструменти і креативної, і руйнівної діяльності. Техногенний мегасоціум нашого століття створив незору безліч знарядь, речовин, груп, що офіційно мають статус подвійного призначення. Те саме можна сказати і про соціальні організації, співтовариства, інститути. Усі вони несуть у собі не тільки небачені раніше блага, але й глобальні погрози, ризики, небезпеки людству» [1, с. 3].

Водночас дослідники феномену технологічної сингулярності доходять невтішного висновку про невідворотне приближення тих часів, коли стрімке прискорення темпів технологічного прогресу вилетіть в інтелектуальну перевагу комп'ютерного штучного розуму над – тоді вже не першим в ієрархії класичної раціональності буття – розумом людини. На думку відомих американських наукових авторитетів, зокрема математика, програміста В. Вінджа, техносингулярні зміни разом із різноманітними загрозами, що пов'язані, щонайперше, з потенціальною можливістю некерованості автономного штучного інтелекту, відбудуться не пізніше 2030 року, за версією футуролога Р. Курцвейла – не пізніше 2045 року. Проте, не слід ігнорувати зворотній бік ситуації, коли власне керованість мегатехнологіями і взагалі здійсненням факту технологічної сингулярності сконцентруються у зоні впливу однієї чи декількох держав. Приміром, не зважаючи на те, що відомий дослідник в галузі нанотехнологій Е. Дрекслер залишається активним ревнителем штучного інтелекту та нанометричних одиниць, і для нього вони не інакше як «машини творення», він, таки, змушений визнати: «На всьому протязі історії, держави розробляли технології, щоб розширити свою військову міць, і держави безсумнівно будуть відігравати домінуючу роль у розробці систем штучного інтелекту. Військове фінансування вже підтримує і молекулярні технології, і штучний інтелект. Нанотехнологія і штучний інтелект можуть бути інструментами руйнування, але вони не є руйнівними за своєю суттю» [2].

Справді, одновекторна руйнівна стратегія наукового пізнання, що зводить науку, вільну від цінностей, за принципом «мета – засіб – результат» і головним чинником якої є деструктивна нейтральність до традиційних етичних норм і системи цінностей (останнім часом маємо можливість спостерігати свідоме їх потурання, бо в умовах суспільства споживання рівень конкурентоспроможності визначається скоріше відсутністю моральних суджень; іншими словами швидше поталанить тим, хто позбавлений уявлення про моральність), системно і централізовано скеровується транснаціональною матрицею узгодженої маніпуляції з боку «еліт» авторитарних держав з представницькою демократією. За таких обставин зовсім не дивною є відірваність від справжнього стану справ і малоефективність етичних і правових врегулювань у перегонах за владу або ж власників капіталу, які орієнтовані насамперед на примноження прибутків і зростання повновладних потенцій через використання ефективних наукомістких технологій. Так чи інакше, але попри будь-які заборони жодний не зможе перебувати в цілковитій упевненості в тому, що хтось не випередить їх у царині ризикованих, проте таких приголомшливо амбіційних наукових проєктів.

Разом із тим є очевидним, що значущість і впливовість норм біологічної етики доти залишатимуться просто декларативними, доки не лишень відчутно зрушить з місця активна мобілізація світової громади у питаннях здорового споживання шляхом кризових і ризикових комунікацій, але й державами не буде досягнуто істотних змін у сфері контролю за науковими випробуваннями і впровадженням їх результатів в загальний обіг. Доки вчені не почнуть керуватись гуманістичними цінностями і свідомо лімітувати свої дослідження, незважаючи на потужний амбіційно-гносеологічний поклик. Зрозуміло, такий розвиток подій суперечить реаліям суспільства сьогодні і віддаленому майбутньому, власно кажучи, цього також не обминути. Все це – ілюзорно. В дійсності ж біоетична парадигма, не дивлячись на появу промовистих дискусій у різних специфічних наукових колах і утворення спеціалізованих комітетів з біологічної етики, не заважає ні агресивному втручанням в біофізіологічне і психічне життя людини, ні фальсифікаціям із харчовою продукцією з вмістом трансгенних рослин, штучно-хімічних речовин, ані виплеканню і невгамовному нав'язуванню стереотипів корпоративної сцієнтистської держави. Не слід забувати, що біологічна етика, як і будь-яка етика, являє собою науку про норми і шляхи гармонізації поведінки людини і вона не має юридичних підстав для наказів і заборон. То ж слідувати або ігнорувати норми біологічної етики – це питання особистого вибору та відповідальності. Коли докорінним чином зміниться статус біоетики, техноетики, екологічної етики, в цілому моральних настанов, якщо соціальні механізми духовного виробництва розвиватимуться так, як їх бачить А. М. Єрмоленко і «етика відповідальності, спрямована на розв'язання завдань приборкання цілерациональності, а також забезпечення можливості виживання і спільного життя різних народів і культур, повинна подолати вузький обрій цілерациональності, отже – бути комунікативною

макроетикою» [3, с. 29], світова громада достеменно отримає шанс і надію на гідне життя.

Проте, аж ніяк не можна стверджувати, що протиріччя між добродійними цілями біоетики і замалою швидкістю її просування у суспільстві встали незломною заслоною на шляху вирішення проблем здорового споживання. Навіть самі такі протиріччя, що серед іншого стають предметом ризикових і кризових комунікацій, сприяють розширенню кола залучених людей, які прагнуть об'єднати свої зусилля й разом з виробленням біоетичної ідеології, розумінням її особливого статусу в філософських дискурсах, наближають ті часи, коли відстань між комунікацією і конкретною дією задля виживання людства зменшуватимуться. Таким результативним наслідком і, власне, підтвердженням актуальності кризових і ризикових комунікацій можна вважати започаткування численних наукових симпозіумів, конгресів, конференцій, круглих столів, презентацій з пекучої проблематики, зокрема, найбільш авторитетним в Україні є Національний конгрес з біоетики, співорганізаторами якого виступають Національна академія наук, Національна академія медичних наук, Міністерство охорони здоров'я. З іншого боку, слід відзначити появу протягом декількох останніх років на українських телеканалах таких вкрай необхідних науково-популярних передач як «Ілюзія безпеки», «Територія обману» тощо. Отже, маємо можливість спостерігати, як поступово здійснюється, на мій погляд, одне з головних завдань кризових і ризикових комунікацій: перехід знання від науковців до широких мас населення України, бо настання епохи штучного (з усіма змістами цього слова) буття потребує нового рівня освіченості та підготовленості пересічного громадянина до існуючих технологічних загроз і, що є вкрай важливим, маніпуляційних практик впливу на особистість в контексті виникнення псевдоідентичності.

Не викликає жодних сумнівів, що сьогодні свобода і можливість вибору як ніколи передбачають освіченість людини. І саме свобода набуває сьогодні нових маніпуляційних вимірів і підтекстів. Ретельно аналізуючи витоки дераціоналізації демократії, сучасний український дослідник Ю. О. Мелков зазначає, що «класичні способи впливу – примус, насилля, командно-адміністративні методи – за некласичної доби замінюються маніпуляцією. Перевага останньої для тих, хто маніпулює, очевидна: адже такий вплив як більш ефективний, так і більш безпечний, бо не викликає опору з боку тих, ким маніпулюють. Більше того, маніпуляція як вплив некласичними методами має справу з підсвідомістю людини, а тому її досить нелегко виявити та перемогти» [4, с. 102]. Такий підхід стверджується поряд з іншим, згідно з яким ілюзія тлумачиться як один зі способів, що допомагає віднайти сенс життя, здолати його абсурдність. Що ж стосується ілюзій і соціальних міфів, питань реальності існування, то протягом багатотисячолітньої історії філософії вони неодноразово ставали об'єктом аналізу дослідників, зацікавленість яких є цілковито зрозумілою, виходячи з того, що соціальна міфологія завжди була, є і буде одним з найкращих знарядь маніпуляції. Як відзначає сьогодні український філософ І. А. Кадієвська – «володіння ілюзіями для людини є стратегією виживання» [5, с. 27]. Одразу спадають на думку відомі слова класика: «Ах, обмануть мене не трудно, я сам обманываюсь рад». Як влучно цей крилатий вислів зображує не лише самовіддану готовність закоханого до підміни істини фантазією, але й споконвічні протиріччя внутрішнього світу людини з її бажанням «втекти від свободи», які безсоромно використовують сучасні лідери-маніпулятори корпоративних систем.

Поза сумнівом, така собі заспокійлива тактика транснаціональних корпорацій, що передбачає гарантування всемогутності та контрольованості сучасних наукомістких технологій, а також паралельне висміювання начебто необґрунтованих побоювань та дискредитацію опозиційних наукових поглядів, є зманіпульованим сценарієм виживання, натомість який неодмінно у подальшому, у кожному разі отримання суперечливого знання, зумовить сум'яття та сумніви у рядах простих обивателів, так само зростання прагнень щодо подальшого делегування відповідальності задля відчуття захищеності.

Отже, погоджуючись в цілому з авторитетною думкою І. А. Кадієвської, зазначимо, що під ілюзією як «стратегією виживання» необхідно все-таки ж розуміти констатацію ситуації, здійснений факт, а не добровільну згоду людини на замилювання очей і втрату особистої ідентичності, схвалення власного перманентного перебування в омані неправдивої інформації про дійсні та потенційні ризики техногенної цивілізації.

Придушення ідентичності шляхом маніпуляцій вичерпно роз'яснює Ю. В. Романенко: «Маніпулювання свідомістю й підсвідомістю індивіда істотно утруднює і деформує процес його ідентифікації. Нав'язування індивіду далеких йому уявлень, орієнтацій і цінностей у підсумку приводить до підміни його особистісного образу і його ідентичності в цілому. Заміщення ж у ході маніпулювання справжніх духовних цінностей утилітарно-споживчими і нездатність особистості,

якою маніпулюють, до саморефлексії, закривають перед нею можливість усвідомлення підміни її ідентичності, що відбулася, і яка, по суті, приймає форму псевдоідентичності» [6, с. 93].

Однаковою мірою така інтенція стосується споживчої культури і поведінки людини, яку поза її свідомою згодою зробили одночасно представником і клієнтом масового корпоративного суспільства, в якому за допомогою витончених високотехнологічно озброєних маніпуляцій стрімко, поверх за поверхом зводиться нова, в чарівливій обгортці і спустошливим вмістом, неволя. І хоч яким би чином не пояснювали необхідність таких заходів для забезпечення від тероризму, задля глобальної ресурсної та продовольчої безпеки з огляду на зростання чисельності населення, задля будь-яких інших застережливих захистів – неволя у вигляді клієнтурного рабства доволі відверто проявляє себе у всіх сферах соціального буття. Згадаймо, принаймні, А. Камю, який свого часу дійшов пророчого висновку, що є особливо злободенним нині: «Якщо хтось позбавляє вас хліба, він тим самим позбавляє вас і свободи. Але якщо у вас віднімають свободу, то будьте впевнені, що й хліб ваш теж під загрозою, тому що він залежить вже не від вас і вашої боротьби, а від примхи господаря» [7, с. 135]. Нас позбавили хліба, щонайменше його натурального вмісту, і наше буття наскрізь міфологізоване. Життєвий простір людини стає примарним, суміш здогадів і приблизного знання ще більше містифікує реальність. Якщо ми робимо вибір, то нам лише здається, що ми робимо його за власною волею, свідомо. Маємо робити висновки і активно змінювати життєвий простір, починаючи з себе. Адже зміст внутрішнього морального світу особистості, якість її соціокультурних і духовних потреб визначає рівень підпорядкованості маніпуляційним практикам. Інакше кажучи, невігласи не зможуть ефективно опиратись впливу тієї частини ризикових і кризових комунікацій, представники якої перебувають на службі у власне маніпуляторів.

З вищенаведеного слідує, що сучасні ризикові та кризові комунікації щодо наслідків технологічних впливів самі мають бути ретельно дослідженими і аргументованими, щоб відбракувати неперевірене знання або ж передплачену пропаганду.

Проведений нами як в межах, так і за межами статті аналіз переконливо свідчить про те, що актуальність проблеми впливу і плодів такого впливу з боку високих технологій на здоров'я людини та процеси здорового споживання чимдалі зростає. Отже, чи можливе здорове споживання в умовах високотехнологічного суспільства споживання? На жаль, на моє велике переконання відповідь однозначна: сьогодні ні. Доки в пляшці з нібито молоком, яким ми годуємо своїх дітей, не буде жодної краплі молока; доки першими новинами в ЗМІ будуть сутички між владою та опозицією замість широкого оприлюднення, наприклад, рекомендацій Парламентської асамблеї Ради Європи ще від 2011 року щодо обмеження використання бездротового інтернету Wi-Fi, WiMAX, інформаційних мереж 3G через ризики впливу електромагнітного й радіочастотного випромінювання; доки біотехнологічні концерни, як-от американська кампанія «Епіцит», голова якої (Мітч Хайн) у 2001 році на прес-конференції повідомив про виведення нового модифікованого сорту кукурудзи з контрацептивними функціями, не віддаватимуть пріоритетність здоровому глузду та повазі до прав і свобод іншої людини перед надприбутками і бажанням контролювати весь світ, доти прості люди, клієнти корпорацій представників елітного клубу «Надлюдина», перебуватимуть у полоні завуальованого високотехнологічного рабства. Разом із тим необхідно пам'ятати, що екстрене врегулювання наведених і їм подібних проблем, якщо уявити такий розвиток подій, загрожує не лише зрозумілим економічним і політичним колапсом, а також призведе до ще більшого поглиблення кризи ідентичності людини, бо всі сучасні технології цупко тримають свої позиції у її повсякденному ужитку, їх потенційна відсутність навіть в уяві знебарвлює життя. З причини уникнення труднощів з деформацією ідентичності ключовим критерієм у вирішенні проблеми має стати психічне і тілесне здоров'я людини.

Зображені обставини суперечать всім гуманістичним основам розвитку цивілізації, вони підтверджують посилення динаміки зубожіння й виродження людства в фізіологічному та духовному вимірах. Таким чином маємо всі підстави констатувати, що сьогодні відбувається наймасштабніша за всі часи глобальна афера, полем для деструктивної дії якої на першому етапі є індивідуальний життєвий простір окремої людини, яка забезпечується певними соціальними комфортом і гарантіями з боку корпоративної держави, проте це не заважає руйнівній ході прибуткових технологій. Та не слід впадати до песимістичних настроїв і розчарування, оскільки це знов-таки призведе до подальшої порожнечі, почуття непотрібності індивідуальних зусиль і безвихіддя, «втечи від свободи» і в черговий раз зробить нас ласим шматком для маніпуляцій, за допомогою яких людина начебто звільняється від відповідальності за те, що відбувається у суспільному житті. Зрештою, імперативом саме такого розуміння має стати усвідомлення того,

© М. П. Добрава

що гідні біосоціальні стандарти, фундаментальні зміни у сфері охорони здоров'я, політико-економічні трансформації не відбуватимуться самі собою. Сьогодні правові привілеї розпорядників державного устрою розчинились в інтересах політико-економічних кланів. Як складатиметься власний життєвий простір надалі, кожен має визначитися особисто. Звісно, необхідно уникати утопічних схильностей, втім, мати активну позицію, ініціативно аналізувати та перевіряти інформацію, намагатися бути технологічно освіченим всупереч теперішнім тенденціям замовчування, популяризувати інформацію про загрози – такою має стати локальна стратегія задля потужного об'єднання наукових і громадських зусиль у подоланні глобальних ризиків техногенної цивілізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Соболь О. М. Рациональность: посткартезианські виміри / О. М. Соболь // Мультиверсум. – К., 2005. – № 50. – С. 3-23.
2. Дрекслер Э. Машины созидания. Грядущая эра нанотехнологии [Электронный ресурс] / Э. Дрекслер. – Режим доступа: http://e-drexler.com/p/06/00/EOC_Cover.html
3. Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія / А. М. Єрмоленко. – К.: Лібра, 1999. – 488 с.
4. Мелков Ю. О. Демократія і раціональність / Ю. О. Мелков // Практична філософія. – К., 2007. – № 3 (25). – С. 98-109.
5. Кадиевская И. А. Просветители против манипуляторов / И. А. Кадиевская // Грані. – 2012. – № 2 (82). – С. 26-28.
6. Романенко Ю. В. Маніпулювання макроідентичністю в масових комунікаціях: до постановки проблеми / Ю. В. Романенко // Грані. – 2013. – № 8 (100). – С. 89-95.
7. Камю А. Творчество и свобода. Статьи. Эссе. Записные книжки / А. Камю. – М.: Радуга, 1990. – 608 с.

УДК 321: 316.61

М. П. Добрава - докторант кафедри політичних наук Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

КОНСТРУЮВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ПРОЦЕСІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРОЕКТУ МОДЕРНУ

Статтю присвячено дослідженню конструювання політичної ідентичності у процесі трансформації проекту модерну. Визначено основні фактори, які впливають на цей процес.

За допомогою конструктивістського методу та підходу символічного інтеракціонізму досліджується процес формування політичної ідентичності у постмодерному суспільстві.

Відзначено, що проблема політичної ідентичності набуває особливої ваги у перехідні періоди – від традиційного суспільства до модерного (коли, власне, і з'являється феномен політичної ідентичності) та під час трансформації проекту модерну. Останній період концептуалізується у теоріях «постмодерну», «пізнього модерну», «суспільства ризику», «інформаційного суспільства», «суспільства знань» та ін.

Ключові слова: ідентичність, політична ідентичність, конструювання політичної ідентичності, перехідний період, проект модерну, постмодерн.

КОНСТРУИРОВАНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В ПРОЦЕССЕ ТРАНСФОРМАЦИИ ПРОЕКТА МОДЕРНА

Статья посвящена исследованию конструирования политической идентичности в процессе трансформации проекта модерна. Определены основные факторы, влияющие на этот процесс.

С помощью конструктивистского метода и подхода символического интеракционизма исследуется процесс формирования политической идентичности в постмодерном обществе.

Отмечено, что проблема политической идентичности приобретает особое значение в переходные периоды – от традиционного общества к современному (когда, собственно, и появляется феномен политической идентичности) и при трансформации проекта модерна. Последний период концептуализируется в теориях «постмодерна», «позднего модерна», «общества риска»,

«информационного общества», «общества знаний» и др.

Ключевые слова: идентичность, политическая идентичность, конструирования политической идентичности, переходный период, проект модерна, постмодерн.

CONSTRUCTION OF POLITICAL IDENTITY IN TRANSFORMATION OF MODERNISM PROJECT

The article studies the construction of political identity in the transformation of the project of modernism. The main factors that influence this process are determined.

Using the constructivist method and the approach of symbolic interactionism, the formation of political identity is examined in postmodern society.

It is noted that the problem of political identity is particularly important in transitive periods – from traditional society to modern one (when, actually, a phenomenon of political identity appears) and during the transformation of the project of modernism. The last period is conceptualized in the theory of «post-modern», «late modern», «risk society», «information society», «knowledge society» and others.

Keywords: identity, political identity, formation of political identity, transitive period, project of modern, postmodern.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

Актуальність теми статті обумовлена великою практичною значимістю проблеми конструювання політичної ідентичності у процесі трансформації проекту модерну. Політична ідентичність стає одним із феноменів, за допомогою якого досліджується політична діяльність, політичний процес, політичні інститути (у тому числі – інституціоналізація груп, спільнот, органів влади та громадянського суспільства), партії та ідеології, політичні відносини та політична взаємодія.

У сучасну добу переосмисленню підлягають світоглядні основи розуміння політичної ідентичності.

Проблема політичної ідентичності актуалізується у процесі переходу від традиційного до модерного суспільства. У цей період вона постає як незмінний та однозначно визначений феномен, який «закріплено» за індивідом та пов'язується із етнічністю, релігією, ідеологією та ін.

У постмодерну добу ситуація кардинально змінюється: політична ідентичність інтерпретується як наслідок процесу соціального конструювання груп та спільнот. «Людина політична» може робити вибір власної ідентичності, змінювати ідентичності протягом життя. У постмодерних студіях ідентичність конструюється у процесі політичної діяльності, є наслідком позиціонування індивіда в інформаційному, ідеологічному, партійному просторах та «стилях життя» з відповідними дискурсами, символічними особливостями.

Власну специфіку має процес конструювання політичної ідентичності на пострадянському просторі, а також у перехідних суспільствах Східної Європи, що стали на шлях демократичних перетворень та консолідації суспільства. В Україні модернізація глибоко пов'язується із демократизацією та політичним плюралізмом, трансформаціями політичних інститутів, формуванням модерної нації, становленням громадянського суспільства, ринковими економічними реформами.

Усе це актуалізує дослідження конструювання політичної ідентичності у процесі трансформації проекту модерну.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. У теоретичних підходах, присвячених дослідженню характеристик суспільства доби модерну та постмодерну особливе місце займає проблема політичної ідентичності. Дослідження конструювання політичної ідентичності, її ролі у процесах модернізації та пост модернізації виступає одним із актуальних завдань для наукових парадигм, цьому питанню присвячено дослідження у правових, політологічних, соціологічних та економічних теоріях.

У цілому, дослідження конструювання політичної ідентичності в умовах трансформації суспільства розвивалось у межах конструктивістського підходу та інтерпретативної парадигми соціальних та політичних наук.

Останній відповідає інтерпретативна модель пояснення й розуміння політичної ідентичності, що виходить із уявлень про політичну ідентичність, як символічну конструкцію, породжену всередині відповідного світу значень, певного соціального, символічного й політичного контексту. У цьому сенсі метою дослідження політичної ідентичності з позицій інтерпретативної парадигми стає не

пошук причинно-наслідкових зв'язків, а тлумачення, інтерпретація дій людей, яка враховує точку зору актора і множинність позицій політичного простору.

Такий методологічний підхід визначає підгрунття досліджень політичної ідентичності в інтерпретативній парадигмі, у таких теоріях, як соціальна феноменологія (А. Шюц, П. Бергер, Т. Лукман та ін.), символічний інтеракціонізм (Дж. Г. Мід, Г. Блумер та ін.), драматургічний підхід (І. Гофман та ін.), етнометодологія (Г. Гарфінкель та ін.), теорії самореферентних систем (У. Матурано, Н. Луман та ін.) тощо.

Одним з найбільш помітних напрямків, що безпосередньо зверталися до різних аспектів конструювання політичної ідентичності є символічний інтеракціонізм.

Якщо коротко виразити один з найважливіших результатів творчості Дж. Г. Міда, то можна сформулювати таке теоретичне положення: політична ідентичність особистості формується за допомогою символів, що здобуваються в процесі соціалізації і взаємно підтверджуються й змінюються в процесі соціальної взаємодії (інтерації) його учасниками.

Конструювання політичної ідентичності розуміється в традиції символічного інтеракціонізму як процес, що відбувається на двох рівнях: міжіндивідуальному і внутрішньоособистісному. При цьому взаємний вплив індивідів має посередницьку стадію у вигляді інтерпретації дій іншого індивіда. «Особливість цієї інтерації полягає в тому, що люди визначають дії один одного, а не просто реагують на них. Їхні реакції не викликаються безпосередньо діями іншого, а ґрунтуються на значенні, якого вони надають подібним діям. Взаємодія розглядається Дж. Г. Мідом не тільки як процес, що відбувається між індивідами, але і як процес внутрішньо-особистісний. Тобто індивід перебуває у взаємодії не тільки з іншими, але й постійно взаємодіє із самим собою. У цьому плані соціальна взаємодія розглядається у вигляді внутрішнього процесу саморефлексії, що формує структуру людської особистості. Внутрішня саморефлексія у свою чергу розуміється як взаємодія, причому безпосередньо пов'язана з зовнішніми детермінантами: «Відповідно до цієї точки зору мислення є процесом взаємодії – індивід поєднується сам із собою «з перспективи іншого» [1, с. 21].

Ключова думка Дж. Г. Міда полягає в тому, що людина освоює свій світ через символічні значення, вона сама створює свій світ й опановує його, крім усього іншого, через свою діяльність.

Сучасні підходи до дослідження політичної ідентичності сприймають ідентичність індивіда як об'єкт перетворень та змін. Зокрема, про це йдеться у роботах таких зарубіжних та вітчизняних дослідників, як Б. Андерсон, З. Бауман, Р. Брубейкер, П. Бергер, У. Бек, М. Гібернау, Е. Гіденс, М. Кастельс, В. Абушенко, Б. Ажнюк, А. Астаф'єв, С. Байрачний, О. Галазюк, М. Головатий, М. Козловець, Н. Ковтун, Н. Костенко, І. Кудря, О. Стегній та ін.

Трансформації проекту модерну пов'язуються із критикою ідентичності, як цілісного та стабільного феномену з боку представників постмодерну.

На думку української дослідниці І. Ващинської: «Не зважаючи на усю привабливість постмодерного бачення структури індивідуальних/групових ідентичностей, все ж важко погодитись з твердженням про нестійкий характер цього феномену як його основну сутнісну характеристику. Можливо, доречніше було б говорити про більш «опуклі» чи менш «опуклі» ідентичності або ж про їхню ієрархію у межах інтегральної ідентичності. Адже у той час, коли актуалізуються одні, на периферії залишаються інші, і навпаки. Яскравим підтвердженням цієї тези є суспільство, що трансформується, або ж так зване «аномічне» суспільство на зразок сучасного українського. Коли старі цінності вже втратили свою вартість, а нові – ще надто розмиті і багатозначні, на перший план виступають ідентичності, щонайменшою мірою піддаються змінам, зокрема гендерні, етнічні, культурно-релігійні [2, с. 242].

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – дослідити конструювання політичної ідентичності у процесі трансформації проекту модерну.

Виклад основного матеріалу дослідження. Політична ідентичність виступає важливою складовою політичної взаємодії та політичного процесу як у країнах консолідованої демократії, так і у перехідних, гібридних режимах. Для останніх ця проблема пов'язана із сплеском націоналізму, демократизацією взаємодії між владою та громадянами, рівнем політичної культури та політичної свідомості. Політична ідентичність проявляється у різноманітних формах політичної участі громадян та впливає на рівень їхньої політичної активності.

У традиційному суспільстві існування неполітичної патріархальної влади (від «Роду» та «Племени») обумовило розуміння ідентичності, пов'язаної із вищими силами від людини (Божою волею), або нижчими стихіями (природою).

Політичні та культурні трансформації проекту модерну, обумовлені процесами глобалізації та

розвитком проекту постмодерного суспільства, призводять до змін у розумінні механізмів конструювання політичної ідентичності.

«Локалізація» інтерпретацій ідентичності у межах парадигм цивілізаційних змін дозволяє визначити її як важливий феномен у традиційному, модерному та постмодерному суспільствах. Перехід від традиційного до модерного суспільства супроводжувався істотними зрушеннями у просторі політичної ідентичності, які пов'язані із раціоналізацією, індустріалізацією, урбанізацією, секуляризацією, розвитком наукового знання, технологій та засобів масової інформації. І хоча поступово ірраціональне (міфи, сни, інтуїція, віра) елімінується із простору політичного, але продовжує впливати на ідентичність.

У традиційному суспільстві ідентичність пов'язується передусім із імперською формою організації політичного простору, етносом, релігією та відповідною суспільною ієрархією. Модернізація, навпаки, характеризується розвитком національних держав, світською організацією влади та суспільства, рівністю громадян та забезпеченням їх прав. У процесі формування політичної ідентичності доби модерну відбувається перехід від цінностей традиційного суспільства та конструювання модерних політичних спільнот. Основу політичної модернізації становила критична налаштованість до інститутів традиційного суспільства. Політичну ідентичність доби модерну можна назвати протилежною до ідентичності постмодерну, яка висуває проекти глобалізації, космополітизму, нового «трайбалізму» та ін.

Реконструюючи «проект модерну», теоретики постмодерну відзначають «логоцентризм» модернізму, який став основою формування модерних політичних ідентичностей.

У сучасних теоретичних концепціях знайшло продовження античне розуміння суспільства як сукупності громадян, пов'язаних згодою в питаннях права і спільністю інтересів, що виступає необхідною передумовою конструювання політичної ідентичності. При цьому держава, що виникає на цій основі, трактується в своїй основі як «етнічна» громада, що є гарантом неможливості відчуження громадянина від держави та пом'якшує можливий конфлікт між «загальним благом» і політичною ідентичністю окремого громадянина. Нова модель політичної ідентичності була запропонована у Римській імперії. Це ідея «вічного Риму», яка утворила нову політичну модель ідентичності, що виходить у своїй значущості за межі античної цивілізації та відкриває перспективу розширення меж спільноти громадян до масштабу світової держави з великою місією – «Рим об'єднує правом».

На наступному етапі цивілізаційного розвитку – Середньовіччі – розуміння ідентичності визначали наступні фактори. По-перше, визначальна роль християнської релігійної доктрини та інституту Церкви у процесі формування ідентичності. По-друге, цезарепапізм, як поєднання влади світської та церковної. По-третє, ідея служіння церковній владі (священники не правлять, а служать), яка згодом поширилась на державну та політичну сфери.

Досліджуючи розвиток політичної ідентичності у процесі модернізації, доцільно аналізувати модернізацію як багатофакторне суспільне явище та багатозначне політологічне та соціологічне поняття. У широкому сенсі модернізація інтерпретується як процес раціоналізованих інноваційних заходів з переходу від традиційного суспільства до індустріального. Доба модерну – це розвиток, зміни традиційних джерел солідарності індивідів та політичної ідентичності цілераціональним (М. Вебер) конструюванням соціальних зв'язків і нормативних угод.

При усій різноманітності джерел доби модерну (Реформація, Просвітництво, розвиток науки, технологій, економіки, заснованій на промисловому виробництві, індустрії, парламентської республіки як форми державного устрою) та його інтелектуальних витоків (релігійних, економічних, політичних, соціальних та культурних ідей), доба модерну – це час раціональності. У тому числі – раціональної організації політичної ідентичності.

У другій половині ХХ століття у процесі постмодерної реконструкції логоцентризму, влади, права, політики, науки, особистості, моральності – тобто базисних понять цивілізації доби модерну – відбулась реінтерпретація й поняття політичної ідентичності.

Представники постмодерну трансформували поняття політичної ідентичності в розряд проблеми, пов'язаної скоріше із ціннісним виміром політичної діяльності, аніж із раціональністю вибору та дії акторів, взаємодії влади та суспільства. Зародження постмодерну випливає з процесів епохи модерну як реакція на кризу її ідей, а також на так звану «смерть суперпідстав», які визначали розвиток людства протягом століть: Бога (Ф. Ніцше), Автора (Р. Барт, Ж. Деріда, У. Еко), Людини (М. Бланшо, Ж. Дельоз, Ф. Гватарі).

У той же час, опоненти постмодерну ставлять під сумнів сам термін, називаючи сучасну добу

«пізнім модерном» (Ю. Габермас, Е. Гіденс), інформаційним суспільством (Д. Белл, О. Тоффлер та ін.), суспільством ризику (З. Бауман).

У соціально-політичному і світоглядному відношенні постмодерн означає утвердження у сфері ідентичності плюралістичної парадигми, відмову від європоцентризму і етноцентризму, проголошення принципу множинності ідентичностей, фрагментації культурної єдності, увагу до особистості та її внутрішнього світу, розвиток самоврядних структур.

У політологічних концепціях постмодерністський підхід виражається у визнанні культурного і політичного різноманіття ідентичностей (розквіту політичних субкультур, мезо- і мікрокультур), розповсюдження політичних цінностей постмодерну, підвищення уваги до ролі особистості в політиці, горизонтальної взаємодії, розвитку самоврядних мереж та ін.

Політика епохи постмодерну також істотно змінює свої параметри в порівнянні з політикою модерну, як у свій час і сама політика модерну в порівнянні з політикою традиційного суспільства. Модернізація як відмова від політики традиційного суспільства означає, у тому числі, десакралізацію політичної ідентичності.

На думку І. Ващинської, можна виділити шість відмінностей між модерними та постмодерними підходами: «1) модерні підходи наголошують на способах конструювання та збереження цілісності і стабільності ідентичності; постмодерні підходи наголошують на механізмах уникнення фіксації та збереження свободи вибору. 2) Модерні підходи розглядають ідентичність як відносно стійку гомогенну сутність; постмодерні розглядають ідентичність як об'єкт постійних перетворень та змін. 3) Модерністи розглядають одне-два джерела ідентичності; постмодерністи – різні джерела формування ідентичності. 4) Модерні підходи вивчають шлях формування ідентичності як відстань між «очікуванням» і «задоволенням», між «проектом» та «ідентичністю»; постмодерні акцентують на ситуативності ідентичностей. 5) Прихильники модерних підходів наголошують на відносній цілісності суб'єкта; постмодерних – на розщепленості та децентрованості індивіда. 6) Модерністи розглядають процес формування ідентичності як націленість у майбутнє; постмодерністи розглядають формування ідентичності в умовах домінування «тепер» (the power of now). На сьогоднішній день ідентичність переважно розглядають як віртуальний об'єкт, до якого апелюють науковці при вивченні «реальних» процесів та явищ» [2, с. 243].

Постмодерний підхід характеризується ставленням під сумнів усіх спроб оперти політичну ідентичність на будь-які абсолютні засади, чи то релігійні, чи то раціональні.

У постмодерному дискурсі можна виділити декілька основних підходів до конструювання політичної ідентичності у процесі трансформації проекту модерну. По-перше, комунікативний підхід (Ю. Габермас та ін.), у якому наголос робиться на необхідності впровадження механізмів деліберативної демократії та конструювання політичної ідентичності за допомогою комунікативної раціональності. По-друге, наративний підхід (П. Рікер та ін.), який розглядає процес розчинення політичної ідентичності у відносних та варіативних «оповідях» особистості про себе та оточуючий світ. По-третє, прагматичний підхід (Б. Вальденфельс, М. Мерло-Понті та ін.), що надає особливої уваги публічній презентації політичної ідентичності, її вираженню у діяльності політичних інститутів та повсякденному житті.

Політична ідентичність доби постмодерну конструюється під впливом наступних факторів:

- розвиток форм горизонтальної політичної взаємодії, місцевих рухів та асоціацій («локальна» ідентичність);
- процеси глобалізації, які посилюють тиск на національні уряди та вимагають перерозподілу влади;
- поява нових соціальних рухів, які базуються на постмодерному стилі життя та створюють умови для індивідуального вибору людиною політичної ідентичності.

Висновки. Узагальнюючи результати досліджень проблематики конструювання політичної ідентичності у процесі трансформації проекту модерну слід відзначити наступне. Політична ідентичність доби модерну пов'язана із відповідною організацією суспільства, певною системою раціональності, яка, у свою чергу, пов'язана з панівною світоглядною системою.

У добу модерну було вироблено дієві механізми формування та захисту політичної ідентичності. У модерному праві закріплено (в конституції чи іншому законодавчому акті) можливість певної поведінки людини (наприклад, свобода слова, сумління, свобода віросповідання та ін.), яка обумовлена її політичною ідентичністю.

На останньому етапі цивілізаційного розвитку політична відповідальність інтерпретується у відповідності до пізнавальних схем постмодерну.

© *О. С. Іванова*

Глобалізація утворює нові виклики для політичної ідентичності: зміна функцій та сфери відповідальності національної держави, рухливність кордонів ідентичності, поява нових глобальних політичних акторів (ТНК, міжнародні неурядові організації, наднаціональні органи влади тощо).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Абельс Х. Интеракция, идентификация, презентация. Введение в интерпретативную социологию / Х. Абельс; пер. с нем. яз., под общ. ред. Н. А. Головина и В. В. Козловского. – СПб.: Алетейя, 1999. – 272 с.
2. Ващинська І. Особливості постмодерних підходів до вивчення ідентичності / І. Ващинська // «Humanities&SocialSciences 2009» (HSS-2009). – 14-16 травня 2009. – Львів. – С. 242-243.

УДК 1:37.046.16

О. С. Іванова - кандидат філософських наук, доцент кафедри суспільно-гуманітарної підготовки Одеської державної академії технічного регулювання та якості, начальник відділу виховної роботи Одеської державної академії технічного регулювання та якості.

НОВА ФІЛОСОФІЯ ІНЖЕНЕРНОЇ ОСВІТИ: ЛОГІКА ФОРМУВАННЯ ГУМАНІТАРНО-ТЕХНІЧНОЇ ЕЛІТИ

Процеси формування гуманітарно-технічної еліти в сучасному суспільстві безпосередньо пов'язані з основними тенденціями і особливостями соціально-політичного й економічного розвитку держави. Сукупність підходів до визначення поняття «гуманітарно-технічна еліта», виділенню її істотних ознак обумовлює неоднозначне розуміння її діяльності та світоглядних установок.

Ключові слова: еліта, гуманітарно-технічна еліта, інтелігенція, аналіз, соціальна група, методологічні підходи, формування еліти.

НОВАЯ ФИЛОСОФИЯ ИНЖЕНЕРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ: ЛОГИКА ФОРМИРОВАНИЯ ГУМАНИТАРНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ

Процессы формирования гуманитарно-технической элиты в современном обществе непосредственно связаны с основными тенденциями и особенностями социально-политического, экономического развития государства. Совокупность подходов к определению понятия «гуманитарно-техническая элита», выделению ее существенных признаков обуславливает неоднозначное понимание ее деятельности и мировоззренческих установок.

Ключевые слова: элита, гуманитарно-техническая элита, интеллигенция, анализ, социальная группа, теоретико-методологические подходы, формирование элиты.

NEW PHILOSOPHY OF ENGINEERING EDUCATION: THE LOGIC OF FORMING THE HUMANITARIAN AND TECHNICAL ELITE

The processes of formation of humanitarian and technical elite in modern society are directly related to the main trends and peculiarities of the socio-political and economic development of the state. The set of approaches to the definition of "humanitarian and technical elite", allocation of its essential attributes causes an ambiguous understanding of its activities and worldview.

Keywords: elite, humanitarian and technical elites, intellectuals, analysis, social group, theoretical and methodological approaches, elite formation.

Постановка проблеми. Зміни у сучасному світі полягають у переході від промислової цивілізації до інформаційного суспільства. Наслідком змін є перетворення промислових суспільств в інформаційні. Такі зміни детермінує інтелектуальний розвиток людей. Члени інформаційних суспільств зобов'язані реалізовувати нові функції, що вимагають використання найрізноманітніших інтелектуальних можливостей. Уже недостатньо запам'ятовувати і відтворювати інформацію, що характерно для парадигми біхевіоризму, завданням постіндустріального століття знань та інформації є інтелектуальний розвиток, активне нагромадження і перетворення вже існуючих знань або

створення нової інформації, а як наслідок – творче мислення й оптимальний розв’язок проблем. Проте ці процеси не встигають за розвитком науки та технічним і інформаційним прогресом. Вже недостатньо, щоб люди пристосовувалися до зміненого середовища; вони повинні не лише з ним розвиватись, але також раціонально стимулювати і гуманістичні зміни в цьому середовищі. Розвиток науки і техніки у другій половині ХХ ст. характеризує системний підхід. Проте дійшло до того, що «як техніка, так і суспільство сьогодні стали такими складними, що вже не вистачає традиційних способів і засобів, а став необхідним підхід цілісного або ж системного, узагальнюючого чи міждисциплінарного характеру» [7].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Широкого розповсюдження набули системні дослідження. Системний аналіз, який є «дією, що має на меті надання вказівок для прийняття рішень, попри генерування і відповідне представлення інформації, пов’язаної з проблемою, якої стосується рішення» [5], застосовується дедалі ширше, оскільки наголос робиться на аналізі цілісних, інтеграційних властивостей об’єкта досліджень та виявлення його структури і різного типу взаємозв’язків.

Системний підхід служить передачі знань, оскільки дає концептуальну систему, яка допомагає в організації знань у міру їх здобуття, у запам’ятовуванні передачі інформації, а завдяки засадам, що полегшують розуміння складності, дає можливість окреслити ситуацію і вибудувати згідно з ієрархією елементи, на які спираються рішення, що допомагають у діяльності. Системне мислення сприяє творчості і винахідницькому мисленню, тому що воно відкрите для аналогій, метафор і моделей та служить усьому тому, що веде до ліквідації «перегородок» між окремими дисциплінами знань [12].

Системний аналіз заслуговує на широке застосування в гуманістичних науках з огляду на те, що він є дослідженням, яке допомагає особам, що приймають рішення в ситуаціях, які характеризуються високим рівнем непевності. Він дозволяє розпізнавати і розглядати доступні варіанти і після порівняння передбачуваних, як позитивних, так і негативних наслідків, створює можливості для вибору оптимального варіанту. На попередніх етапах цивілізаційних змін дійсність сприймалася фрагментарно. Це безсумнівно мало безпосередній зв’язок із традиційною структурою науки, поділеної на окремі вузькі спеціальності, в межах яких можна досліджувати лише фрагменти дійсності. Це не дає можливості розв’язувати важкі мультидисциплінарні проблеми, які виступають в інтегрованій дійсності.

Підстави для ефективного розв’язання таких проблем створила кібернетично-системна парадигма, яка з’явилася на сучасному етапі змін. Згідно з цією парадигмою не тільки світ, в якому живе людина, але й сама людина сприймається системно – як інтегральна цілісність. Згідно із системною концепцією людина становить одну з великої кількості різноманітних підсистем – світ. Її зв’язки з іншими підсистемами світу, що спираються на зворотний зв’язок, забезпечують їх гармонійне співіснування в той час, коли жодна з підсистем не буде зведена до ролі суб’єкта. Те, що кожна підсистема залишається суб’єктом, повинно гарантувати повагу до прав і потреб цих підсистем. Не може бути навіть мови про ситуацію, у якій людина становить суб’єкт, що знаходиться на вершині ієрархічної структури, а інші підсистеми їй підпорядковуються, використовуються нею чи експлуатуються так, що це призводить до значного розладу їх функціональної рівноваги.

Так, Я. Козелецький стверджує про психологізацію наукового середовища. Науковець протягом багаторічної наукової праці займався невеликими психологічними проблемами, і, останнім часом почав «пошук однієї організаційної засади, однієї узагальнюючої думки, які б дозволили подивитися на людину не як на сукупність деталей, а як на цілісну систему» [8]. У зв’язку із цим науковець радикально змінив підхід, який існував до цього часу, на зовсім новий, що збігається із системним підходом, і називає його психотрансгресіонізмом [8].

У інших наукових джерелах зустрічаємо пропозицію трактувати живий організм як організовану цілість з динамічним характером, що має здатність утримувати або навіть збільшувати ступінь своєї організації [7]. Е. Ляшло [9] свою увагу зосереджував на природних системах які не завдячують своїм існуванням свідомому плануванню і діяльності людини, включаючи сюди саму людину та значну частину багатоособових систем, де беруть участь люди.

М. Мазур [11] опрацював стислу наукову теорію для цього типу систем, які він спочатку називав самостійними, а в пізніших публікаціях – автономними (ці системи мають дві основні керівні здатності: здатність керування і здатність протидії втраті керування, з яких виникає, що вони здатні утримуватися у функціональній рівновазі і діють у «власних інтересах»).

Як зазначає І. Д. Бех, управління формуванням особистості тільки тоді може дати позитивний ефект, коли воно впливає на особистість не прямо, а через розгортання внутрішньої активності, через організацію її внутрішніх мотиваційних сил, які визначають її поведінку [2].

З появою сучасних інноваційних технологій перед сучасним фахівцем розкриваються нові можливості, але одночасно це накладає на людину й величезну моральну відповідальність, оскільки масштаби наслідків, викликаних помилкою, можуть мати характер глобальної катастрофи, а її практичне застосування дуже широке і стосується функціонування людини на всіх рівнях життя.

Мета статті полягає в дослідженні та науковому обґрунтуванні нової філософії інженерної освіти, а саме в контексті логіки формування гуманітарно-технічної еліти.

Виклад основного матеріалу. Підготовка студентів як інтелектуалів, які за родом своєї професійної діяльності повинні будуть приймати рішення, не виключає, а, навпаки, підсилює значимість освіти.

Формування духовності, удосконалення й розвиток моральних цінностей у студентів було актуальним завжди, але сьогодні ця актуальність набула особливого характеру. На підтвердження цього можна навести слова колишнього президента США Теодора Франкліна Рузвельта: «Дати освіту й не прищепити моральних принципів – значить виховати ще одну загрозу суспільству». Те, як людина ставиться до довкілля, до людей, до самої себе, як вона сприймає своє місце в житті суспільства, яка її участь у справах – це ті риси, що повинні складати моральну характеристику гуманітарно-технічної еліти, тому що саме в цих рисах безпосередньо відбивається світогляд, моральні переконання людини, її погляди й устремління.

Загальновідомо, що моральність визначає всю систему стосунків людини з дійсністю, що її оточує, усю її поведінку. З цього приводу відомий німецький гуманіст Альберт Швейцер стверджував: «Стати моральним – значить стати істинно мислячим» [5]. Етику науковець визначає як «безмежну відповідальність за все живе». «Справді моральна людина лише тоді, коли вона підкоряється внутрішній потребі допомагати будь-якому життю, якому вона може допомогти, й утримуватись від того, щоб завдати живому хоч би найменшої шкоди» [5]. Вченим була розроблена етика благоговіння перед життям. Ця етика потребувала від людини, при максимальному розвитку всіх її здібностей і за умов найширшої матеріальної й духовної свободи, боротися за те, щоб завжди залишатися правдивим по відношенню до самого себе й розвивати у собі співчуттєву й діяльну співучасть у долях людей, що оточують. На думку А. Швейцера, людина, як істота діюча, повинна зберегти у ставленні до самої себе й до світу живу духовність. Ідеал справжньої людяності для нього полягав у тому, щоб залишатися етичним у світо- й життєствердженні благоговіння перед життям. Таким чином, етична проблема – це проблема закладеного в мисленні основного принципу моральності [5].

Сьогодні проблема формування морально-етичних норм перестає носити тільки філософський чи тільки етичний характер. Вона набуває великого практичного значення, оскільки тепер вже йдеться про те, що поруч із традиційними принципами моральності, які стали набутокм людства, формуються основи нової моральності.

Саме тому провідним завданням системи вищої технічної освіти є підготовка людини до правильного функціонування в майбутньому і, насамперед, у професійному житті. Оскільки умовою ефективного функціонування людини в оточуючій дійсності є якнайбільша керівна здатність, від якої залежить самокерування, система освіти має бути спрямованою на збільшення цієї здатності в учнів, тобто на задоволення потреби якнайбільшого керування.

Завдяки керівним здібностям, які гарантують утримання у функціональній рівновазі, людина існує в навколишньому середовищі, незважаючи на велику кількість порушень, які на неї впливають, переборюючи їх або запобігаючи їх виникненню. Цим здібностям завдячує можливість отримувати інформацію та енергію від оточення, перетворювати їх, зберігати та впливати на оточення. Наявність великих керівних здібностей особливо важлива у час, коли відбуваються системні зміни. Функціональним прагненням людини є збільшення цих здібностей, оскільки разом з ними зростає ефективність впливу на оточення. Оскільки зростання цих здібностей настає у процесі розвитку людини, розвиток потрібно визнати як одну з найважливіших потреб людини, які задовольняються у процесі формування.

Результатом розвитку людини, що полягає у зростанні ступеня впорядкованості її структури, є зростання ефективності самокерування й збільшення ступеня незалежності від оточення або ступеня автономії. Добра ознайомленість із змінами, що відбуваються в оточенні, сприяє збільшенню незалежності від його впливу і дає можливість відбирати інформацію з точки зору критерію «власних

інтересів», який потрібно розуміти як найефективніше самокерування в оточенні, що запевняє, з однієї сторони, можливо сильний вплив на це оточення, з другої – можливо велику незалежність від нього. Цю незалежність можна також розуміти як можливість реалізувати цілі, що узгоджуються з «власними інтересами», та шанс не реалізувати цілі оточення, що не узгоджуються із власними цілями. На нашу думку, при окресленні завдань, що стоять перед вищою технічною освітою, ефективність самокерування майбутнього інженера потрібно трактувати як основний критерій. Згідно із системною концепцією ефективність самокерування сучасного інженера в оточенні залежить від того, чи вона володіє такими можливостями:

- інформацією про стан оточення, яку можна отримати за допомогою своїх внутрішніх рецепторів (чим більше різного роду рецепторів діє, тим ефективніше відбувається самокерування);
- інформацією про власний стан, яку отримуємо завдяки своїм внутрішнім рецепторам (чим більше такої інформації, тим ефективніше самокерування);
- енергією, яку можна отримати за допомогою своїх аліментаторів (чим більше енергії, тим ефективніше може бути самокерування);
- різноманітністю впливу на оточення (чим більше є різного типу ефектів, кожний з яких дозволяє реакції різного роду, тим більшими є його можливості впливу на оточення, а в результаті – ефективніше самокерування);
- можливостями зберігати та перетворювати інформацію (чим більша ця здатність, що виникає з властивостей мозку, тим ефективнішим може бути самокерування людини);
- можливостями зберігати й перетворювати енергію (чим її більше, тим ефективнішого самокерування слід очікувати).

Здійснюючи синтез вище перерахованих чинників, можна ствердити, що самокерування сучасного інженера залежить від двох груп чинників:

I група – зовнішні чинники, до яких належать різного роду впливи, що діють на людину ззовні;

II група – внутрішні чинники, до яких треба віднести всі управлінські властивості людини.

Завдання вищого технічного навчального закладу стосовно першої групи чинників можуть застосовуватися для допомоги майбутньому фахівцеві в пізнанні та розумінні проблем навколишньої дійсності. Щодо другої групи чинників, то роль вищого технічного навчального закладу повинна стосуватися підтримки студентів у процесі самопізнання, яким, у свою чергу, потрібні знання про керівні властивості людей, вміння їх ідентифікувати і ознайомленість із імплікаціями, які виникають з цих знань у процесі прийняття будь-якого типу рішень протягом усього життя людини.

Знання про керівні властивості гуманітарно-технічної еліти дає наука про управління. З неї виводиться теорія автономних систем і опрацьована нами концепція сталих індивідуальних рис особистості, яку теоретично пояснює саме ця теорія. З точки зору науки про управління особистість має сукупність сталих та змінних керівних властивостей. Змінні властивості, які залежать від впливу оточення, формуються під його впливом. Сталі управлінські властивості (тобто незалежні від впливів оточення), згідно з концепцією сталих індивідуальних рис гуманітарно-технічної еліти, є сталими індивідуальними рисами кожного індивіда, серед яких варто виділити дві групи рис:

1. Риси у сфері інтелектуальних функцій: перетворюваність (ступінь досконалості процесів професійного мислення), відтворюваність (ступінь досконалості перцептивних і мнемічних процесів), талант (ступінь досконалості у певній сфері інженерної діяльності).

2. Риси у сфері міжособистісних стосунків: емісійність (позитивна – це схильність до передавання оточенню більшої кількості ресурсів від кількості отриманих ресурсів; нульова – це схильність до передавання та відбирання від оточення однакової кількості ресурсів; негативна – це схильність до отримання від оточення більшої кількості ресурсів, ніж кількість ресурсів, переданих оточенню), толерантність (це сфера впливів оточення, на які особистість позитивно реагує), піддатливість (це сфера впливів оточення, на які особистість позитивно реагує під тиском).

Риси у сфері інтелектуальних функцій гарантують компетентне інтелектуальне функціонування гуманітарно-технічної еліти тоді, коли вони є у відповідній кількості. Оскільки домінантою розвитку інформаційного суспільства є інноваційне оперування інформацією, саме ці риси мають стратегічне значення. Від величини перетворюваності залежить те, як людина діятиме як «перетворювач» інформації. Перетворюваність визначає число можливих асоціацій. Чим більшу перетворюваність має людина, тим легше вона асоціює велику кількість інформації будь-якого роду, а як наслідок – вищий можливий для одержання ступінь досконалості процесів професійного мислення. Відтворюваність означає легкість і швидкість запам'ятовування будь-якої професійної інформації. Чим більша професійна відтворюваність людини, тим більша її здатність запам'ятовувати інформацію, а як

наслідок – вищий можливий для досягнення ступінь досконалості перцептивних і мнемічних процесів. Чим більший талант людини в якійсь сфері, тим швидше і на довше вона запам'ятовує інформацію (від якої відповідає таланту) і з більшою легкістю її асоціює, а в результаті може досягнути вищого ступеня досконалості у сфері діяльності, що відповідає цьому таланту.

У свою чергу, риси у сфері міжособистісних відносин визначають міжособистісні вміння, впливають на міжособистісні стосунки, безконфліктність яких зараз цінується, вважається особливо важливою рисою майбутнього суспільства.

В інформаційному суспільстві домінує отримання інформації, її сортування, перетворення, асоціювання, передача, відбір, застосування, а також створення власної інформації. Інформація буде «розпливатися» як лавина, поширення і доступ до неї будуть ставати щоразу вільнішими, оскільки при передачі іншим жодна з них не втрачається, на противагу до енергоматерії (на здобуття, вироблення, перетворення, передачу (продаж) якої спиралося функціонування промислового суспільства), коли якась її частина, будучи власністю, при передачі іншим людям означала втрату цієї частини.

Зауважимо, що останнім часом, переважно в зарубіжній літературі, почав вживатись термін єдиний інформаційний простір системи вищої технічної освіти [7, 9]. Відтак, наведемо авторське розуміння спільного і різниці між поняттями глобальний освітній простір і єдиний інформаційний простір системи вищої технічної освіти, які створюють можливість їх коректного вживання.

Поняття такого явища, як глобальний освітній простір підкреслює і передбачає (аналогічно глобальній комп'ютерній мережі Інтернет) масштабність (за обсягами і територіальній розподіленості), практичну необмеженість обсягу і світовий характер існування і застосування інформаційних ресурсів, які відбивають сучасні уявлення людства про об'єкти і процеси об'єктивного світу, потенційну наявність в цьому просторі інформаційних освітніх ресурсів, які існують і застосовуються (можуть застосовуватись) в процесі навчання і виховання як в інституціональній освіті, так і при самоосвіті людини поза межами системи освіти.

Поняття єдиного інформаційного простору системи вищої технічної освіти теж несе в собі ознаку масштабу свого існування і застосування, що поєднує це поняття з поняттям глобального освітнього простору. Разом з тим, поняття єдиного інформаційного простору системи вищої технічної освіти передбачає додаткову, відмінну від глобального освітнього простору свою ознаку – наявність в єдиного інформаційного простору системи вищої технічної освіти спеціально створених і цілеспрямованих однотипових (однакових або наближених за структурованим змістом і технологіями застосування) інформаційних освітніх ресурсів, існування яких передбачає можливість їх спільного застосування (обов'язкового або можливого) деякою категорією їх користувачів, відповідає на питання: для кого ці типові (без втрати ап'юрі передбаченої варіативності) інформаційні освітні ресурси були створені, передбачаються для спільного застосування. Як правило, ці ресурси створюються і застосовуються в інституціональній освіті.

Висновки. Отже, зміни, пов'язані з утворенням інформаційного суспільства, ставлять перед вищою технічною освітою щодо формування гуманітарно-технічної еліти такі завдання:

- вчити самостійно й активно здійснювати пошук інформації;
- вчити самостійно й активно її оцінювати, аналізувати, впорядковувати, порівнювати, асоціювати, систематизувати, використовувати для розв'язання проблем і т. д.

Таким чином, єдиного інформаційного простору системи вищої технічної освіти, призначений для інформаційно-освітнього ресурсного забезпечення цілей навчання і виховання інтегрованої сукупності інституціональних педагогічних систем, змістовно і територіально розподілених в глобальному освітньому просторі і призначених для відповідної категорії його користувачів. Єдиний освітній простір забезпечує нормалізацію і стандартизацію створення інформаційних освітніх ресурсів, розширення масштабу та уніфікацію їх застосування в освітній практиці.

За таким розумінням цих понять слідує, що за ознакою масштабу існування і застосування єдиного інформаційного простору системи вищої технічної освіти є цілеспрямованою на завдання інституціональної системи освіти часткою глобального освітнього простору. Формування в глобальному освітньому просторі різномасштабного єдиного інформаційного простору системи вищої технічної освіти є проявом сучасних процесів глобалізації світових процесів соціально-економічного розвитку і викликаних цим явищем процесів інтеграції та інтернаціоналізації змістовних і технологічних компонент освіти, поступового вирівнювання стандартизованих вимог (освітніх і освітньо-професійних стандартів) щодо загальноосвітньої та професійної підготовки і формування гуманітарно-технічної еліти в сучасному світі.

© *Е. В. Каранфилова*

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в осмисленні особливостей гуманітарно-технічної еліти і характеру її праці за рахунок використання соціологічного підходу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Анциферова Н. И. К психологии личности как развивающейся системы. Психология формирования и развития личности / Н. И. Анциферова. – М., 1981. – 231 с.
2. Бех І. Д. Дві експериментально-виховні стратегії – два етапи розвитку педагогічної науки / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – К., 2000. – № 3. – С. 12-24.
3. Биков В. Ю. Системно-структурні засади забезпечення якості професійної освіти: [зб. наук. праць]. / В. Ю. Биков. – Донецьк: Либідь, 2001. – С. 269-273.
4. Зязюн І. А. Технологізація освіти в контексті удосконалення професійного розвитку особистості / І. А. Зязюн // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992–2002: [зб. наук. праць] / До 10-річчя АПН України / Академія педагогічних наук України. – Ч. 2. – Харків: «ОВС», 2002. – С. 28-144.
5. Козловська І. М. Закони і закономірності дидактики / І. М. Козловська // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992–2002: [зб. наук. праць] / До 10-річчя АПН України / Академія педагогічних наук України. – Ч. 2. – Харків: «ОВС», 2002. – С. 348-358.
6. Копыленко Ю. В. О создании единого информационно-образовательного пространства системы вузов УМО АМ / Ю. В. Копыленко, Б. М. Позднеев // Проблемы информатизации высшей школы. – М., 1996. – № 1. – С. 3-6.
7. Кремень В. Г. Філософія освіти ХХІ століття. / В. Г. Кремень // Освіта України. – № 102-103. – 28 грудня 2002 року. – С. 6-7.
8. Михайльова К. Г. Деякі проблеми управління сучасним ВНЗ за умов інноваційного розвитку суспільства / К. Г. Михайльова // Сучасні проблеми гуманізації та гармонізації управління: матеріали III Міжнар. міждисциплінар. наук.-практ. конф.; Харків, 4-9 листопада 2002 р. / Укр. Асоц. «Жінки в науці та освіті», Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2002. – С. 169-170.
9. Михайльова К. Г. Можливості безперервної освіти у формуванні інтелектуального потенціалу українського суспільства / К. Г. Михайльова // Наука і освіта: [зб. наук. пр.] – К., 2003. – С. 7-9.
10. Лаврентьева А. А. Особенности воспитательной работы с будущей элитой и формирование ее нравственно-этических принципов / А. А. Лаврентьева // Проблемы та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: [зб. наук. пр.] / За ред. Л. Л. Тovaжнянського, О. Г. Романовського. – Вип. 4. – Харків, 2002.
11. Создание единого информационного пространства системы образования / Школа-семинар: [серия материалов под общ. ред. д.т.н., проф. Н. А. Селезневой и д.т.н., проф. И. И. Дзегеленка]. – М., 3-5 ноября 1998 г. – 234 с.
12. Сисоева С. О. Педагогічні технології в сучасному освітньому просторі / С. О. Сисоева // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992–2002. Збірник наукових праць до 10-річчя АПН України / Академія педагогічних наук України. – Ч. 2. – Харків: «ОВС», 2002. – С. 311-325.

УДК: 100 + 153.35 + 158.1

Е. В. Каранфилова - кандидат філософських наук, старший преподаватель кафедри філософії, політології, психології і права Одеської державної академії будівництва і архітектури

ДИАЛОГИЗМ В КОНТЕКСТЕ ИЗУЧЕНИЯ СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ

В статье рассмотрены актуальные проблемы системы образования в ракурсе социальной философии. Акцентировано внимание на феномене образования, включающем в себя не только подготовку профессионалов, владеющих общими и специальными знаниями, но и формирование самостоятельной творчески и социально активной личности, способной к инновационной деятельности, управляющей своей творческой энергией и направляющей ее в созидательное русло. Философский диалогический подход в образовании рассмотрен как перспективная альтернатива

устаревшим консервативным методикам.

Ключевые слова: образование, система образования, диалогизм, модернизация.

ДІАЛОГІЗМ У КОНТЕКСТІ ВИВЧЕННЯ СУЧАСНОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ

У статті розглянуто актуальні проблеми системи освіти в ракурсі соціальної філософії. Акцентовано увагу на феномені освіти, що включає в себе не тільки підготовку професіоналів, що володіють загальними та спеціальними знаннями, але і формування самостійної творчої і соціально активної особистості, здатної до інноваційної діяльності, що управляє своєю творчою енергією і направляє її в творче русло. Філософський діалогічний підхід розглянутий як перспективна альтернатива застарілим консервативним методикам.

Ключові слова: освіта, система освіти, діалогізм, модернізація.

DIALOGISM IN THE CONTEXT OF STUDYING THE MODERN SYSTEM OF EDUCATION

The article deals with the relevant problems of the education system in the perspective of social philosophy. Attention is focused on the phenomenon of education, which includes not only the training of professionals who have general and specialized knowledge, but also formation of an independent creative and socially active personality, able to innovative, to manage its creative energy and to direct it in a constructive course.

Keywords: education, educational system, dialogism, modernization.

В XXI веке со всеми его глобальными социальными, политическими, научными изменениями идет поиск новых креативных технологий, соответствующих тенденциям развития общества. Однако, модернизация в образовательной системе наталкивается на трудности и часто не успевает за изменениями в экономике, науке, культуре, в социальных отношениях и общественном сознании.

Ситуация современного глобального социокультурного кризиса явилась стимулом в социально-философском дискурсе для научных поисков и разработки стратегий, концепций, подходов, практических инноваций при решении проблемы дегуманизации общества. Актуальность и новизна подходов, предлагаемых социальной философией в решении многих образовательных проблем, находит отражение в том обилии литературы и концепций, которые на сегодняшний день носят пока экспериментальный характер.

Размышляя о специфике образования в наше время, ученые А. П. Огурцов и В. В. Платонов приходят к выводу, что «в XX в. образование предстает как:

- формирование самосознающей личности в различных исторических способах объективации духа (гуманитарная функция образования с ее акцентом на методы понимания и герменевтической интерпретации целей и ценностей культуры образования);
- выработка свободного от ценностей, нейтрального языка наблюдения, на базе которого можно унифицировать и науки, и образование (ф. о. логического эмпиризма);
- достижение языковой компетенции и научение многообразию «языковых игр» внутри прагматики родного, естественного языка;
- диалогическая встреча «Я» и «Ты», которые взаимоинтенциональны и составляют исходную диаду педагогического отношения – симметричного отношения «учитель – ученик» (диалогическая философия образования);
- последовательность проб и ошибок, постановки и решения проблем, открытый и инновационный процесс, развивающий критическое рациональное сознание и самосознание (философия образования критического рационализма);
- становление личности, включающей в себя необходимость образования или вследствие биологической недостаточности человека, или его социализации и аккультурации; представление укорененное в новом образе Homo educandus, в его историчности, открытости, в отношениях к Другому» [5, с. 6-7].

Необходимо отметить, что в условиях постоянной дифференциации знаний о человеке, особенно актуальной является проблема интеграции знаний в рамках концепции развивающегося воспитания и образования. Громадную роль в этой интеграции может сыграть образование. Ведь в современном образовании не только сформулированы различные цели воспитания и сформулирована

проблема взаимосвязи ценностей образования и ценностей культуры, но и задан новый образ человека, который оказывается наиболее адекватным для реалий нового тысячелетия.

Кризис образовательной системы в нашей стране, обусловленный распадом нормативной и унитарно-идеологизированной педагогики, нацеленной на утверждение коммунистических идеалов и ценностей, обострил интерес исследователей к тому философскому наследию, которое существует за рубежом. Как отмечают исследователи А. П. Огурцов, В. В. Платонов: «С середины 40-х годов XX века на Западе философия образования получает институциональную форму – создаются объединения ученых, специализирующихся в области воспитания и образования, теоретиков и практиков педагогики, строятся различные философские концепции, которые осмысливают цели, ценности и нормы педагогического знания, выдвигают различные принципы и методы в качестве фундаментальных для педагогики. Многообразные философские построения, связанные с осмыслением образовательной деятельности, ее целей, норм и ценностей, с взаимоотношением систем образования и культуры, вызвали острые дискуссии в философском и педагогическом сообществе, в той или иной мере нашли свое приложение в педагогической практике» [5].

Важными импульсами для разработки концепции современной образовательной системы стали массовые общественные движения за гуманизацию образования, за альтернативные школы и т. п. Создатель «диалогической философии» М. Бубер применил принципы своей концепции к процессу образования. В противовес прежним концепциям образования, делавшим акцент на изолированном существовании «Я» и на его самосознании, М. Бубер трактует образование, как встречу «Я» и «Ты», как взаимное отношение между людьми, основанное на любви. Образование рассматривается им как непреднамеренное, нецелесообразное воздействие учителя на ученика, осуществляющееся в игре, при непосредственном участии в труде и совместной деятельности [2]. Диалогический подход, по М. Буберу, предусматривает толерантное отношение к личности, признание за ней права свободного самоопределения, самоактуализации и самореализации. Философия диалога включает в себя принцип трансляции богатого опыта множества культур, полифонизм и многоголосие богатейшего опыта всего человечества.

Применение стратегий и принципов философии диалогизма в решении образовательных проблем на сегодняшний день наиболее продуктивно и подтверждается исследованиями отечественных и зарубежных ученых. Причем философия диалога в данном случае выступает методологической базой выстраивания оптимальной модели образовательного процесса.

Спецификой украинской системы образования всегда была первостепенная значимость культа учителя и школы. Свидетельством тому являются масштабные личности Г. Сковороды, П. Могилы, Ф. Прокоповича, К. Ушинского, А. Макаренко, В. Сухомлинского. Говоря о роли украинской образовательной системы в европейском континууме, Ф. Андрушкевич подчеркивает: «Высокая гуманистическая направленность украинского образования, начатая еще Г. Сковородой, П. Юркевичем и продолженная В. Сухомлинским по принципу «сердце отдаю детям», находит свое инновационное воплощение в современных концепциях учебно-воспитательной работы и является важным фактором продвижения украинских образовательных идей в европейское пространство» [1, с. 196.]

Тут важным является то, что идеи посредством образования развивать в человеке творческое начало, и через творчество уходить от негативных проявлений человеческой деятельности, являются не только основой для развития гуманистической идеологии современных приоритетных направлений образовательных инноваций, но и представляют собой историко-теоретическую почву для дальнейшего развития, которые признаются сегодня необходимым элементом образовательного процесса.

В качестве стратегически важного задания современного украинского общества, следует назвать создание необходимой теоретической основы и условий для реализации инновационных проектов и принципов, которые с одной стороны будут приближать нашу систему образования к европейским стандартам, а с другой – будут учитывать полезный национальный опыт и сохраняют ту особую специфику, которая присуща украинскому образованию в разных измерениях – от дидактики до организации.

Сегодня в современной украинской системе образования можно выделить три основных направления:

1) первое направление – основное образование (от детских садов до высших учебных заведений); результаты его подтверждаются документами государственного образца – аттестатами и дипломами;

2) второе направление – дополнительное образование, осуществляемое на базе детских школ искусств и домов творчества, спортивных секций, кружков научно-технической и художественной направленности и т. д.;

3) третье направление представлено многообразными институтами, составляющими культурную среду, духовный ареал обитания современного человека (Интернет, телевидение, библиотеки, музеи, театры, кино, клубы и др.).

К сожалению, приоритет в системе образования явно отдается первому направлению – основному образованию. Однако в современном мире развитие творческих способностей невозможно без системного воздействия всех трех перечисленных направлений. Именно это даст возможность доминирующей установкой украинского образования сделать процесс увеличения человеческих знаний, как одного из самых динамичных ресурсов, способного обеспечить формирование и функционирование инновационной среды и являющейся движущей силой развития общества.

В современной науке все чаще исследователи говорят о кризисе самой системы наших знаний, нашей культуры и вообще о кризисе человека. Одно из проявлений этого кризиса состоит в том, что те знания, которые провозглашаются с кафедры, не имеют ничего общего с тем, какие знания и в каких формах функционируют в реальной жизни. Существуют как бы два потока знаний, почти не связанных между собой. Взаимодействие этих потоков минимально. Те знания, к которым мы пытаемся приобщить подрастающее поколение, не только не выявляют их личный индивидуальный опыт, а напротив – даже способствуют его деградации. В итоге, интеллектуальное развитие не сопровождается духовным становлением личности, рассматриваемым в логике процесса становления и самоопределения человека. Эта ситуация напрямую касается системы украинского образования. Поэтому противоречия современного этапа существования образовательной системы в Украине основываются на трудностях и диверсификации нужд общества в представителях интеллектуального труда. В социальной философии для преодоления описанного кризиса в последние годы обращаются к идее гармоничного телесного и духовного формирования человека, реализующего все его способности и возможности.

При этом, основной задачей системы образования становится создание условий для активной коммуникации, диалога, в котором значимым будет голос обучаемого. В таком случае очень важно, чтобы учащиеся осознавали, что у них есть право голоса и их мнение может повлиять на ситуацию. Для этого в учебной программе необходимо, по возможности, избегать априорных категорий. Она должна быть гибкой, способной изменяться вслед за изменяющимися условиями, ведь предмет изучения изменяется уже посредством нашего наблюдения за ним, в результате нашей работы над ним. Приобретая такой опыт получения знания, выпускник сможет конструировать знания и в профессиональной деятельности. Полученный коммуникативный опыт позволит ему выработать представление об особенностях своего конструирования, умение соотносить свое знание со знанием других, умение находить оптимальный вариант в неординарной ситуации.

Раскрывая идею о социокультурной сущности образования, исследователь В. А. Колесников приходит к выводу: «современному человечеству для преодоления тупика, в который оно зашло, нужны поистине кардинальные меры, состоящие в том, чтобы усиливающаяся трудовая составляющая нашей жизни...обрела статус «разумной нормы». Социальный институт образования призван ее обустроить – придать толерантную репрезентативность богатству человеческого самоутверждения» [3, с. 34]. В современном обществе социальный институт образования решает несколько общественно значимых задач. Прежде всего, он нейтрализует негативное воздействие искусственной природы на индивида и коллектив. Это происходит благодаря тому, что социальный институт образования, увязывая ее с духовными потребностями индивида, прививает ему личностную выразимость. Искусственная природа начинает играть конструктивную роль как связующее звено между человеческим творчеством (которое всегда носит личностную направленность) и витальными потребностями, выражающимися не только индивидуально, но и коллективно воспроизводимую сопричастность социума выполнению стоящих перед ним требований по смягчению негативных последствий глобалистики.

В реалиях современной действительности не вызывает сомнений факт – современная система образования как таковая является важнейшей сферой общественной жизни с точки зрения формирования нового типа личности – с одной стороны мобильного, готового к активной преобразующей деятельности (обладающего креативными способностями), с другой – сохраняющего существующие культурно-цивилизационные достижения. В системе образования наиболее продуктивным должно быть объединение традиционных и модернизационных преобразований, что

© Я. Б. Католик

позволило бы сберечь накопленный ранее опыт и приблизиться к общеевропейским стандартам и потребностям информационного общества.

Сегодня с полной уверенностью можно утверждать – стратегически важным направлением развития общества является развитие и модернизация образования. По мнению Н. Н. Моисеева, система «Учитель» (включающая в себя всю лестницу образования – университеты, школу, дошкольное, семейное воспитание и образование, которые обеспечивают СМИ) в нынешних условиях приобретает в наших общих судьбах совершенно особое значение. Это вызвано необходимостью определённой переориентации всего образования через систему диалога множества культур в свете потребностей наступающего века [4].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Андрушкевич Ф. Глобализационный концепт современных образовательных инноваций (философско-компаративный анализ модернизационных процессов в образовательных системах Украины и Польши) / Ф. Андрушкевич. – К.: Изд-во НПУ имени М. П. Драгоманова, 2011. – 343 с.
2. Бубер М. Проблема человека / М. Бубер. – М.: АСТ, 1999. – 232 с.
3. Колесников В. А. Образование как способ личностной самореализации человека [Электронный ресурс]: дис. доктора филос. наук: 09.00.11 / В. А. Колесников. – Иркутск: РГБ, 2006.
4. Моисеев Н. Н. Новая цивилизация начинается с образовательных программ / Н. Н. Моисеев // Экология и жизнь. – 2011. – № 8 (117). – С. 4-8.
5. Огурцов А. П. Образы образования. Западная философия образования. XX век / А. П. Огурцов, В. В. Платонов. – СПб.: РХГИ, 2004. – 520 с.

УДК: 324+342.8 (477+438)

Я. Б. Католик - аспірант кафедри політології Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

ВИБОРЧІ СИСТЕМИ УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ТА МОЖЛИВІ ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ

В статті порівнюються виборчі системи України та Польщі, а також пропонується ряд рекомендацій для підвищення ефективності функціонування української виборчої системи.

Ключові слова: виборча система Польщі, виборча система України, вибори, виборче законодавство, зміна виборчого законодавства, рекомендації щодо зміни виборчої системи.

ИЗБИРАТЕЛЬНЫЕ СИСТЕМЫ УКРАИНЫ И ПОЛЬШИ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ И ВОЗМОЖНЫЕ ПЕРСПЕКТИВЫ ДЛЯ УКРАИНЫ

В статье сравниваются избирательные системы Украины и Польши, а также предлагается ряд рекомендаций для повышения эффективности функционирования украинской избирательной системы.

Ключевые слова: избирательная система Польши, избирательная система Украины, выборы, избирательное законодательство, изменение избирательного законодательства, рекомендации по изменению избирательной системы.

ELECTORAL SYSTEMS OF UKRAINE AND POLAND: COMPARATIVE ANALYSIS AND POSSIBLE PROSPECTS FOR UKRAINE

The electoral systems of Ukraine and Poland are compared in the article, and a number of recommendations are proposed for rising the efficiency of functioning of the Ukrainian electoral system.

Keywords: electoral system of Ukraine, electoral system of Poland, elections, electoral legislation, change of electoral legislation, recommendations on the change of the electoral system.

Вибори є одним з найважливіших механізмів впливу громадян на визначення та реалізацію внутрішньої та зовнішньої політики держави, а також органу місцевого самоврядування. А тому параметри виборчої системи багато в чому впливають на всі процеси політичної системи.

Це, в свою чергу, актуалізує необхідність компаративістських досліджень виборчих систем та ефективності їхнього функціонування в різних державах (в першу чергу тих, які мають подібні або кардинально відмінні характеристики). Такі дослідження дозволяють порівняти як вирішуються проблеми в різних виборчих системах, що створює передумови для розробки стратегій модернізації виборчої системи для підвищення ефективності її функціонування.

Здійснення порівняльного аналізу виборчих систем України та Польщі обумовлене схожістю державного та адміністративно-територіального устрою, а також спільною історією цих країн, що обумовлює схожість політичної культури громадян.

Актуальність подібного дослідження полягає в тому, що у 2011 року в Польщі був прийнятий Виборчий Кодекс, який регламентує порядок проведення виборів не лише Президента, парламентарів та представників органів територіального самоврядування, але й депутатів Європейського Парламенту [1]. Необхідність кодифікації українського виборчого законодавства вже давно обговорюється в українських наукових та експертних колах – відповідно, аналіз досвіду сусідньої країни може бути досить корисним не лише для обґрунтування доцільності чи недоцільності кодифікації виборчого законодавства України, але й для виявлення сильних і слабких сторін української виборчої системи та визначення напрямку подальшого реформування всієї виборчої системи. Це досить важливо для України, виборча система якої досить динамічно розвивається і суттєво змінюється – за всі роки незалежності жодного разу вибори до одного і того ж органу не проходили за тим же законом, що й минулого разу, при цьому багато принципів норм змінюються [2]. На думку автора, саме цей динамічний розвиток виборчих систем України та Польщі і зумовив невелику кількість ґрунтовних компаративістських досліджень оновленої виборчої системи Польщі та сучасної виборчої системи України.

Водночас, проведене автором дослідження засвідчило, що польська виборча система містить багато елементів, запозичення яких може потенційно підвищити ефективність функціонування української виборчої системи, а тому потребує глибоких та ретельних наукових досліджень.

Слід почати з того, що вибори і в Польщі, і в Україні проводяться за схожими системами. Так, вибори Президента та голів органів територіального самоврядування відбуваються за мажоритарною виборчою системою (щоправда, в Польщі останні обираються у 2 тури). Депутати польських органів територіального самоврядування обираються в залежності від статусу – депутати рад гмін без прав повіту обираються за мажоритарною виборчою системою, а усі інші – за пропорційною. В Україні депутати сільських та селищних рад також обираються за мажоритарною виборчою системою, а усі інші депутати місцевих рад – за змішаною [3]. Що ж до парламентських виборів, то в Польщі вибори до двопалатного парламенту відбуваються за двома системами (до Сенату – за мажоритарною, а до Сейму – за пропорційною з відкритими регіональними списками), а в Україні вибори до Верховної Ради – за змішаною системою (половина складу Верховної Ради обирається за мажоритарною системою, а половина – за пропорційною) [4].

Натомість, нормативно-правове регулювання виборчого процесу суттєво відрізняється – якщо в Україні кожен вид виборів регламентується окремим законом, то в Польщі виборче законодавство кодифіковане, що забезпечує уніфікованість виборчих механізмів та процедур. Це сприяє більш сталому розвитку виборчої системи, а також потенційно нівелює можливість суттєвої зміни виборчого законодавства незадовго до проведення виборів. На думку автора, саме це в Україні є однією з найбільших загроз для проведення чесних виборів (за всі роки незалежності жодного разу вибори до одного і того ж органу не проходили за тим же законом, що й минулого разу) [5].

Більше того, Виборчий Кодекс Польщі містить сталий склад виборчих округів, що максимально ускладнює можливість спеціальної їхньої «нарізки» під певних кандидатів. В цьому контексті слід зазначити, що в Україні формування виборчих округів традиційно відбувається непрозоро і викликає багато сумнівів в експертів щодо обґрунтованості визначених конфігурацій [5]. При цьому, закон зазначає лише принципи створення виборчих округів, а їхній вигляд визначає ЦВК. І хоча місцеві органи влади подають ЦВК свої пропозиції щодо меж округів, однак жодний нормативно-правовий акт не зобов'язує враховувати їх.

Відрізняється і порядок голосування. В Україні голосування відбувається з 8 до 20 години (на місцевих виборах до 22 години), а в Польщі – з 7 до 21 години. Щоправда, в Польщі голосування може відбуватися протягом двох днів, а за деяких умов вибори до органів територіального

самоврядування можуть взагалі не відбуватися. Так, якщо на місцевих виборах за пропорційною системою після завершення строків реєстрації кандидатів їхня кількість не перевищує кількості депутатських мандатів, то кандидати автоматично стають депутатами.

Принципи організації роботи виборчих комісій також відрізняються. Якщо в Україні ЦВК працює на постійній основі, територіальні виборчі комісії – до чергових місцевих виборів, а окружні – працюють лише на період виборчого процесу, то в Польщі Державна Виборча Комісія працює на постійній основі і має свої регіональні представництва – виборчі бюро, які допомагають організувати виборчий процес «на місцях». Крім цього, в Польщі існує інститут виборчих комісарів, на яких також покладається обов'язок організації виборчого процесу та розгляду скарг «на місцях». При цьому, окружні виборчі комісії, районні, територіальні та дільничні виборчі комісії створюються на час, необхідний для організації та проведення виборів. Тобто, польська модель потенційно сприяє кращій організації виборчого процесу та більш швидкому вирішенню проблем, а тому, на думку автора, доцільно розглянути можливість імплементації в українську виборчу систему якщо не всю систему, то окремі інститути точно.

Слід додати, що в Польщі, на відміну від України, не всі комісії формуються політичними акторами – лише комісії нижчого рівня (дільничні та територіальні). Комісії ж вищого рівня формуються з суддів, що, на думку автора, є позитивним через відсутність упередженості до певних учасників виборчих перегонів та потенційно більш виваженим рішенням з організації виборчого процесу та розгляду виборчих скарг.

Звертає на себе увагу і той факт, що положення польського законодавства щодо реалізації виборчих прав виборців є більш ліберальними, ніж українського. Причому це стосується як реалізації пасивних виборчих прав (можливість голосування та балотування на місцевих виборах і негромадян Польщі, більш ліберальні умови для реєстрації кандидатів), так і активних (наявність інституту кореспонденційного голосування та голосування через уповноваженого). На думку автора, ці елементи польської виборчої системи варто було б впроваджувати і в Україні як альтернативу практиці організації голосування виборців «на дому».

В той же час, і в Україні, і в Польщі є своєрідні «цензи» для учасників виборчих перегонів – якщо в Польщі для реєстрації необхідно надати певну кількість підписів виборців на свою підтримку, то в Україні необхідно вносити грошову заставу (причому, на думку автора, неадекватну українським реаліям). Втім, автор вважає, що Україні варто відмовитися від грошових застав та запозичити польську практику – необхідність зібрати достатню кількість голосів виборців на свою підтримку. Це стимулювало б політичні сили до більш активної роботи з виборцями у міжвиборчий період, що зрештою, позначалося б на рівні задоволеності інтересів виборців.

Важливо сказати і про прохідний бар'єр. В Україні встановлений 3-відсотковий прохідний бар'єр на місцевих виборах та 5% – на парламентських (до речі, це – своєрідний історичний максимум, доцільність якого є сумнівною внаслідок фактичного ускладнення проходженню в парламент молодих партій). При цьому, наразі українське виборче законодавство, фактично, забороняє брати участь у виборчих перегонах виборчим блокам партій. В Польщі ж хоча прохідний бар'єр становить 5% (8% для блоків), однак діє механізм проходження до парламенту представників національних меншин (без необхідності подолання виборчого бар'єру або ж меншого бар'єру – 3% чи 5% для виборчих блоків), а також забезпечення гендерної збалансованості представництва в радах (у виборчих списках усіх виборчих комітетів має бути не менше 35 % представників кожної статі) – в Україні ж таких механізмів не було. І лише нещодавно було внесено зміни до Закону «Про політичні партії в Україні», якими було встановлено, що «розмір квот, що визначає мінімальний рівень представництва жінок і чоловіків у виборчому списку кандидатів у народні депутати України від партії у загальнодержавному окрузі і має становити не менше 30 відсотків загальної кількості кандидатів у виборчому списку» [6].

Суттєвою відмінністю польської виборчої системи від української є преференційне голосування на виборах за пропорційною системою, тобто, конкуренція відбувається і всередині одного виборчого списку. Причому, якщо два кандидата набрали однакову кількість голосів, мандат отримує той, за якого були віддані голоси на більшій кількості дільниць, а якщо ці показники також співпадають, долю мандату вирішує жеребкування, яке проводить комісія. Автор вважає, що подібна система цілком може застосовуватись і в Україні, і за нинішніх умов вона є прекрасним аналогом пропорційної системи із закритими списками, а тому питання її впровадження в Україні потребує серйозного фахового обговорення.

© *Л. В. Кримець*

Суттєво відрізняються і можливості оскарження бездіяльності, рішень чи дій суб'єктів виборчого процесу. Якщо в Україні цим правом наділені самі кандидати та всі ланки спостереження, то в Польщі лише виборчі уповноважені, офіційні спостерігачі і виборчі комісари. Окремо слід сказати про можливість оскарження порушень виборчого законодавства виборцем. В українській виборчій системі це передбачено лише для випадків порушень особистих прав виборців, що, на думку автора, в значній мірі нівелює можливість використання цього права (хоча більшість порушень так чи інакше впливають на забезпечення прав виборців, наприклад, на чесний вибір представника його інтересів). Польська ж виборча система не містить подібних обмежень для виборців, а тому, на думку автора, є більш ефективною для захисту їхніх порушених прав.

Таким чином, польський досвід організації виборчого процесу є досить цікавим, а тому потребує подальших ретельних і ґрунтовних досліджень, а також фахового обговорення можливості імплементації в українську виборчу систему елементів польської з метою підвищення її ефективності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ustawa Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 5 stycznia 2011 r. «Kodeks Wyborczy» // Інформаційна система Сейму. [Електронний документ]. – Режим доступу: <http://www.sejm.gov.pl/prawo/kodeks/kodeks.htm>
2. Католик Я. Б. Виборча система України в контексті трансформації політичної системи: проблеми та напрямки реформування / Я. Б. Католик // Вісник Одеського національного університету. – Науки: соціологія і політичні науки. – 2011. – Т. 16, Вип. 10. – С. 807-814.
3. Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 10.07.2010 року № 2487-VI // Сайт Верховна Рада України. [Електронний документ]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2487-17>.
4. Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 17.11.2011 № 4061-VI // Сайт Верховної Ради України. [Електронний документ]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4061-17>.
5. Католик Я. Б. Избирательная система Украины: обеспечение легитимности избирательного процесса и его результатов / Я. Б. Католик // Историческая и социально-образовательная мысль. – 2012. – № 6 (16). – С. 151-155.
6. Підсумковий звіт за результатами спостереження за виборами народних депутатів України 2012 року // Сайт Комітет виборців України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cvu.org.ua/?lang=ukr&mid=fp&id=3912&lim_beg=15.
7. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства з питань проведення виборів» 21.11.2013 № 709-VII // [Електронний документ]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/709-18/page>.

УДК: 101+316.32

Л. В. Кримець - кандидат філософських наук, старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії (гуманітарних проблем) гуманітарного інституту Національного університету оборони України, м. Київ

ОНТОЛОГІЯ ВЛАДИ У ДИСКУРСІ АНТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ

Згідно авторської концепції, влада визначається як цілісний багатовимірний соціокультурний феномен, що проявляється в метафізичному плані як потенція до актуалізації та реалізації об'єктивної волі, в гносеологічному плані як когнітивне прагнення до постійного інтерсуб'єктивного розвитку, в праксеологічному аспекті як прагнення до володіння світом та його енергетичними, інформаційними та матеріальними ресурсами, в екзистенційному плані як воля до життя, в аксіологічному сенсі – як одна з основних соціокультурних цінностей.

Ключові слова: влада, управління, соціально-філософський аналіз, суспільство, держава,

особистість.

ОНТОЛОГИЯ ВЛАСТИ В ДИСКУРСЕ АНТИЧНОЙ ФИЛОСОФИИ

Согласно авторской концепции, власть определяется как целостный многомерный социокультурный феномен, который проявляется в метафизическом плане как потенция к актуализации и реализации объективной свободы, в гносеологическом плане как когнитивное стремление к постоянному intersубъективного развития, в праксеологическом аспекте как стремление к обладанию миром и его энергетическими, информационными и материальными ресурсами, в экзистенциальном плане как воля к жизни, в аксиологическом смысле как одна из основных социокультурных ценностей.

Ключевые слова: власть, управление, социально-философский анализ, общество, государство, личность.

ONTOLOGY OF POWER IN THE DISCOURSE OF ANCIENT PHILOSOPHY

According to the author's conception, the power is determined as an integral socio-cultural phenomenon which is revealed in metaphysical aspect as a potentiality to actualization and realization of objective freedom, in the gnoseological aspect as cognitive tendency to constant intersubjective development, in the praxeological aspect as a tendency to possess the world and its energetic, informational and material resources, in the existential aspect as a will to live, in the axiological sense as one of the main socio-cultural values.

Key words: power, control, social and philosophical analysis, society, state, personality.

У філософській традиції античності найбільшу популярність в питанні про владу представляють позиції Аристотеля і Платона. Платон, як відомо, вважав, що у особистості не може бути інтересів, відмінних від інтересів держави, Аристотель, навпаки, стверджував зворотне. Однак і Платон, і Аристотель сконцентрували дослідження природи влади через державні відносини панування і підпорядкування.

Платон – засновник європейського ідеалізму в філософії, але в ідеологічній і політичній сферах він – ідеолог рабовласницької держави і автор соціально-політичної утопії. Проблема влади у творчості Платона, можна сказати, є провідною, оскільки вона постійно пов'язується з владою граничної ідеї, ейдоса, який і здійснює владу над універсумом і актуалізує свій принцип реалізації владних відносин.

Якщо ранній період творчості Платона характеризувався сократовським методом аналізу і переважно моральною проблематикою, то в перехідний період (80-ті р. р. 4 ст. д. н. е.) виникає концепція субстанціально витлумачених ідей, яким і надається владна сила метафізики. Діалоги цього періоду характеризує така політична спрямованість, яка змушує Платона виступити проти демократії на захист аристократичного способу думок і способу життя.

Ця ж думка, зберігаючись і в зрілий період його творчості, виявляє себе в діалогах, де центральною є теза про ідеї як самостійно існуючі субстанціальні сутності («Федон», «Бенкет», «Федр», «Держава»). У пізній період творчості написані «Закони», що також розкривають ідеальні уявлення Платона про владу. Вихідною та істотною частиною філософії влади у Платона є вчення про три основні онтологічні субстанції (тріаду): «єдине», «ум» і «душу». Це вчення розкидано по діалогам, не систематизовано, але все-таки яскраво виявляє себе в думці про те, що основою всякого буття, яка і тримає владу над усією дійсністю, є «єдине». Будучи взято саме по собі, «єдине» позбавлене будь-яких ознак: воно не має частин і, значить, не є ціле.

Друга субстанція – «розум» – є, за Платоном, буттєво-світловим породженням «Блага» – Сонця; «розум», будучи роздільним і протилежним неподільному «єдиному» – «благу», завжди трактується у Платона як споріднений з ним і залежний від нього. Платон завжди намагався підкреслювати чистоту «розуму», ретельно його відмежовуючи від всього матеріального, речового і тлінного. Нарешті, третя онтологічна субстанція – «світова душа». Протиставивши «розум» разом з ідеями, його складовими, тілесного світу, Платон повинен був формулювати початок, який би об'єднував те й інше. Таким початком стала «душа», принцип саморуху, який відрізняється від «розуму» вічною рухливістю, хоча і отримує від нього закони свого руху. «Розум» відрізняється від

тіл своєю безтілесністю і безсмертям і знаходить кінцеве здійснення саме в тілах. «Душа» є в кожній речі і у всьому «космосі» одночасно і як принцип «тотожності», і як принцип «відмінності».

Для розуміння того, що, за Платоном, є закон, важливим є його вчення про розподіл єдиного і зведення останнього до першого з уявлень про ціле в єдності його роздільних частин (розуміння єдиного в єдності множинності). Метафізика закону полягає в тому, що єдине як загальне є законом для окреможостей. У цьому сенсі закон – це провідна сутність, впорядковуюча ідея. Також в платонівській тріаді «логос – ідея – іпотека» – як межі чуттєвого становлення – Платоном використовується поняття «мета» в сенсі межі, «межі чуттєво-матеріального становлення, яка і здійснює метафізичну владну силу. Такою загальною метою є благо в «Державі», «Філебі», «Горгії».

Вчення Платона про державу було створено на основі переконання про сутність і цінність раціонального пізнання, яке, однак, само склалося і розвинулося під впливом потреб саме грецького світу. Вже сформована до часів Платона метафізична філософська інтенція направляла думки на пошуки першооснови (межі), яка б скріплювала все воедино, єднала б і суспільний устрій. Таку абстрактну соціальну конструкцію міг дати тільки розум, тому Платон і конструює ідею (ідеальну) державу. Раціональний план бачення держави змушував Платона критично поставитися до демократизації державного устрою, виступити проти знищення всіх станових відмінностей і стати ідеологом рабовласницького устрою. Демократія в Стародавній Греції набула рабовласницького характеру, що відповідало загальному метафізичному стилю мислення, обов'язково покладатися на ієрархію у думках і бутті.

Ідея антидемократичного устрою держави обґрунтовується Платоном в його першому політичному творі «Горгій». Автор висловлює пристрасне звинувачення на адресу політичних ораторів в тому, що вони зайняті тільки руйнуванням держави. Демократія, тобто дроблення влади привчає громадянина втручатися в те, що його не стосується, і про все мати власне судження. Він розучується виконувати своє призначення і, прикриваючись ім'ям свободи, живе, як надумає. Платон не помічає тієї культурної цінності, яку мала афінська демократія. І цю полеміку можна пояснити тим, що він сам раціонально замислив запропонувати таку ідею держави і влади, яка цілком відповідала стилю філософського мислення, адекватного пануванню давньогрецького принципу упорядкування Космосу – панування і домінування Логосу.

Платон виходить у своїх побудовах з грецького принципу міста-держави (поліс), в якому основною умовою життя є повна спільність інтересів і бажань, панує Єдине. Там тільки є істинне загальне життя, вчить Платон, де всі бажать одного і того ж, де одне і те ж усіма затверджується і всіма заперечується. Спільність бажань – найсуттєвіша риса і підстава державної влади, яка тільки тоді й може бути ефективною, коли базується на ідеї спільного.

Хвороба демократії в тому, що вона надає кожному свободу бажання. У цьому переконанні Платон вірний основному психологічному положенню Сократа: кожна людина бажає і робить тільки те, що вважає добрим. Отже, правильне хотіння і правильні вчинки витікають із знання істинного блага, погані ж – із невідання і помилкової думки щодо добра. Це – раціональний мотив мислення і самого Платона. Тому, розвиває цей мотив Платон, спільність бажань досяжна тільки за допомогою спільності переконань, якими, звичайно, можуть бути тільки ідеї вищого блага.

Як бачимо, справедлива і ефективна влада затверджується Платоном тільки як влада, що виходить із знання сутності, підстави, головного граничного початку – з блага. Благо виступає метафізичним початком, на якому вишиковувалася будівля держави. А оскільки вченням про підстави і загальні засади є філософія, то вона і дає вказівку щодо і влади і держави. Страждання людей не припиняться доти, доки государі не стануть філософами або філософи – государями.

Влада повинна визначатися не волею і думками окремих людей або навіть всього народу, але тільки філософією як розумним вченням. З цього вчення буде витікати відповідний образ думок, коли всі будуть бажати одного і того ж – вищого блага. Цей образ думок є доброчесність, і призначення правильної державної влади полягає, таким чином, лише в тому, щоб зробити громадян доброчесними.

Це підпорядкування держави і народу одній меті – благу і філософії – охоплює у Платона і політичне, і соціальне життя, між якими, практично, нема різниці, і держава розглядається як суспільство. Прагнення Платона до загального, до основи, до філософії саме виходило зі специфіки давньогрецького філософського мислення – з тоталітета Логосу. Навіть у вихованні і в освіті влада зобов'язана зберігати принцип єдиного: сувора дисципліна, важкі вправи, постійні заняття, ніяких надмірностей у читанні і бесідах. Вважалося, що передавати слід тільки те, що може зміцнити моральні вірування і бажання; з музики і співу повинні бути вигнані всі нововведення, якими

мистецтво лоскоче чуттєвість і викликає сентиментальність; допускається тільки одне – хоровий спів, що збуджує патріотичні і релігійні почуття [Платон, с. 345-349]. У представників державної влади в суспільстві особливе значення справжніх «вартових». Вони – істинний носій національної самосвідомості і влади. Ця страта, за Платоном, складається з правителів і помічників. Правителі – це, звичайно, ті, хто знає загальне благо, – філософи [Платон, с. 381]. «Ми не будемо і не є справедливими до тих, хто стає у нас філософами, навпаки, ми висунемо до них лише справедливі вимоги, змушуючи їх піклуватися про інших і стояти на сторожі їх інтересів... вас народили ми для вас же самих і для решти громадян, подібно до того, як у бджіл серед їх рою бувають вожді й царі...» [Платон, с. 301-302].

Отже, Платон знайшов ідеал справедливості для держави, як і для окремої людини в пануванні розуму. На цій же підставі він визначає і помилкові форми держави і відповідні цим формам типи особистих характерів. Означене явище виявляється наслідком того, що замість розуму або поруч з ним пануючими стають нерозумні частини душі. Цей процес здійснюється таким чином, що з ідеального і розумного стану «справедливості» шляхом погіршення виникають «помилкові», нерозумні види державного ладу і «помилкові» характери правителів. І якщо влада в ідеальній державі позначається ім'ям аристократії, яка виражає єдину волю, ієрархію і порядок політичного устрою, то помилкові форми – це тимократія, олігархія, демократія і, нарешті, тиранія.

У вченні Платона про владу і державу простежується загальний стиль давньогрецького мислення, розпочатий ще натурфілософами. Його особливість – у думці про те, що все часткове визначається доцільним зв'язком цілого. Характер і реалізація влади визначається спільною ідеєю. Правитель тому не повинен відволікатися від загального блага і тому у нього не може бути сім'ї або майна. Всі разом правителі повинні складати одну сім'ю і володіти одним майном. «Спільність дружин» – це теж з домінанти загальної ідеї. Така домінанта проникає навіть у характеристику індивідів – управителів. На них лежить печать досконалої безособовості. Це – люди, посвячені в піднесене вчення, але все індивідуальне заглушено в них заняттями, присвяченими вченню про ідеї і релігійним спогляданням. Вони не мають ні вільної індивідуальності, ні самостійної особистості. Все людське в стані пануючих заперечується в ім'я доктрини. Всі цілі реальної окремої людини нівелюються, підпорядковуються ідеї влади.

Метафізична ідея влади, висловлена Платоном в протистоянні підпорядкуванню в «Державі», абсолютизується і доводиться до філософської чистоти умогляду в «Законах». Тут вона у своїй крайності подається вже в релігійному плані. У цьому творі влада визначається вже таким чином, що над усіма сторонами державного життя панує одна доктрина, – і саме та, яка розглядає і влаштовує земне життя як підготовче служіння для життя небесного. Цією доктриною тепер уже є не метафізичне вчення про ідеї, але традиційна релігійна віра. Як основа цієї віри позначається переконання в перевазі душі над тілом, тобто зверхпочуттєвої природи над природою чуттєво-матеріальною.

Після Платона Аристотель увійшов в історію філософії влади, звичайно, в межах свого вчення про логіку, і тому основним для нього було питання про закон: що складає його суть? Акт волі або акт інтелекту? Закон, вважає Аристотель, говорить про загальне. «Загальне є те, що за необхідності або ймовірності личить говорити або робити» [Аристотель, с. 655]. Владі довільно диктує закон або ґрунтується на справедливості? Вона є внутрішнє веління або зовнішній примус? Аристотель, не будучи уродженцем Афін, жив там на положенні іноземця, що не має прав громадянства. Він не був ні прихильником ані афінської аристократії, ні афінського демократичного ладу, і вважав його неправильною формою державного устрою.

Аристотель був прихильником помірної демократії. Їм залишені твори соціально-політичної спрямованості. Теорія держави Аристотеля спиралася на величезний вивчений їм і зібраний в його школі фактичний матеріал про 158 грецьких міст-держав. В «Політиці» вчення Аристотеля про суспільство і про види державної влади будується, у великій мірі виходячи з природного закону життя. «З метою взаємного самозбереження в природі необхідно об'єднуватися» [Аристотель, с. 377]. І далі: «З усього сказаного випливає, що держава належить тому, що існує за природою, і що людина за своєю природою є істота політична, а той, хто в силу природи своєї, а не внаслідок випадкових обставин, живе поза державою, – або недорозвинена в моральному сенсі істота, або надлюдина» [Аристотель, с. 378].

Вчення Аристотеля про владу і державу відображало кризовий стан афінської рабовласницької держави і початок занепаду рабовласницьких класів. В очах Аристотеля найкращим з усіх класів суспільства представляється клас хліборобів, тому що він не здатний внаслідок свого способу життя і

© *А. В. Кройтор*

територіальної розпорошеності активно втручатися в питання управління державою, яка повинна складати привілей середньозаможного класу суспільства. Аристотель вважав вічним рабовласницьке суспільство, в його поділі на рабів і рабовласників він бачив прояв відповідного закону природи [Аристотель, с. 386].

Аристотель розрізняв три хороші і три погані форми управління державою. Добрими він вважав форми, за яких виключена можливість корисливого використання влади, а сама влада служить всьому суспільству. Форми держави філософ розподіляє таким чином: «три види правильні – царська влада, аристократія, політія – і три відхиляються від них – тиранія – від царської влади, олігархія – від аристократії, демократія – від політії» [Аристотель, с. 488]. За Аристотелем, кращі форми держави – монархія, аристократія і «політія» (влада озброєного середнього класу), заснована на змішуванні олігархії і демократії: «Державний лад в цілому є не демократією і не олігархією, але середнім між ними – тим, що називається політією; повноправними є при ній тільки ті, хто носить важке озброєння» [Аристотель, с. 417]. Навпаки, протилежними видами трьох зазначених форм Аристотель вважав тиранію, чисту олігархію і крайню демократію [Аристотель, с. 489] і протиставляв їм рабовласницький устрій міст-держав [Аристотель, с. 444-485]. Аристотель був противником великих державних утворень.

Подальші трансформації вчення про владу пов'язані з новими культурними умовами, в яких опинився світ. У постантичному часі ідея правлячого початку Логосу, першооснови, субстанції відроджується і зміцнюється в період Відродження. Вона обумовлює і характер вчення про політичну владу. Саме в цей час стає зрозуміло, що в західноєвропейській культурній традиції проблема влади зміцнюється і закріплюється як проблема політична: влада зв'язується з політичним управлінням, з державою. До цього часу відбулися зміни і в стилі філософського мислення. Як про істотну зміну необхідно говорити про таку, що виявляється у пріоритеті гносеологічних проблем над онтологічною давньогрецькою традицією.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Крimeць Л. В., Пальчик С. І. Аксіологічні аспекти патріотизму в контексті соціального управління: монографія / Людмила Володимирівна Крimeць, Сергій Іванович Пальчик. – Київ: Поліграфічний центр НУОУ, 2013. – 250 с.
2. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Ж.-Ф. Лиотар. – М.: Алетейя, СПб., 1998. – С.25-28.
3. Ницше Ф. Воля к власти: опыт переоценки всех ценностей / Фридрих Ницше. – М.: REFL-book, 1994. – 352 с.
4. Соловьев В. С. Сочинения. История России с древнейших времён / В. С. Соловьев. – Т. IX. – М.: Мысль, 1992. – 560 с.
5. Франк С. Л. Духовные основы общества / С. Л. Франк. – М.: Республика, 1992. – 510 с.
6. Фуко М. Интеллектуалы и власть / М. Фуко // Статьи и интервью. – Ч. I. – М.: Пра, 2002. – 381 с.
7. Хабермас Ю. Производительная сила коммуникации / Юрген Хабермас // Демократия. Разум. Нравственность. Московские лекции и интервью. – М.: АО «КАМІ». Изд. Центр АCADEMIA, 1995. – 245 с.
8. Шелер М. Положение человека в Космосе / М. Шелер. Избранные произведения. – М.: Гнозис, 1994. – 490 с.
9. Шопенгауэр А. Мир как воля и представление / А. Шопенгауэр. Собр. соч. в 5-ти т.; [пер. с нем. Ю. А. Айхенвальда]. – Т. 1. – М.: Московский клуб. – 395 с.

УДК 323.2 (477). 001.73

А. В. Кройтор - асистент кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія», м. Одеса

РОЛЬ ВИБОРІВ У ПРОЦЕСІ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

Статтю присвячено дослідженню ролі виборчих кампаній у процесі демократизації діяльності політичних партій. Визначено вплив типу виборчої кампанії (мажоритарна, пропорційна, змішана) на процес ротації політичної еліти та демократизацію партійної взаємодії.

Обґрунтовано, що виборчі кампанії виступають дієвим механізмом розвитку політичних партій, горизонтальної та вертикальної взаємодії всередині партій. За допомогою інституційного підходу досліджено діяльність політичних партій та основні закономірності їх інституціоналізації. Відзначено, що вибори можуть сприяти демократизації діяльності політичних партій, а можуть закріплювати владу партійної олігархії.

Ключові слова: політичні партії, вибори, демократизація, партійна діяльність, внутрішньопартійна взаємодія, партійна еліта.

РОЛЬ ВЫБОРОВ В ПРОЦЕССЕ ДЕМОКРАТИЗАЦИИ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ

Статья посвящена исследованию роли избирательных кампаний в процессе демократизации деятельности политических партий. Определено влияние типа избирательной кампании (мажоритарная, пропорциональная, смешанная) на процесс ротации политической элиты и демократизацию партийного взаимодействия.

Обосновано, что электоральные кампании выступают действенным механизмом развития политических партий, горизонтального и вертикального взаимодействия внутри партий. С помощью институционального подхода исследована деятельность политических партий и основные закономерности их институционализации. Отмечено, что выборы могут способствовать демократизации деятельности политических партий, а могут закреплять власть партийной олигархии.

Ключевые слова: политические партии, выборы, демократизация, партийная деятельность, внутривнутрипартийное взаимодействие, партийная элита.

THE ROLE OF ELECTIONS IN THE DEMOCRATIZATION OF POLITICAL PARTIES

The article studies the role of election campaigns in the democratization of political parties. The influence of election type (majority, proportional, mixed) is revealed on the process of rotation of political elite and democratization of party interaction.

Election campaigns are founded to be the effective mechanism of development of political parties, of horizontal and vertical collaboration within the parties. By means of institutional approach, activities of political parties are examined as well as the main patterns of their institutionalization. It is noted that the elections can contribute to the democratization of political parties, and they may consolidate the power of the party oligarchy.

Keywords: political parties, elections, democratization, party activities, intraparty interactions, party elite.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

Актуальність теми дослідження обумовлена взаємним впливом партійної та виборчої системи у процесі демократизації. Не лише партії впливають на хід виборчих кампаній, виступаючи головними суб'єктами (колективними акторами) виборчих змагань та формуючи фракції у парламенті за їх результатами.

У виборчий період мова йде про боротьбу партійних еліт за політичну владу – за право керувати державою, здійснювати процес урядування та реалізації публічної політики. Проблеми, пов'язані з демократизацією діяльності політичних партій та ротацією партійних еліт набувають особливої актуальності в контексті виборчих кампаній.

У процесі формування демократичного партійного простору принципова роль належить типу виборчої системи. Проблема впливу виборів на демократизацію діяльності політичних партій полягає у необхідності визначення оптимального типу виборчої системи, який би забезпечував повноцінне представництво інтересів соціальних та політичних груп та відповідним чином структурував парламент.

Очевидно, що від того, наскільки адекватним буде представництво групових інтересів у парламенті, залежить легітимність влади і її політичних рішень. Проте, поляризація поглядів політичних акторів і їх представництва в парламенті здатне уповільнити або й унеможливити процеси законотворення.

На сучасному етапі розвитку політичної системи України відбувається трансформація партійної системи, пов'язана із поверненням до президентської республіки (яка, на відміну від

парламентсько-президентської не передбачає утворення коаліції у парламенті з метою формування уряду) та зі зміною виборчої системи.

У сучасних умовах в політичному просторі домінують партії «закритого» типу, актив яких представляє інтереси певних фінансових та промислових груп.

На думку українського автора Б. Гагалока, «Сучасні українські політичні партії...об'єктивно не могли знайти чітких соціальних адрес, стати виразниками інтересів конкретних соціальних верств. Маємо констатувати виокремлення сьогодні групи партій, які претендують на симпатії практично усього електорату і, водночас, функціонують як «бізнес-проекти», створені для розв'язання та лобювання інтересів певних політико-економічних груп» [1, с. 152].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На різних історичних етапах важливе значення у дослідженнях ролі виборів у процесі демократизації політичних партій взаємодії мають праці Т. Гобса, Ж.-Ж. Руссо, Дж. Ст. Мілля, Ш. Монтеск'є, А. де Токвіля, Е. Берка, Д. Г'юма, Г. Спенсера, К. Маркса, М. Острогорського, М. Вебера, Р. Міхельса, В. Парето, Й. Шумпетера, А. Лейпгарда, Дж. Сарторі, Д. Растоу, О. Тоффлера, М. Олсона та ін.

Дослідження проблем демократизації політичних партій належить до одного із головних напрямків політичного аналізу діяльності політичних партій. Фундамент наукових досліджень з питань внутрішньопартійної демократії становить відомий залізний «закон олігархії» Р. Міхельса, який започаткував дослідження взаємодії між партійною олігархією та масами.

Взаємовплив виборчої системи та демократизації політичних партій досліджувався у роботах зарубіжних авторів М. Дюверже, Дж. Сарторі, Дж. Елстера, К. Оффе, Т. Кіса, Х. Лінца, Д. Горовіца, С. Мейнверінга, А. Лейпхарта, Р. Міхельса, Д. Растоу та ін.

З точки зору предмету даної статті окремо слід відзначити дослідження електоральних систем та виборчих кампаній в Україні, які належать таким авторам, як С. Андреев, В. Андрущенко, Є. Афонін, В. Бебик, Д. Видрін, М. Головатий, М. Михальченко, С. Наумкіна, Р. Павлено, А. Пойченко, Г. Почепцов, Г. Пушкарьова, А. Романюк, В. Токовенко, В. Цвих, О. Чемшит, Ю. Шведа, Ю. Шайгородський, Ю. Якіменко, Д. Яковлев та ін.

У роботах К. Байме, М. Дюверже, Дж. Сарторі та інших представлено основні підходи до типологізації політичних партій у демократичному суспільстві.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – дослідити роль виборів у процесі демократизації політичних партій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Процес формування багатопартійної політичної системи в Україні пройшов декілька етапів. На першому етапі (після проголошення Незалежності) патогенез був обумовлений відсутністю політичного плюралізму, однопартійною політичною системою. У подальшому партійна система країни еволюціонує від однопартійної до багатопартійної системи поляризованого плюралізму з вираженим регіональним поділом, що посилює конкуренцію політичних партій за контроль над органами державної влади.

До характеристик сучасної партійної системи можна віднести:

- зростання ролі партій у політичному процесі, зокрема – у діяльності парламенту;
- позиціонування політичних партій, їх розподіл за критерієм «провладні – опозиційні»;
- формування «партії влади». В сучасних умовах йде процес створення партійних структур на базі центрів впливу, що організуються навколо інститутів державної влади;
- проблема трансформації передвиборчих технологій у діяльності політичних партій на ефективну стратегію демократичного врядування після здобуття партією влади;
- загальна невизначеність щодо політичних ідеологій як у громадській думці, так і в діяльності партійних структур, розмитість шкали «праві – центр – ліві» має наслідком створення квазіпартійних угруповань. Мова йде про симуляцію ідеології, що виражається навіть в назвах деяких українських партій.

При цьому процеси «ідеологізації» політичного простору мають два взаємопов'язаних контексти. З одного боку, посткомуністичний, коли суспільство втомилось від панування єдиної тоталітарної комуністичної ідеології, що визначала діяльність в усіх сферах суспільного життя – від спорту й культури до економіки й політики.

З іншого боку – сучасні загальносвітові трансформації ідеологій, під впливом яких сам концепт ідеології зазнає змін й перестає бути лише політичною доктриною;

- структурування політичних партій навколо лідерів («локомотивів рейтингу»), персоналізація виборчих кампаній партій.

У сучасному політичному процесі зростає роль політичних партій, але політикам та представникам громадянського суспільства потрібен певний час для трансформацій партій у ефективний механізм взаємодії влади та громадян.

Внутрішньопартійна взаємодія між лідерами, партійною елітою, рядовими членами партії та її прихильниками у ході виборчих кампаній відіграє важливу роль у демократизації політичних партій. Очевидно, що якщо не буде демократії у внутрішньопартійній взаємодії, то після отримання державної влади вони будуть відтворювати авторитарний стиль управління на більш високому – державному рівні.

Формування демократичної моделі діяльності політичних партій ускладнюється наступними факторами, що найбільш рельєфно проявляються у ході виборчих змагань: – обмеження та труднощі у процесі горизонтальної та вертикальної комунікації; – відсутність професійного та ефективного політичного менеджменту; – авторитарний стиль партійного лідерства; – необмежений термін перебування на своїх посадах лідерів та керівництва партії; – недостатній рівень політичної активності та політичної участі громадян; – тоталітарна ідеологія, яка залишається основою програм та діяльності деяких (як лівих, так і правих) партій.

До характерних ознак демократизації партійної діяльності відносяться свобода висловлювань членів партії, залучення членів партії до політичної активності у виборчий та міжвиборчий періоди, гендерна рівність, терпимість та толерантність у внутрішньопартійних відносинах, визначена процедура прийняття рішень, підзвітність лідерів та ін.

Політична активність громадян обмежує свободу дії партійного керівництва й, водночас, знижує ефективність та гнучкість партійної організації, спрямованих на досягнення головної мети – отримання максимальної кількості голосів виборців. Оптимальне використання шансів на перемогу на виборах вимагає ефективного застосування наявних ресурсів (час, люди, гроші та ін.), а цього найкраще можна досягти шляхом централізації влади та зосередження повноважень щодо прийняття рішень у руках партійного керівництва, орієнтованого на виборців.

Визначаючи правила проведення виборчих кампаній, держава законодавчо регулює питання, що стосуються як функціонування, так і організаційної побудови партії. Висуває чітко визначені вимоги щодо структури, чисельності, територіального масштабу, діяльності у виборчий період тощо.

Партійний статут фіксує форми організації, методи партійної роботи та принципи внутрішньопартійної взаємодії. Процеси формування ієрархії всередині партії, структура вертикальної та горизонтальної взаємодії знаходять своє закріплення у нормах статуту політичної партії.

Так, у статуті визначаються повноваження з'їзду партії. Якщо розглядати партійні статuti українських партій, то можна побачити певні відмінності у трактуванні ролі та місця партійного з'їзду у внутрішньопартійній взаємодії. Так, у статуті Партії регіонів визначено, що достатньо присутності більше половини обраних делегатів для того, щоби вважати з'їзд повноважним. Рішення на з'їзді приймаються більшістю голосів присутніх делегатів, окрім тих питань, щодо яких діючим Статутом передбачений інший порядок прийняття рішень [5]. Така ж норма прописана і у статутах Соціалістичної партії України, Народно-демократичної партії та інших.

Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» встановило інші статутні норми для повноважень з'їзду. З'їзд правомочний, якщо у його роботі беруть участь не менше 2/3 обраних делегатів [3].

У статуті партії є норма щодо кооптації керівних органів (введення до їх складу нових членів без проведення додаткових виборів), яка порушує принцип виборності: «У період між з'їздами Політична рада партії, в разі потреби, у межах визначеної з'їздом чисельності Політичної ради може кооптувати до свого складу авторитетних членів партії, а також виводити із складу Політичної ради тих її членів, що не беруть активної участі в роботі або втратили зв'язок з партією» [3].

Не всі політичні партії в Україні відображають у статутах норми діяльності депутатів різних рівнів, а переходячи на роботу до органів державної влади та місцевого самоврядування, член партії припиняє своє членство.

Комуністична партія України зобов'язує своїх членів вивчати і творчо застосовувати в практичній роботі марксистсько-ленінське вчення, Програму партії та інші партійні документи. Самостійна ініціатива члена партії строго заборонена: «Самовисування чи висування членів партії кандидатами в народні депутати України і депутати рад усіх рівнів, а також сільськими, селищними і міськими головами без рішення відповідних регіональних партійних організацій, ЦК або з'їзду Компартії України розцінюються як дії, якими вони ставлять себе поза партією» [4]. Важливі рішення

приймаються керівними органами партії, а не місцевими осередками, що також не сприяє демократизації внутрішньопартійним відносинам.

Однією із головних причин закритості прийняття партійних рішень та непрозорості внутрішньопартійної взаємодії виступає проблеми фінансового забезпечення як поточної діяльності партійних структур так і участі партії у виборчих кампаніях. В електоральний період діяльність політичної партії спрямована на досягнення визначеного результату, що передбачає врахування громадської думки, мотивів голосування виборців.

Одним із головних чинників, здатних забезпечити підтримку виборців, виступає діяльність лідера партії («локомотиву рейтингу», який очолює виборчий список партії).

З одного боку, ідентифікація партії із лідером сприяє позиціонуванню політичної партії у виборчому просторі, раціоналізує вибір громадян, зводячи до параметру оцінки діяльності лідера, спрощує його. З іншого боку, це стимулює створення партій лідерського типу з авторитарною внутрішньою організацією та зосереджує виборчу кампанії партії виключно на особистості лідера та його обіцянках, а не ідеології та програмових засадах.

Варто погодитись із М. Головатим у тому, що «важливою складовою сучасної внутрішньопартійної діяльності є кадрова політика партійних лідерів. Керівники партій використовують усі можливості для зміцнення та розширення рядів своєї партійної організації. Партійний лідер має донести до свідомості майбутніх членів партії довіру до висунутих цілей та запропонованих методів їх досягнення. Слід зазначити, що для партійного лідера надто важливо зуміти підібрати для роботи в партії найбільш талановиті, кваліфіковані та віддані справі кадри. В партійному апараті керівник прагне мати вже осіб, які широковідомі та популярні серед населення. Адже вони можуть підняти авторитет партійної організації» [2, с. 48].

Серед проблем демократизації діяльності політичних партій під час виборчих кампаній слід виділити наступні.

По-перше, первинні осередки розглядають та оцінюють запропоновані керівництвом партійні документи та стратегії; делегують своїх представників на загальнопартійні з'їзди; вносять пропозиції щодо кандидатів у народні депутати України. Списки кандидатів «пакетно» затверджуються з'їздами партій. Проте процедура формування списків кандидатів у народні депутати України чітко не прописана ані у статутних документах політичних партій, ані на законодавчому рівні. За статутами деяких партій значні повноваження надаються керівним органам. При цьому тільки у деяких випадках передбачається, що керівні органи партій складаються з урахуванням регіонального представництва.

По-друге, партійні лідери прагнуть до консерватизму та посилення своєї влади, зосереджуючи декілька посад у партійному апараті. Часто, після партійного обрання до найвищого партійного органу, представники партійної еліти не відмовляються від попередніх посад в органах нижчого організаційного рівня.

По-третє, партійні лідери прагнуть не допускати рядових членів до прийняття рішень, створюючи ілюзію їхньої участі. Вхідження рядових членів до партійної верхівки ускладнюється через деякі вагомні чинники: престиж мандата, попередні партійні досягнення, приналежність до певної соціальної групи, рівень представництва, особиста бездоганність, популярність серед народу, показник участі у суспільному житті. Така фільтрація кадрів з боку партійного керівництва сприяє контрольованому та поступовому просуванню нових активістів партії до складу керівництва.

Традиційно зумовлена виборча орієнтація населення України на персоніфікацію політичного процесу та партійних організацій обумовлює посилення ролі лідера. Такий розвиток внутрішньопартійного життя неодмінно приведе до перетворення партії на жорстку авторитарну закриту структуру для обслуговування інтересів партійного керівництва і, як наслідок, у майбутньому до її розколу.

В останні десятиліття у партійній діяльності під час виборів виразно проявився ще один важливий тренд. Незалежно від політичної ідеології та внутрішньопартійної структури політичні партії стали робити акцент у своїй діяльності на комунікативні технології впливу на суспільство (політична реклама, пропаганда, політичний PR). Поступово ця загальносвітова тенденція поширилась і на Україну, створюючи умови для медіатизації політики, перетворення політики на медіа-процес, появи феноменів «реальної віртуальності» та «віртуальної демократії». Політичні партії, як і звичайні компанії, які хочуть продати свій товар, проводять партійні заходи як PR-акції. В першу чергу, мова йде про постановку та режисуру партійних з'їздів, які перетворюються на яскраве

шоу та демонструються у прямому ефірі. Під час проведення таких з'їздів можна помітити багато елементів, джерела яких сягають радянських традицій проведення урочистих заходів.

За такої візуальної привабливої обкладинки внутрішньопартійна діяльність еліт та лідерів характеризується закритістю, конфлікти не стають публічними та ігноруються офіційними сайтами та іншими медіа-ресурсами партій. Зазвичай, пов'язані фінансово-економічними інтересами партійні керівники замовчують суперечки, які відбуваються у внутрішньопартійній взаємодії.

У електоральний період, незалежно від типу виборчої системи (громадяни України отримали досвід участі у виборах за мажоритарною, пропорційною та змішаною системами) сформовано компактну групу стійких і впливових політичних партій-лідерів (КПУ, Партія регіонів, Батьківщина, УДАР, «Свобода» та ін.), кожна з яких представляє і захищає конкретні суспільні й приватні інтереси. У виборчих кампаніях партійний дискурс розгортається навколо таких тем, як зовнішньополітичний вибір, питання мови, культури, релігії, історія та ін. Відсутність у політичних партій чіткої політичної ідеології має наслідком розмитість принципів державного управління у разі приходу її представників до влади.

Наступні виборчі кампанії продемонструють рівень довіри до таких ідеологічно еклектичних партій та блоків, що намагаються охопити всі соціальні групи, формуючи та реформуючи нові «мегаблоки» та «партії» влади.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Узагальнюючи результати досліджень проблематики політичних партій як суб'єктів демократичних перетворень слід відзначити наступне.

По-перше, політичні партії у виборах орієнтуються здебільшого не на ідеологію, а на комунікативні технології організації виборчих кампаній. Визначення цільової групи впливу політичної реклами та пропаганди виходить із того, що найбільш активно голосують пенсіонери, малозабезпечені групи населення та представники бюджетної сфери. У програмах політичних партій відбувається суперечливе поєднання ліберальних принципів у економічній та політичній доктрині партії та соціалістичних й патерналістських положень (обіцянок підвищення заробітних плат та пенсій, відміна пенсійної реформи та ін.).

По-друге, вага політичних партій зростає у парламентсько-президентській формі правління та з обранням у ради всіх рівнів (за виключенням селищних) депутатів за партійними виборчими списками. Це, у свою чергу, призводить до розподілу посад у виконавчій владі за партійною ознакою. Враховуючи невелику роль ідеологічних пріоритетів та політичних програм у діяльності певної частини політичних партій (як парламентських, так і непарламентських), можна говорити про те, що консолідація навколо лідерів («локомотивів» рейтингу) певних груп політиків та бізнесменів пояснюється бажанням отримати й утримати державну владу. У цьому сенсі ротація політичних еліт може призвести до поєднання державної влади та партійних структур задля збереження впливу на прийняття рішень та впровадження державної політики.

По-третє, одне із основних протиріч у становленні партійної системи у транзитних суспільствах полягає у виборі між повноцінним представництвом й структурованим парламентом. Від того, наскільки адекватним буде представництво виборців у парламенті, залежить легітимність системи влади, зокрема, і політичних рішень, які приймаються владою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гагалюк Б. Концепт «правлячої партії» в умовах парламентаризму: сучасний політичний дискурс / Б. Гагалюк // Нова парадигма: Журнал наукових праць. – Вип. 55. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. – С. 152-161.
2. Головатий М. Ф. Класи і партії / М. Ф. Головатий – К.: ДП «Видавничий дім «Персонал», 2008. – 114 с.
3. Статут Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://byut.com.ua/statute.html>.
4. Статут Комуністичної партії України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kpu.net.ua/statute/>.
5. Статут Партії регіонів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.partyofregions.org.ua/meet/statute/>.

© В. Ю. Куценко

УДК: 141.332:215:159.923

В. Ю. Куценко - здобувач кафедри філософії Одеського Національного Університету імені І. І. Мечникова, вчитель історії гімназії «Гармонія» № 6, м. Одеса

ТРАКТОВКА ЛИЧНОСТИ В НЕОПАТРИСТИКЕ

Данная статья о специфике понимания личности в православном патристическом богословии, о преемственности между античной греческой философией и византийским богословием, о выработке концептуального языка патристики в рамках античной философской традиции, о трактовке самосознания в рамках православной традиции. Выделены особенности восточно-христианской трактовки понятий «личность», «самосознание», проанализированы пути антропологизации богословия в работах представителей неопатристики.

Ключевые слова: личность, ипостась, сущность, единосущее, природа, самосознание личности, метанойа.

ТРАКТУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ В НЕОПАТРИСТИЦІ

Дана стаття про специфіку розуміння особистості у православному патристичному богослов'ї, про спадкоємність між античною грецькою філософією і візантійським богослов'ям, про вироблення концептуальної мови патристики в рамках античної філософської традиції, про трактування самосвідомості в рамках православної традиції. Виділено особливості східнохристиянського трактування понять «особистість», «самосвідомість», проаналізовано шляхи антропологізації богослов'я в роботах представників неопатристики.

Ключові слова: особистість, іпостась, сутність, єдиносуще, природа, самосвідомість особистості, метанойа.

INTERPRETATION OF PERSONALITY IN NEOPATRISTICS

This article is about the specific character of understanding of personality in the orthodox patristic theology, about the succession between the antique Greek philosophy and the byzantine theology, about the production of the conceptual language of patristics within the antique philosophical tradition, about the interpretation of self-consciousness within the orthodox tradition. Special features of Eastern-Christian interpretation of the concepts of "personality", "self-consciousness" are revealed, the ways of antropologization of theology are analyzed in the works of the representatives of neopatristics.

Key words: personality, ipostas, essence, nature, self-consciousness of personality, metanoia.

Уважение к «личной идентичности» человека является, возможно, наиболее значительным идеалом нашего времени. Попытка современного гуманизма подменить собою христианство в том, что касается достоинства человека, привела к секуляризации понятия личности.

Понятие личности считается во многом достижением христианской мысли. Однако, это понятие по-разному развивалось в греческом и латинском христианстве. На христианском Востоке представление о личности основывались на троическом богословии каппадокийских отцов. Они видели подлинную личность в отношениях между лицами (ипостасями) Святой Троицы. Это имело непосредственное отношение к учению о человеке, поскольку человек сотворен по образу Божию. Поэтому личность понималась как то, что формируется на основе межличностных отношений. На Западе большое влияние на представление о личности оказала мысль блаж. Августина. Понятие о Боге он искал в способностях человеческой души (такие как разумность, свобода, ответственность и т. д.). Августиновская концепция едва ли могла служить основанием для такого представления о человеческой личности, которое придает первостепенное значение межличностным отношениям, то что характерно для восточнохристианской школы. Это имело далеко идущие последствия для западной мысли в целом [16, с. 1]. Если на христианском востоке истинную природу человека определяют из понятия о Боге, по образу Которого был создан человек, то на западе познают Бога, исходя из сотворенного по его образу человека [12, с. 87].

Особо проблема личности рассматривается в педагогической и психологической науках [1, 2, 3, 5, 6, 7]. Большое внимание уделяется вопросу сознания и самосознания, нравственного

сознания и морали. К концу 20 века в упомянутых науках наблюдается кризис в рассмотрении понятия личности. Существует множество концепций личности. Человек рассматривается как субъект по отношению к другому человеку, как Я-концепция, как набор качеств какого-то субъекта, общей концепции, что такое человек, не существует. Возникает противоречие между индивидуалистическими и социальными концепциями личности. Богословские взгляды на человеческую личность должны с полным правом участвовать в обсуждении этой проблемы. Как никогда актуальным становится рефлексивное возвращение к истокам европейской мысли. Реконструкции первых шагов персонологии и посвящена настоящая статья. История понятия личности начинается в патристическом богословии.

Цель данной статьи – ввести в круг основных понятий и проблем, связанных с осмыслением понятия «личность» в неопатристике. Неопатристика – одно из главных направлений современного православного богословия. Возникло в 20-30 годы 20 века в Западной Европе благодаря деятельности русских богословов, оказавшихся в эмиграции после революции 1917 года (прот. Георгий Флоровский (1893-1979), архимандрит Киприан (Керн) (1899-1960), архиепископ Василий (Кривошеин) (1900-1985), В. Н. Лосский (1903-1958)). Их идеи положили начало огромному творческому движению в православном богословии. Среди его активных участников протопресвитер Иоанн Мейендорф (1926-1992), румынский богослов священник Думитру Станилоае (1903-1993), греческий богослов митр. Пергамский Иоанн (Зизиулас) (род. 1931). Неопатристика занимает также заметное место в богословской мысли Христоса Яннараса (род. 1935), о. Иоанна Романидеса (1927-2001), Джона Брека, Иоанна Манузакиса.

Хотя сегодня ведущая роль в неопатристике перешла к греческому богословию, официальная позиция русского православия, выраженная в документах Архиерейского Собора Русской Православной Церкви 2000 года, также определяется этим богословским направлением. Неопатристика – это ответ на вызов 20 века, когда существенной трансформации подвергается весь общекультурный контекст, в связи с чем на первый план выходит проблема человека и осуществляется поиск новых концептуальных средств для объяснения мира становления. Кроме того, появление неопатристики было следствием активного критического освоения западноевропейского богословского наследия православными богословами.

Неопатристика – это проект модернизации православной мысли при сохранении православной духовной и интеллектуальной идентичности. Главное устремление неопатристики – возродить патристическое богословие, изложить учение святых отцов церкви с помощью современного богословского и философского языка. Пересмотру подвергается сам язык православного богословия. Главным образом он наполняется экзистенциальными категориями. Большое внимание уделяется антропологическому смыслу христианской догматики и апологетики, проблемам теодицеи и антроподицеи.

В работах неопатристов Г. В. Флоровского, В. Н. Лосского, И. Зизиуласса, В. М. Лурье – раскрыта восточнохристианская мысль на понятие личность. Возвращаясь к идеям каппадокийцев и других выдающихся представителей православного богословия, особенно Максима Исповедника, они открыли миру совершенно новую модель личности. В работах этих исследователей обращено внимание на оригинальность и несводимость к распространенным в западноевропейской культуре (богословии, философии, науке) трактовкам таких понятий, как «личность», «индивидуальность». С их работами связывают обоснование персонализма в рамках православного богословия. Ведь именно неопатристы, обратив внимание на патристическую литературу, собрали и сформулировали учение о человеческой личности, которое существует на христианском Востоке. Это было открытием для западного мира. Благодаря неопатристам православная антропология в 20 веке становится актуальной и прежде всего потому, что ее просто не знают, хотя она является органической частью истории европейской мысли.

Задачей статьи будет проанализировать особенности трактовки личности в православном патристическом богословии. Указать как связаны в православном богословии понятие личности и самосознания.

Как справедливо заметил Иоанн Зизиулас: «Сутью антропологии, являющейся следствием тринитарного богословия каппадокийских отцов, заключается в значимости личности в человеческом существовании. Каппадокийские отцы дали миру самое драгоценное понятие, которым он обладает: понятие личности как онтологическое понятие в высшем смысле этого слова. Это понятие стало не только частью нашего христианского наследия, но также и идеалом нашей культуры в целом» [8, с. 213].

Основой христианского учения о человеке является утверждение Библии о том, что человек не самобытен, он сотворен Богом [Быт. 2.7]. В отличие от всех иных творений созданию человека предшествует особый Божественный совет: «Сотворим человека по образу и подобию нашему» [Быт. 1.26]. Православная патристика обращает внимание на то, что человеку в мире отведена определяющая роль, он стал украшением мира.

Если мы захотим найти в творениях святых отцов точное определение того, что именно соответствует в нас образу Божию, то рискуем затеряться среди различных утверждений. Нашу сообразность Богу видят в царственном достоинстве человека, в его духовной природе, в интеллекте, разуме, свободе и т. д. Множественность и разнообразие этих определений показывают, что мысль святых отцов избегает ограничивать то, что в человеке сообразно Богу, какой-либо одной частью его существа. Библейское повествование действительно никак не уточняет того, что именно в человеке по образу Божию, но говорит о самом его сотворении как об особом акте, отличном от создания прочих существ. Человек является существом личностным.

В православном понимании в античности не было личности. Так, в философии Платона все конкретное и индивидуальное либо связывается с множественным, либо подчинено общему – абстрактной, безличной идеей. Источником множественности является материя, мир чувственный, текучий и недостоверный. Человек, вообще, не может быть целью философских исканий, ибо он есть душа, отягощенная телом-гробницей, скрывающей погребенную под ней в этой жизни душу. Истинность всякой вещи была отсечена от ее своеобразия и перемещена на уровень универсальной формы, которой конкретная вещь причастна: сама вещь исчезает, но ее форма сохраняется. По Платону, душа отнюдь не является гарантией вечного сохранения конкретного человека, могла перевоплотиться в другие существа, даже в животных [8, с. 130].

Аристотель проявлял интерес к единичному и конкретному, но не уделял внимания рассмотрению онтологических основ целостного человеческого бытия, ибо в рамках его философии смерть, разделяющая тело и душу, завершает существование человеческой индивидуальности.

В античной философии нет места для личности, зато в ней расцветает тема прекрасного и гармоничного космоса. В этой космической системе гармоний, и в то же время системе всеобщей необходимости, человек является персонажем с вечной, неотвратимой судьбой и отсутствием всякой свободы. Человек в мире – актер и зритель, его «лицо» – маска не связана ни с глубинами его идентичности, ни с его природой. Древнегреческая мысль, утверждает – бытие не дар, а данность с которой надо считаться. Человек создан для мира, а не мир для человека. В основе всего лежит сверхсущее Единое. Все же, что существует, обладает бытием через приобщение к Единому. Теорией, в которой Абсолютом является безличное Единое, в которой множественность есть ниспадение от единства, не была благоприятна к развитию концепции личности. «Кто я есть?». Этот вопрос не может задать ни одно животное, ни одно живое существо в мире. Именно этот вопрос делает нас людьми, именно он подразумевает уникальность, своеобразие, инаковость, неповторимость каждого человека.

Христианство вносит радикальное изменение в представление о личности, оно обогащает, расширяет его. Человек, несущий в себе образ Божий, освобождается от природно-космической обусловленности. Понятие личности формируется в церковном богословии в процессе утверждения догмата о Пресвятой Троице. Задача одновременного утверждения единства и троичности Божия привела к использованию категорий онтологических: «природа» и «ипостась». «Именно различение понятий «природа» и «ипостась» позволило создать на основе категорий Аристотеля язык совершенно другой логики, подходящей для перевода на «греческий» язык «священного богословия» Библии», – подчеркивает Лурье [9, с. 530]. Святые отцы, применявшие эти категории, ясно осознавали, что используют их для описания образа бытия Бога «сверхсущего» и неопишуемого, восходя через определения к неопределимой реальности личного Бога [15, с. 700]. Понятия были взяты из прежнего концептуального обращения, превращены в условные знаки, для того чтобы отметить «сверхсущностные различия»: абсолютную тождественность и абсолютную различимость, «несводимость» ипостаси к сущности. Ипостась есть то, что есть сущность, но к сущности она не сводима. Единственное обобщающее определение трех Ипостасей – это невозможность какого бы то ни было общего их определения. Абсолютная их различимость предполагает и абсолютное их тождество, вне которого немислимо говорить об ипостасном Три-Единстве: «...единственное обобщающее определение трех Ипостасей – это невозможность какого бы то ни было общего их определения. Они сходны в том, в чем несходны, или же, превосходя относительную и неуместную здесь идею сходства, мы должны были бы сказать, что абсолютная их

различимость предполагает и абсолютное их тождество, вне которого немислимо говорить об ипостасном Три-Единстве» [15, с. 701].

Основа православного учения о личности была заложена в решении вопроса о Святой Троице, изложенное каппадокийцами. Св. Василий Великий, епископ Кесарии Каппадокийской, св. Григорий Богослов, св. Григорий Нисский, епископ Нисский. Прежде всего им принадлежит заслуга в разработке понятия личности и представления о существовании, которое не могли дать древние мыслители несмотря на многие достижения их в философии.

Что касается человеческого существования, то классическая греческая философия трактовала природу как нечто более значимое, нежели лицо. Рассуждали в форме платонизма или аристотелизма. В представлении первых, природа мыслилась как идеальное человечество [8, с. 209]. В представлении вторых, природа оказывается чем-то двояким, она – и форма и материя [4, с. 158]. И в том и в другом случае, человек был подчинен необходимости своей природы. Природа или сущность, всегда предшествовали лицу [8, с. 210]. Святые отцы мыслят тело непричастным греху или скорее частично поврежденным грехопадением души, но, подобно треснувшему сосуду, сохраняющим изначально данный ему Творцом образ совершенства. Это и дает плоти право смиренно вразумлять мятущуюся душу [10, с. 10].

Начиная с 4 века, ключевым термином христианского богословия становится «ипостась». Этот термин не был на прямую взят из греческой философии [9, с. 66]. В обычном греческом языке, не исключая Аристотеля, слово ипостась служило для обозначения чего-либо, обладающим существованием. У Плотина «ипостасями» стали называть разные ступени эманации Единого, – но это было далеко от тех значений термина «ипостась», которые стало придавать ему христианское богословие. Нужно было выразить особую способность ипостасей к взаимному единству, когда Сын в Отце и Отец в Сыне. Нужно было так же выразить способность ипостаси Сына принимать в себя человечество. Ибо что воспринято, то и уврачевано. Итак, ипостась – это такое частное, которое, вместе с тем, является «вместилищем» общего (сущности) [9, с. 85].

Каппадокийские отцы утверждали, что примат природы над лицом, или «единого» над «многими», объясняется тем обстоятельством, что человеческое существование – тварное существование, то есть существование, имеющее начало, и его не следует возводить в метафизический принцип. Истинное бытие, в его метафизическом состоянии, следует искать в Боге, в нетварном существовании Которого нет примата «единого», или природы, над «многими», или лицами. Способ существования Бога подразумевает одновременно бытие «единого» и «многих», а это значит, что онтологический примат в философии должен был закреплен за категорией лица (личности) [8, с. 210].

Следовательно, разрушались основополагающие принципы, на которых зиждилась греческая философия. Она всегда считала человека малой частью бытия, единичное лицо никогда не имело онтологической роли. Платон, говоря о единичном существе, поясняет: «Целое было приведено к бытию не ради тебя, но ты приведен к бытию ради него» [8, с. 211]. Кроме того, слово свобода в древности всегда имело нравственное значение и не было связано с вопросами бытия мира. Личность могла свободно выражать свои взгляды, но в конечном итоге должна была подчиниться общей причине. Напротив, для отцов бытие мира объяснялось свободой личности, Бога. Свобода стала причиной бытия. Каппадокийские богословы заострили внимание на этом принципе свободы как предпосылке бытия. Это был революционный шаг в философии.

Таким образом, природа или сущность, в святоотеческом богословии перестает быть основой, «началом», бытия. Источником бытия является ипостась – личность, конституирующая бытие, реализующая сущность. Исходным в описании святыми отцами догмата Троицы является не природа, а Три Божественных Лица. Основа единства в Пресвятой Троице не «единая сущность», но личность, а именно – личность Отца, являющаяся источником единой сущности, началом личностей Сына и Духа Святого.

Человеческая личность, созданная по образу Божественной личности, не часть существа человеческого, подобно тому как Лица Пресвятой Троицы не части Существа Божественного. Первый человек, содержащий в себе всю совокупность человеческой природы, был также единственной личностью. Божественный образ, свойственный личности Адама, относился ко всему человечеству. Святой Василий Великий говорит: «Как существо личностное человек может принять или отвергнуть волю Божию. Он остается личностью даже тогда, когда далеко отходит от Бога, даже тогда, когда становится по природе своей Ему не подобным: это означает, что образ Божий неразрушим в человеке. Человек также остается существом личностным, когда он исполняет волю

Божию, когда соделывается совершенно подобным Ему в своей природе» – пишет Лосский [12, с. 95]. Следовательно, выбирает ли человек добро или зло, становится Богу подобным или неподобным, он свободно обладает своей природой, потому что он личность, сотворенная по образу Божию. Однако, поскольку личность неотделима от существующей природы, постольку всякое природное несовершенство, всякое ее «неподобие» ограничивает личность, затемняет образ Божий. Поэтому если природа человека онтологически предшествует его личности, человек призван предпринимать усилия, направленные на то, чтобы освободить себя от необходимости собственной природы и вести себя во всех отношениях так, как если бы личность была свободна от законов природы. Практически это выливается в аскетический опыт, независимо живет ли человек в миру или является монахом. Без попыток освободить личность от необходимости природы невозможно быть «образом Бога», поскольку в Боге лицо, а не природа, является причиной того, что Он есть таков, каков есть. Как образы Бога мы личности, а не природы, не может быть никакого образа природы Бога, и не было благом для человечества быть поглощенным божественной природой. Таким образом, тайна Божества, различие единой природы и Божественных лиц отображена в человеке, призванном к участию в жизни Пресвятой Троицы. Оба полюса человека – природа и личность – находят свою полноту: первая – в единстве, вторая – в абсолютном различии, ибо каждая личность соединяется с Богом тем образом, который одной ей свойственен [12, с. 95].

Личность есть нечто уникальное и неповторимое. Природа и биологический вид продолжают бесконечно и являются заменимыми. Индивиды, взятые в аспекте природы или вида, никогда не являются абсолютно уникальными. Они могут быть подобны друг другу, их можно составить из разных элементов и разложить на составляющие, их можно использовать для достижения определенных целей. Напротив, личность невозможно воспроизвести или размножить как биологический вид, она не может быть составлена из тех или иных элементов или разложена на составляющие, соединена с другими или используется для какой бы то ни было цели – даже самой священной. Идентичность, которая не умирает, дает нам не наша природа, но наши личностные отношения с бессмертной личностной идентичностью Бога.

Современный человек склонен в целом признавать ценность и значимость личности, но общее и широко распространенные мнения относительно того, что есть личность, совершенно не согласуются с тем, что следует из учения каппадокийских отцов. Слово личность для большинства из нас ассоциируется с понятием индивид.

Но каппадокийские отцы мыслят по-другому. Согласно их убеждениям, истинная личность возникает не из индивидуалистической изоляции от других, а из любви и взаимоотношений с другими, из общения. Только любовь, не ограничиваемая природными нуждами, может породить личность. Любовь, в смысле взаимоотношения, – это свободное выхождение за пределы самости, ломка воли, свободное подчинение воле иного. Именно в этом состоит «причина», логос нашего бытия: в отношениях любви, которая делает нас уникальными и незаменимыми для иного. Это справедливо в отношении Бога, бытие которого, как понимали каппадокийцы «ипостасируется» посредством свободного события любви, вызванного свободной и любящей личностью, Отцом, а не необходимостью божественной природы. Это справедливо и в отношении человека, который призван осуществлять свою свободу как любовь и свою любовь как свободу, таким образом являя себя «образом Бога» – подчеркивает Зизиулас [8, с. 217].

Самосознание – осознание субъектом самого себя, т. е. состояния своего тела, своего «Я» (внешнего вида, особенности личности, системы ценностей, предпочтений, стремлений). Самосознание – одно из центральных понятий классической западной философии, для которой самосознание – это осознание существования собственного «Я» и принадлежащих ему состояний сознания. Согласно Декарту, человек – это существо мыслящее, «мыслящая вещь». Именно в мышлении мы обнаруживаем, что существуем. Это понимание самосознания было принято в науках о человеке. А в классической эмпирической психологии легло в основу интроспекции – самонаблюдения как основного метода этой науки. И. Кант различал эмпирическое самосознание (внутренний опыт) и трансцендентальное самосознание. Последнее, по И. Канту, является высшим основополагающим знанием и лежит в основе единства опыта и сознания. По Гуссерлю, самосознание, понимаемое как рефлексия, сближаемое с созерцанием и особого рода самовосприятием, дает самодостовренное интуитивное знание.

Вопрос о личности в православной традиции тесно связан с вопросом самосознания. Границы самосознания личности лежат в «образе» и «подобии» Божиим. «Образ» – это источник, определяющий его происхождение, «подобие» – указание на конечную цель, открывающую горизонт

для бесконечного совершенства человеческой природы в уподоблении своему Первообразу во всех отношениях, кроме единства по сущности. Самосознание выводит человека на путь, ведущий к возвращению потерянного «образа». Становясь постоянным переживанием, оно производит в человеке изменение ума. Св. Василий Великий пишет: «Ум есть нечто прекрасное и в нем мы имеем то, что делает нас созданными по образу Творца. Человеку открыт путь Богопознания. Во-первых, он может и должен умозаключать от величественных картин мира, от мирового строя и лада, в целом и в каждой части, – заключать к разумной причине, к художнику и Виновнику всего. Это путь космологического умозаключения, указанный еще Аристотелем. Не познать Бога в мире через созерцание его красот, его чудес и порядка – это значит не видеть в полдень. И во-вторых, каждый может узнать о Боге через самопознание. «Внемли себе» Втор. [15:9], точное соблюдение самого себя, даст тебе достаточное руководство к познанию Бога. Ибо если «внемлешь себе», ты не будешь иметь нужды искать следов зиждителя в устройстве вселенной, но в себе самом, как бы в малом некоем мире, усмотришь великую Премудрость своего Создателя» [13, с. 69]. Состояние изменения ума, иначе это состояние называется покаянием (метанойа). Метанойа – не простое обнуление грехов, это качественное изменение мышления. Это постоянный исход из самого себя, сила, совершающая изменение нашей природы. Покаяние не может иметь придела. «Покаяние, – говорит святой Исаак Сирий, – всегда прилично всем грешникам и праведникам, желающим улучшить спасение. И нет придела усовершенствованию, потому что совершенство и самих совершенных подлинно несовершенно. Посему-то покаяние до самой смерти не определяется ни временем, ни делами» [14, с. 187]. Такое понимание покаяния соответствует апофатическому отношению к Богу: чем больше мы соединяемся с Богом, тем более мы познаем Его непознаваемость. Чем становимся совершеннее, тем больше сознаем свое несовершенство. Чем ближе мы к Богу, тем границы нашего сознания, самосознания более расширяются. Становясь ближе к Богу, мы уподобляемся Ему, значит, уровень нашего подобия Богу возрастает. Его благодать расширяет рамки нашего самосознания. «Гносис, личное сознание, растет в той мере, в какой наша природа изменяется, входя в более тесное единство с обожающей благодатью. В совершенной личности больше не остается места для «бессознательного», инстинктивного, произвольного, все пронизано Божественным светом, усвоенным человеческой личностью, ставшим ее собственным качеством по дару Святого Духа» – пишет Вл. Лосский. [12, с. 162]. Значит уровень самосознания целиком зависит от Божией благодати, которая может жить в личности, изменять ее, только благодаря ее решимости уподобиться образу Бога.

Христианство выделило науку о познании себя – аскетика. Эта наука о правильной человеческой жизни, центром которой является внимание к духовной стороне существования. Благодаря аскетическому состоянию меняется направление воли, разума. Аскетическая жизнь связана отнюдь не с внутренними психологическими переживаниями индивида. Ее основа – онтологическая: мы можем подлинно быть собой лишь в той мере, в какой мы ипостасируемся в Ином, одновременно опустошая себя, с тем чтобы Иной мог ипостасироваться в нас. В этом ипостасировании – суть общения: «Живу больше не я, но живет во мне Христос» [Гал. 2:2].

В аскетическом опыте изменяется природа человека, под действием Святого Духа. Святой Григорий Палама ясно говорит об этом: «Человек, получивший во благой удел божественные энергии, сам есть как бы Свет, и со светом находится и вместе со Светом сознательно видит то, что без таковой благодати скрыто для всех, возвысившись не только над телесными чувствами, но и над всем, что нам ведомо...ибо очищенные сердцем видят Бога, Который, будучи светом, вселяется и открывает Себя любящим Его и возлюбленным Им...» [12, с. 168]. Это описание состояния сознания личности полностью раскрывающейся в благодати Святого Духа. Здесь речь идет о достигнутом совершенстве, о природе, изменившейся в силу благодатного единения с Богом, о природе, становящейся тоже светом. Божественный свет вечен, он не от мира сего, это – та ниша, тот уровень надмерности, к которому призывают святые отцы. Его может и призвана достигнуть каждая личность, была бы решимость.

Божественный свет становится основой сознания личности. В нем она познает Бога и познает саму себя.

Вечная жизнь личности как уникальной, неповторимой и свободной «ипостаси» составляет квинтэссенцию спасения новозаветного благовестия человеку. На языке святых отцов это называется «обожением», что означает участие не в природе или сущности Бога, но в Его личностном существовании. Цель спасения заключается в том, чтобы личностная жизнь, которая реализуется в

Боге, также осуществлялась и на уровне человеческого существования. Следовательно, спасение тождественно реализации личностного бытия в человеке.

Выводы. Понятие личности в работах неопатристов основывается на троическом богословии каппадокийских отцов, видевших образец подлинной личности в отношениях между лицами (ипостасями) Святой троицы.

Этот образец имел непосредственное отношение к антропологии, поскольку человек сотворен по образу Божию. Поэтому личность понималась прежде всего как то, что формируется на основе межличностных отношений.

Троица рассматривалась неопатристами как модель человеческой личности. Божественные личности определены как существующие в отношениях, в общении. Эта концепция божественного бытия в общении применяется и к человеческой личности.

По учению восточнохристианских отцов образ Божий в человеке не может являться «частью» природы или «элементом» природного свойства. Выделение отдельных элементов человеческой природы или аспектов человеческого существования как наиболее соответствующих образу, будь то ум, дух, свобода, бессмертие, царственное достоинство, способность самоопределения, творческие возможности, условно. Все эти составляющие, как свидетельствуют святые отцы, отображают образ Божий в человеке, но при этом его не исчерпывают. Образ Божий понимается святыми отцами скорее как «обоженное» состояние человека, а так же как то, что человек освобожден от необходимости и не подчинен владычеству природы, но может свободно самоопределяться по своему усмотрению.

Границы самосознание личности лежат в образе Божию. По мысли святых отцов, самосознание выводит личность на путь ведущий к возвращению потерянного «образа». Именно с изменения мышления, ума, по-гречески – метанойи, начинается путь осознания себя как личности. Той неповторимой, свободной, единственной, вечной личности, сотворенной по образу Божию.

Рассмотренное понимание личности задает онтологическое видение решения широкого круга актуальных социальных, религиозных, экологических, правовых, биоэтических и других проблем современного мира.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Асмолов А. Г. Психология личности / Александр Григорьевич Асмолов. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 376 с.
2. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Борис Герасимович Ананьев. – СПб: Питер, 2002. – 282 с.
3. Аплетаяев М. Н. Педагогика нравственного поступка: этико-философский компонент / Михаил Николаевич Аплетаяев // Педагог: наука, технология, практика. – Барнаул, 1997. – №1 (2). – С. 8-14
4. Ахутин А. В. Понятие «природа» в античности и в новое время («фюсис» и «натура»). / А. В. Ахутин – М.: Наука, 1988. – 208 с.
5. Братусь Б. Г. Нравственное сознание личности (психологическое исследование) / Борис Сергеевич Братусь. – М.: Знание, 1985. – 64 с.
6. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. / Алексей Николаевич Леонтьев // Избранные психологические произведения. – В 2-т. – Т. 2. – М.: Педагогика, 1983.
7. Лихачев Б. Т. Философия воспитания / Борис Тимофеевич Лихачев. – М.: Прометей, 1995. – 280 с.
8. Зизиюлас И. Общение и инаковость. Новые очерки о личности и церкви / Иоанн Зизиюлас. – М.: Изд-во ББИ, 2012. – 410 с.
9. Лурье В. М. История византийской философии. Формативный период. / В. М. Лурье. – СПб.: Аксиома, 2006. – 553 с.
10. Русская религиозная антропология. Т. 1.: Антология / сост., общ. ред. Н. К. Гаврюшин. – М.: МДА, Московский философский фонд, 1997. – 528 с.
11. Лосский В. Н. По образу и подобию / Владимир Николаевич Лосский. – М.: Изд-во Свято-Владимирского Братства, 1995. – 198 с.
12. Лосский В. Н. Очерки мистического богословия / Владимир Николаевич Лосский. – М.: Центр «СЭИ», 1991. – 288 с.
13. Флоровский Г. Восточные отцы 4 века / Георгий Флоровский. – М.: Паломник, 1992. – 240 с.
14. Флоровский Г. Восточные отцы 5-8 веков / Георгий Флоровский. – М.: Паломник, 1992. – 260 с.
15. Православная энциклопедия. – М.: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия». – Т. 2. – С. 700-701.
16. Богословие личности. – М.: Изд-во: ББИ, 2013. – 276 с.

УДК: 124.5; 316.752

І. С. Лар'яновський - старший викладач кафедри соціології, філософії та права Одеської національної академії харчових технологій

ИНТЕГРАЛЬНА КОНЦЕПЦІЯ ЦІННОСТІ

Запропоновано інтегральну концепцію цінностей, відповідно до якої цінності є складними матеріально-ідеальними комплексами, що виконують в соціумі функцію «соціокультурних геномів». На основі останніх стає можливим відтворення людського способу буття у світі та відкриття потенційно нескінченних екзистенціальних перспектив.

Ключові слова: аксіологія, інваріант, інновація, методологія, соціокультурна динаміка, цінність.

ИНТЕГРАЛЬНАЯ КОНЦЕПЦИЯ ЦЕННОСТИ

Предложена интегральная концепция ценности, в соответствии с которой ценности – это сложные материально-идеальные комплексы, выполняющие в социуме функцию «социально-культурных геномов». Благодаря ценностям перед человеком открываются потенциально бесконечные экзистенциальные перспективы.

Ключевые слова: аксиология, инвариант, инновация, методология, социально-культурная динамика, ценность.

INTERGRAL CONCEPTION OF A VALUE

The article defines the principles of an integrate conception of a value, according to which every meaningful value is a complicated materially-ideal complex, performing a function of a socio-cultural genome in the developing society. Such genome is post non-classical creative construct, which discovers new life sense horizons to the humanity.

Key words: axiology, invariant, convergent knowledge, human values, non-classical science, socio-cultural dynamics, universal evolution.

Проблема цінностей є однією з фундаментальних проблем, що в останні півтора століття вийшла на перший план західного філософського дискурсу. Бо від того, які саме цінності домінують у суспільстві, безпосередньо залежить доля цивілізації на Землі. Провідні мислителі світу неодноразово і ємко висловлювалися по цій проблемі [3, 4, 11, 13], але переконливого її розв'язання, такого, щоб його було повсюдно визнано світовою науковою спільнотою, так до сьогодні й не вдалося створити. Бо цінність раз за разом поставала перед науковим розумом як занадто складний і мінливий феномен, парадоксальний поліморфізм якого важко відобразити у загальному понятті. І вийшло так, що різні мислителі та філософські школи переважно акцентували увагу лише на тих чи інших аспектах феномену цінності – онтологічних, епістемологічних, психологічних, соціально-економічних, морально-етичних, естетичних та інших аспектах, або ж зосереджувались на вивченні окремих форм соціокультурного функціонування цінностей – нормах, орієнтаціях, оцінках, смаках, переконаннях [1, 2, 6, 7]. Але поки що, як на нашу думку, без того, щоб охопити феномен цінності інтегрально, комплексно, системно, хоч деякі з впливових дослідників ХХ ст. впритул до інтегрально-системного бачення цінності все ж таки підійшли [9, 10].

Що ж прийнято у науковому світі розуміти сьогодні під цінностями? Більшість сучасних фахівців мабуть погодяться з тим, що під цінностями філософська і наукова спільнота розуміє деякі значимі соціокультурні утворення, що їх обирають люди як свої життєві орієнтири [1, 2, 9, 11, 13]. Тобто за цінності, перш за все, мають світоглядні переконання, моральні норми, естетичні ідеали, релігійні святині, економічні вартості, корисну інформацію, ефективні політичні інституції тощо. Крім того, серед усіх різновидів цінностей в окремий клас інколи виділяють так звані базові цінності, що їх в останні часи прийнято ототожнювати з культурними «універсаліями». Останні ж, як вважають, у решті решт, і визначають результуючий соціокультурний вектор розвитку людства на протязі всієї відомої нам історії. Отже, для більшості сучасних інтелектуалів як на Заході, так і на Сході стало вже загальним місцем визнавати вагому роль цінностей, але притім, як ми вказували,

сама природа цінностей залишається все ще не роз'ясненою. Особливо загострено ця проблема постає в соціології, соціальній філософії та політичній науці, де сутність цінностей розуміється переважно інтуїтивно [1, 9, 10].

Крім означеного вище, в якості виразного прикладу, слід окремо вказати на звичне ототожнення цінностей з економічними вартостями [6] (у формі вартостей споживчих), що є на сьогодні типовим і розповсюдженим випадком затемнення істинної природи цінностей. Споживчі вартості тут спрощено розуміють як цінності «матеріальні», на відміну від ідеалів, святих, норм, переконань, що їх вважають за цінності «духовні». Та оскільки споживчі вартості завжди важко піддати процедурі арифметизації та обчислити, їх зводять до вартостей мінових і, у решті решт, до ринкової ціни. Хибність такого ототожнення зразу ж стає помітною, коли у ринковий обмін потрапляють твори мистецтва. Усі розуміють, що ринкова ціна мистецького твору не є показником його дійсної цінності. Лише коли твір визнають як значне культурне явище, йому може бути поставлена у відповідність певна ціна. Але ця ціна є суто зовнішня, економічно-функціональна ознака твору, що аж ніяк не віддзеркалює його внутрішнє ціннісне достоїнство. І якщо перед нами справжній шедевр мистецтва, то ніякої ціни, якщо б вона й була сплачена, не вистачить, щоб компенсувати втрату шедевру. Бо шедевр є унікальне, не відтворюване суще. Саме у шедеврї цінність постає перед нами у чистоті своєї природи, як кульмінація неповторності. І тому ніяка істинна цінність не може народитися у ринковому обміні. Цінність і економічна вартість нетотожні.

Мета нашої статті – сформулювати основи інтегральної концепції цінностей, відповідно до якої цінність то є фундаментальний принцип над-біологічної еволюції людини, що на етапі цивілізаційного розвитку превалює над інстинктами, визначає результируючий соціокультурний вектор цього розвитку та функціонує в суспільному бутті у формі складних матеріально-ідеальних комплексів.

Інтегральна концепція цінностей має ту перевагу, що дозволяє з єдиних позицій розглядати усе різноманіття «матеріальних» і «духовних» цінностей та розуміти останні як два взаємно-додаткові модули відповідних інтегральних цінностей. Отже, цінність слід розуміти і вивчати цілісно, як складний соціокультурний комплекс, у якому акумулюються еволюційно-незворотні творчі надбання людини. Ці надбання, так би мовити, «надбудовуються» над біологічною природою людини та виконують функцію своєрідних «поза-тілесних геномів». Тобто цінність то є буттєво-вище – над-фізичне і над-психологічне утворення, що регулює людську життєдіяльність у всьому діапазоні її проявів, та за своєю внутрішньою сутністю є, ніщо інше, як пост-біологічний інваріант людського способу буття. Крім того, цінність має ту специфіку, що відкриває перед людиною невичерпні трансцендентальні еволюційні перспективи та веде її у напрямку від обмеженої локальності біосферного буття до безмежної універсальності буття метафізично-тотального.

Завдяки соціокультурним інваріантам-цінностям, що «майорять» нам із надреальної метафізичної висі та владно притягують нас як своєрідні буттєві «атрактори», у соціумі відбувається перманентне відтворення життєздатного «екзистенціального балансу» між людським та уселенським, об'єктивним і суб'єктивним, матеріальним та ідеальним, небесним і земним, особистим та суспільним, що, перш за все, через болісно-напружений пошук місця і призначення людини на Землі й у вселенській світобудові, знаходить своє масштабне вираження у великих міфологічних, релігійних та філософських системах. Отже цінності формують в нас потенційно нескінченну екзистенціальну вертикаль, яка увінчана ідеальними образами досконалого життя, наповненого невичерпно-глибоким смислом.

Таким чином, відповідно до нашої концепції під інтегральними цінностями слід розуміти ті базові соціокультурні інваріанти, що здатні зберігати свої екзистенціальні характеристики більш-менш незмінними при варіативності етнічного субстрату, економічної кон'юнктури, психологічних темпераментів, релігійних настроїв, політичних інтересів, технологічної доцільності, наукової раціональності, мистецьких стилів, масових смаків тощо. Тобто, при будь-яких соціальних і культурних змінах завжди є у наявності деяке константне ціннісне ядро людського способу буття у світі, що функціонує у соціумі як своєрідний над-біологічний «геном», на основі якого соціум знов і знов себе відтворює. Але притім, хоч ми і наполягаємо на принциповій інваріантності цінностей як фундаментальних констант, ми визнаємо, що у переламні історичні епохи зміни можуть відбуватися також і з ними. Бо будь-яка навіть і наймасштабніша цінність рано чи пізно втрачає свій культуротворчий потенціал і зазнає своєрідної «інфляції». Але головна ознака справжніх цінностей – це їхня стійка екзистенціальна константність, завдяки якій попри всі людські коливання та різноманіття

соціальних трансформацій, суспільна еволюція триває, культурні надбання успадковуються, розум і пізнання розгортають себе з усе більшою потужністю.

Нові, еволюційно-прогресивні цінності виникають унаслідок своєрідних культуро-творчих «мутацій», носіями яких, як за правило, стають окремі, відповідним чином обдаровані людські особистості. Тобто будь-яка справжня цінність вперше з'являється в персональних духовно-екзистенціальних актах як геніальна здогадка, надреальне «осяяння», ірраціональне одкровення, перетворюючий катарсис, небесне «покликання». Але більшість нових цінностей так і не виходять за межі персонального буття. Бо для повноцінного, соціальнозначущого функціонування будь-яка цінність повинна упередитись у матеріальному субстраті суспільства, утворити розгалужену систему артефактів. З масштабними цінностями так само і відбувається. Вони швидко і нестримно стають об'єктивною соціальнозначущою реальністю, яка усе більше відчужується від своїх творців. Притім, що одна й та ж сама нова цінність може поставати перед суб'єктами у різних своїх формах і контекстах. Від цього, як на нашу думку, і виникає уявлення про різноманіття ізольованих різновидів цінностей, а саме – про цінності етичні, естетичні, економічні, політичні, релігійні тощо. Насправді ж масштабна, домінантна, інтегральна цінність здатна пронизувати собою усі сфери соціокультурної реальності. Отже, усе це барвисте різноманіття ціннісних феноменів, про яке добре обізнані культурологи, філософи, політологи, мистецтвознавці та яке вони звично схвалюють, може бути зведено до системи кількох базових інтегральних цінностей, у яких відображено специфіку людського способу буття у світі конкретної соціальної спільноти (цивілізації).

Одне із завдань сучасної аксіології, – на чому ми хочемо наголосити, – саме й полягає в тому, щоб через аналіз барвистості ціннісного світу вийти на інваріантні екзистенціально-сміслові буттєві принципи, тобто на інтегральні базові константи-цінності, та, відштовхуючись від сучасного, а також ймовірного соціокультурного контексту, «зважити» еволюційний потенціал цих цінностей. Бо сучасна епоха має ознаки переламної, «пост-цивілізаційної» і потребує стрімких, але, водночас, життєздатних соціокультурних «мутацій» та масштабних світоглядних синтезів, які скоріше всього не можуть вже відбутися суто стихійно, але й не можуть бути нами впевнено прогнозовані. У цій ситуації ми мусимо скористатися не витраченим потенціалом традиційних цінностей та створити «мутагенні» умови, сприятливі для появи цінностей принципово нових – транс-культурних або транс-цивілізаційних. Крім того, ми можемо підготувати соціально-економічний та науково-технологічний субстрат, комплементарний до процесу об'єктивації та упередження нових еволюційно-прогресивних цінностей, що їх може бути створено людством у досяжній перспективі.

Відомо, що у класичну епоху Заходу інтегральну цінність називали вищим Благом, у якому у триєдності та буттєвій повноті перебувають Істина, Добро і Краса [11, 13]. Чи здатні ми – люди постмодерної епохи – повернутися до первинної повноти і могутності традиційних базових цінностей європейської культури, та адаптувати їх до сучасності, скористатися цим собі на благо?

З'ясуємо для початку, як взагалі співвідносяться базові інтегральні цінності з множиною своїх локальних виявлень, що ми їх знаходимо у духовній культурі та повсякденному житті. А далі простежимо – звідки береться ця множинність форм цінностей, що заважає нам побачити цінність у її первинній єдності, системно-інтегрально.

Множинність форм, у яких постає перед нами інтегральна цінність, є, перш за все, результатом її поступової інволюції у наявному соціокультурному субстраті певного суспільства. І цього «сходження» цінності аж ніяк не можна уникнути. Бо її соціокультурні рецепції й віддзеркалення, що відбувається шляхом множинних міжособових та міжгрупових «трансакцій», так чи інакше цю цінність спотворюють. Але через подібні трансакції цінність тільки й може функціонувати у соціумі, бо трансакції не тільки переміщують цінність від особи до особи чи від групи до групи, тобто від одного суб'єкта-адресата до іншого, а й реінтерпретують, репродукують, відтворюють її (більш-менш вдало) у все нових і нових соціально-функціональних варіантах, що за своєю формою і змістом не можуть бути абсолютно тотожними. Бо відтворення не є механічним копіюванням, а є складним нетривіальним процесом, що потребує від адресата цінності творчого зусилля, екзистенціального акту рецепції-співавторства цінності. Крім того, оскільки інтегральна цінність є багатокомпонентний і багаторівневий соціокультурний комплекс, який завжди містить матеріальну складову, асиміляція цінності соціумом супроводжується також її численними трансляціями від одного соціально-матеріального субстрату до іншого. Тим самим цінність усе більше роздрібнюється на свої окремі локалізовані форми, так би мовити зазнає «диверсифікації», її соціокультурна «ентропія» неухильно зростає.

Отже, у своєму соціокультурному функціонуванні будь-яка інтегральна цінність, доки не буде вичерпано притаманного їй культуро-творчого потенціалу, неминуче піддається поступовому роздрібненню і сплюсненню (інколи суттєвому), бо таким тільки й може бути процес її рецепції з боку різних за своїм когнітивним та екзистенціальним досвідом суб'єктів. Тобто вихідна цінність багаторазово репродукується, перетлумачується, асимілюється, знов і знов мігруючи від однієї соціокультурної системи до іншої, що призводить до виникнення та накопичення великого різноманіття генетично споріднених, але змістовно відмінних і якісно своєрідних у своєму індивідуалізованому бутті дублікатів вихідної цінності. Єдина інтегральна цінність стає множинною. І хоч зміст вихідної цінності через це роздрібнення і розмноження її дублікатів кількісно збагачується усе новими і новими інтерпретаціями, але він притім і спотворюється, вихолощується, оскільки адресати-інтерпретатори, як за правило, не здатні засвоїти інтегральну цінність у повному обсязі, системно, багатогранно, бо не доходять до її екзистенціальних глибин, і тому змушені спрощувати, звужувати, примітивізувати цінність, зводити її, так би мовити до «адаптованих версій». Взагалі утримати інтегральну цінність лише у якійсь одній соціокультурній сфері функціонування так, щоб вона якісно не змінювалась і не розпорозувалась, аж ніяк не можливо. Такою є специфіка упредметнено-об'єктивованого функціонування цінності у соціумі: повинна виникнути велика кількість сплосчених дублікатів інтегральної цінності, щоб вони були адаптовані до масового суб'єкта-адресата і мали певну автономію у функціонуванні та інтерпретації.

Тобто інтегральна цінність, у повній відповідності з пост-некласичним баченням складних системних об'єктів, є не тільки соціально й антропологічно-значима константа-інваріант. Вона також є вельми динамічне утворення, бо не може існувати без перманентних трансакцій, без творчого засвоєння-відтворення, без численних репродукцій-віддзеркалень. Якщо штучно загальмувати або взагалі припинити творче оновлення цінності, то вона швидко зазнає виродження і стане банальним анахронізмом. Тобто цінність то є такий надбіологічний інваріант, який не закріплений жорстко у бутті, існує не в статиці, а лише в динаміці та потребує постійного творчопідтримуючого зусилля з боку людини. І ця творча функціональна динаміка цінності може бути простежена у будь-якому соціокультурному русі, якщо тільки цей рух є достатньо масштабним. Ми у цій динаміці пропонуємо, у першому наближенні, розрізнити наступні стадії: по-перше, це стадія творчого екзистенціального акту, через який цінність вперше породжується й у якому для людини відкриваються нові буттєві перспективи; по-друге, це стадія упредметнення цінності у різноманітних матеріальних артефактах та її поступова буттєва «експансія» у близькі та віддалені – шляхом багатоступеневої дивергенції – сфери соціокультурної реальності; і, нарешті, третя – стадія «інфляції» та «дисипації», коли цінність набуває максимального розпорознення. Але, водночас, на цій останній, «інфляційній» стадії цінність від деяких своїх носіїв-адресатів, що ще не втратили смак і насагу до трансцендіювання повсякденно-дійсного, може несподівано отримати творчо-оновлюючий конвергентний імпульс, бо саме у цей час соціальна значимість цінності для громади стає очевидною і цінність сприймають як своє, рідне, неусувне, що треба обов'язково відродити, освятити та зберегти для наступних поколінь.

Соціально-значимі, масштабні, освячені традицією «вічні» цінності то є такі, що потребують для свого повноцінного функціонування розвинутої системи артефактів. Уся так звана «друга природа» – це такий гібридний регіон буття, який актуально вже є або ж потенційно може стати матеріальним субстратом для тих чи інших цінностей. Тому, на нашу думку, розділення цінностей на матеріальні та духовні цінності є сьогодні вже недоречним, оскільки будь-яка справжня цінність завжди має духовну «вертикаль», тобто певний еволюційно-трансцендентальний вимір, а також відповідний цьому вимірові матеріальний субстрат. І лише у своїй цілісності, як стійкий багаторівневий матеріально-ідеальний комплекс, інтегральна цінність і здатна виконувати функцію надбіологічного регулюючого принципу соціокультурної еволюції та бути своєрідним позатілесним, «вертикально розширеним геномом» homo sapiens [8, 12, 15].

Висновки: 1. Інтегральні цінності то є соціокультурні утворення, що іманентні будь-якій суспільній системі та завдяки своєму функціональному поліморфізмові здатні пронизувати собою, усі сфери людського буття, багатогранно трансформуючись у велике і барвисте різноманіття локально-індивідуалізованих ціннісно-оцінних феноменів-маніфестацій.

2. Інтегральні цінності на сутнісному рівні своєї природи є усталеними інваріантами соціокультурних процесів, що здатні спричиняти зміст і характер постбіологічного розвитку людини та спрямовувати цей розвиток у бік поступової універсалізації екзистенціально-персонального модусу людського буття.

3. Інтегральні цінності функціонують у формі складних гетерогенних матеріально-ідеальних комплексів, що автономно і перманентно продукують життєздатні постбіологічні соціокультурні структури і процеси, аналогічно тому, як молекулярні структури біологічного геному із середини формують та відтворюють фенотип живого організму.

4. Еволюційні надбання цивілізації кристалізуються в структурах інтегральних цінностей та транслуються від покоління до покоління як своєрідні постбіологічні геноми, що розташовані за межами людської органічної тілесності.

5. Формування нової інтегральної цінності є завжди творчий екзистенціальний акт, що має своїм результатом буттєву «інновацію» – тобто деяку емерджентну постбіологічну «мутацію», яка здатна суттєво змінювати вектор соціокультурного еволюційного процесу та відкривати перед людиною принципово нові буттєві перспективи.

Щодо подальших досліджень, то сьогодні виглядає вельми актуальною проблема розробки універсальних критеріїв інтегральної філософсько-аксіологічної оцінки різноманітних соціокультурних феноменів, тобто оцінки неринкової, непрагматичної, адекватної новітнім, конвергентним тенденціям у розвитку культури і цивілізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бессонов Б. Н. Социальные и духовные ценности на рубеже II и III тысячелетий: учебное пособие / Борис Николаевич Бессонов. – М.: Норма, 2011. – 320 с.
2. Смельяненко Г. Д. Цінності та постекзистенціалістське мислення / Г. Д. Смельяненко, К. Ю. Райда, С. Л. Шевченко; [відповідальний редактор П. А. Кравченко]. – К.: ПАРАПАН, 2012. – 150 с.
3. Ивин А. А. Аксиология: [научное издание] / Александр Архипович Ивин. – М.: Высшая школа, 2006. – 390 с.
4. Ильин В. В. Аксиология: [научное издание] / Виктор Васильевич Ильин. – М.: Изд-во МГУ, 2005. – 216 с.
5. Ильин И. В. Глобальный эволюционизм: Идеи, проблемы, гипотезы / И. В. Ильин, А. Д. Урсул, Т. А. Урсул. – М.: Издательство Московского университета, 2012. – 616 с.
6. Кэрнс Дж. Э. Основные принципы политической экономии: Ценность. Международная торговля / Джон Эллиот Кэрнс; [перевод с англ.]. – [2-е изд.]. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. – 232 с.
7. Новые идеи в аксиологии и анализе ценностного сознания: [коллективная монография] / [Медведев В. А., Мирошников Ю. И., Оболкина С. В. и др.]; отв. ред. Ю. И. Мирошников. – [Выпуск 4]. – Екатеринбург: УрО РАН, 2007. – 519 с.
8. Новые технологии и продолжение эволюции человека? Трансгуманистический проект будущего: [доклады и обсуждения] / Отв. ред. В. Прайд и А. В. Коротаев. – М.: Издательство ЛКИ, 2008. – 320 с.
9. Сорокин П. А. Социальная и культурная динамика / Питирим Александрович Сорокин; [перевод с англ. В. В. Сапова]. – М.: Астрель, 2006. – 1176 с.
10. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / Питирим Александрович Сорокин; [общая редакция А. Ю. Согомонова; перевод с англ. С. А. Сидоренко]. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
11. Столович Л. Н. Красота. Добро. Истина: Очерк истории эстетической аксиологии / Леонид Наумович Столович. – М.: Республика, 1994. – 464 с.
12. Хайтун С. Д. Феномен человека на фоне универсальной эволюции / Сергей Давыдович Хайтун. – [2-е изд.]. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 536 с.
13. Шохин В. К. Философия ценностей и ранняя аксиологическая мысль: [монография] / Владимир Кириллович Шохин. – М.: РУДН, 2006. – 457 с.
14. Эволюция: дискуссионные аспекты глобальных эволюционных процессов: [коллективная монография] / [Голубев В. С., Гринченко С. Н., Урсул А. Д. и др.]; отв. ред. Л. Е. Гринин, И. В. Ильин, А. В. Коротаев, А. В. Марков. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. – 368 с.
15. Эволюция: космическая, биологическая, социальная: [коллективная монография] / [Назаретян А. П., Панов А. Д., Савинов А. Б. и др.]; отв. ред. Л. Е. Гринин, А. В. Марков, А. В. Коротаев. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 368 с.

© В. Л. Михайлова

УДК: 165.0:130.1

В. Л. Михайлова - аспірантка кафедри соціології, філософії і права Одеської національної академії пищевих технологій

РАВНОСУБЪЕКТНЫЙ ДИСКУРС КАК СПОСОБ РАЗВИТИЯ ПРАВОСОЗНАНИЯ СТУДЕНЧЕСТВА

Статья посвящена обоснованию методологических принципов правового воспитания студентов, стратегической целью которого является повышение реальной правосубъектности личности будущего специалиста. Под реальной правосубъектностью автор подразумевает формирование правовой компетентности и волеизъявления индивида представлять и защищать законные интересы граждан правомерными средствами. В статье аргументируется, что для достижения этой цели потребуется переход в процессе правового воспитания от субъектно-объектного обучения законам к субъектно-субъектному, дискурсивно-интерактивному воспитанию с опорой на идеальную коммуникацию, равносубъектный дискурс преподавателей и студентов. Таким образом, организованный учебный процесс исключает любое принуждение, кроме принуждения более весомого аргумента, и может рассматриваться как «метаинституция» - идеальная модель демократического правового общества, что будет способствовать выработке у студентов навыков аргументировать собственную точку зрения и признавать правовых субъектов в других людях.

Следовательно, в процессе правового воспитания студентам предстоит под руководством преподавателя не только заучить нормы правомерного поведения, но и понять общезначимость, очевидность правового закона, критериями которого являются принципы равенства, свободы и справедливости.

Ключевые слова: равносубъектный дискурс, правосознание, правовое воспитание, коммуникативная философия, правосубъектность, правовой закон.

РІВНОСУБ'ЄКТНИЙ ДИСКУРС ЯК СПОСІБ РОЗВИТКУ ПРАВОСВІДОМОСТІ СТУДЕНТСТВА

Стаття присвячена обґрунтуванню методологічних принципів правового виховання студентів, стратегічною метою якого є підвищення реальної правосуб'єктності особистості майбутнього фахівця. Під реальною правосуб'єктністю автор має на увазі формування правової компетентності та волеизъявлення індивіда представляти і захищати законні інтереси громадян правомірними засобами. У статті аргументується, що для досягнення цієї мети буде потрібно перехід в процесі правового виховання від суб'єктно-об'єктного навчання законам до суб'єктно-суб'єктного, дискурсивно-інтерактивного виховання з опорою на ідеальну комунікацію, рівносуб'єктний дискурс викладачів і студентів. Таким чином організований навчальний процес виключає будь-який примус, крім примусу більш вагомого аргументу, і може розглядатися як «метаінституція» – ідеальна модель демократичного правового суспільства, що сприятиме виробленню у студентів навичок аргументувати власну точку зору і визнавати правових суб'єктів в інших людях.

Отже, у процесі правового виховання студентам належить під керівництвом викладача не тільки завчити норми правомірної поведінки, але й зрозуміти загальнозначимість, очевидність правового закону, критеріями якого є принципи рівності, свободи і справедливості.

Ключові слова: рівносуб'єктний дискурс, правосвідомість, правове виховання, комунікативна філософія, правосуб'єктність, правовий закон.

EQUISUBJECT DISCURSE AS THE WAY OF DEVELOPMENT OF LAW-CONSCIENCE OF STUDENTS

The article is devoted to substantiation of methodological principles of the student's legal upbringing, the strategic purpose of which is the rise of the real law of subject of the future specialist's personality. The author considers real law-conscience as the formation of legal competence and the individual's will expression to introduce and defend the citizens' legal interests with the help of legitimate means. In the article it has been argued that for the achievement of this goal the transfer is needed in the process of legal

upbringing from subject-object teaching the laws to subject-subject, discursive-interactive upbringing with support of the ideal communication, equisubject discourse between teachers and students. So, a well-organized educational process excludes any constraint except the constraint of more weighty argument and can be considered as "meta-institution", i. e. the ideal model of the democratic lawful society, and it will contribute to the students' formation of the skills to state and argue their own points of view and to acknowledge other people as legal subjects.

Consequently, in the process of legal upbringing the students will have not only to learn the rules of lawful behaviour under the teacher's control, but also to understand general importance, obviousness of the legal law, the criteria of which are the principles of equality freedom and justice.

Key words: equisubject discourse, law-conscience, legal upbringing, communicative philosophy, law of subject, legal law.

Анализ литературы, посвященной разработке концепций правового образования и воспитания, позволяет сделать некоторые выводы о современном понимании этой проблемы. Во-первых, решение проблем в этой области актуализируется сформулированной в Конституции Украины стратегической целью построения правового государства (О. Ю. Гомзяков, Ю. В. Фролова, Т. Ярошевская, В. Г. Бондаревский, С. Ю. Чернета).

Во-вторых, как считает А. М. Ермоленко, достижение новой стратегической цели становится возможным, если произойдет замена правовой социализации по принуждению правомерным поведением в соответствии с личными интересами.

При этом многие авторы сосредотачивают внимание на воспитании законопослушного гражданина, добровольно подчиняющегося требованиям закона, не акцентируясь при этом на формировании активной жизненной позиции каждого в защите законных прав и свобод [5]. Как пишет, например, Е. М. Мануйлов: «Главной целью правового воспитания студенческой молодежи в Украине является формирование будущих специалистов высокой правовой культуры, глубокой убежденности в справедливости требований Конституции Украины, украинского законодательства, необходимости добровольного их исполнения, способности мотивировать свои поступки и принимать решения, которые не противоречат действующему законодательству» [9, с. 244-246].

В-третьих, под влиянием «постмодернистских» концепций получают распространение новые взгляды на воспитание, в том числе и на необходимость подготовки граждан к социально-правовому взаимодействию не только по вертикали – в иерархии властных отношений, но и в сетевом взаимодействии социальных общностей [6, с. 108-109]. В-четвертых, в этой связи высказываются мнения о необходимости воспитания в духе правового интерессубъективизма, как типа наиболее адекватной стратегии развития современной правовой государственности в Украине. Более четко выражен принцип интерессубъективности в реализации современного идеала формирования правовой личности в тезисе И. И. Коваленко: «Правовое воспитание – это деятельность, прежде всего, коммуниитарная (коллективная), что обязательно учитывает правовоспитательные «матрицы» прежних периодов, а также предусматривает сотрудничество многих субъектов правового воспитания» [6].

В опубликованной работе определено своеобразие правового воспитания современного студенчества в контексте личностно-ориентированного подхода, который состоит в гармоническом сочетании управляемых и неуправляемых факторов в процессе освоения правовых знаний, ценностей, навыков и умений, образцов поведения, опыта предыдущих поколений [14, с. 114].

В этих, в общем правильных установках, на наш взгляд, все-таки недостаточно учитывается социально-правовая реальность, доминирующая в современной Украине и характеризующаяся высоким уровнем преступности, коррупцией, разъедающей государственный аппарат и проникшей во все сферы общества, в том числе и правоохранительные органы [10, с. 330]. И для противодействия этому очень трудно найти надежную опору.

Поэтому целью данной статьи является поиск эффективных средств правового воспитания студентов в реальной социально-политической ситуации, используя достижения современной коммуникативной философии, путем внедрения в учебно-воспитательный процесс принципа равносубъектного практического дискурса.

Следует признать, что гражданское общество разобщено, в нем нет авторитетных, пользующихся массовой поддержкой населения политических и общественных, в том числе молодежных организаций, эффективно защищающих интересы широких слоев населения. В политических настроениях студенческой молодежи господствуют апатия и пессимизм. Большинство

не связывает свои надежды с политическими партиями и действиями, а рассчитывают только на себя. «Практически все молодежные организации, которые пытались решать проблемы молодежи, терпели поражения» [11, с. 208].

В этих условиях недостаточно в процессе правового воспитания призывать студентов занимать активную жизненную позицию, не сосредоточивая внимания на поиске законных средств преодоления системного кризиса политико-правовой организации общества. Нужно учить студентов, как надо действовать правомерно, эффективно и успешно не в идеальной, а типичной социальной современной ситуации.

Действительно, с одной стороны, организовать правовое воспитание преподаватель должен, в соответствии с требованиями государственной программы, обеспечивать изучение студентами определенного учебного материала, а с другой, – с учетом менталитета типичного учреждения, в котором выпускнику-специалисту придется работать, взаимодействовать с начальством и коллегами по работе на гибкой ценностной основе коммуникативных интеракций оптимального сочетания общественных, групповых и индивидуальных интересов, находясь при этом в пределах нормативно-правового пространства. Но у значительной части студентов наблюдается недоверие к правоохранительным и судебным органам, сомнения в том, что они всегда стоят на страже чести и достоинства граждан, характеризующихся правомерным поведением. В связи с этим многие проявляют незаинтересованность в изучении права.

Изменению ситуации во взаимоотношениях студентов с представителями правовой системы может способствовать обогащение содержания правового обучения такими темами, которые убеждают в его наиболее вероятной практической значимости в жизни каждого человека: разрешении трудовых конфликтов, имущественных споров, в соблюдении прав и обязанностей сторон при задержании и аресте, в соблюдении презумпции невиновности. Овладение знаниями в осуществлении таких и подобных правовых процедур и выработка навыков правомерного поведения, защиты гражданских прав и свобод в наиболее типичных ситуациях для современной социально-правовой реальности в Украине могут способствовать и повышению правовой культуры, а следовательно, и авторитету правоохранительных институтов в глазах общественного мнения, что в свою очередь явилось бы важным фактором увеличения их эффективности в борьбе с преступностью при более активной поддержке населения. Следует также отметить, что повышение правовой культуры населения, умение его защищать свою честь и достоинство, важное условие усиления моральной и правовой ответственности работников оперативно-следственных и судебных органов. Они бы более оперативно освобождались от сотрудников, не соответствующих своей должности ни в профессиональном, ни нравственном отношении. Все это требует от человека определенных нравственных качеств, воли принципиально исполнять свою социальную роль и глубоких правоведческих знаний. Поэтому целью правового воспитания декларируется формирование системы знаний, убеждений, мотивов и навыков социально активного поведения в границах правового поля [12, с. 9].

Правовое воспитание означает: 1) приобретение правовых знаний на основе моральных взглядов и убеждений; 2) формирование отношения к праву на основе овладения правовыми знаниями; 3) приобретение практических навыков поведения в правовых ситуациях. Но при этом следует иметь в виду, что система правового воспитания не может насаждаться искусственно, без учета ментальных, социально-экономических, духовных факторов украинского социума [4, с. 9].

Все это требует педагогически обоснованного сочетания изучения теории права и законов с их практическим применением путем внедрения инновационных форм и методов работы с учащимися: деловых и ролевых игр, диспутов, брейн-рингов, создания и разрешения проблемных ситуаций, подбор нормативно-правовых документов к отдельным темам.

Но воспитания законопослушного поведения недостаточно для того, чтобы человек принимал активное участие в преодолении злоупотреблений, отклонений от норм права и морали на всех уровнях общественной пирамиды. Необходимо разрабатывать и реализовать воспитательные правовые программы, направленные на формирование гуманистически ориентированной личности на высшие общечеловеческие ценности жизни, на освоение правовых идей гражданского равенства, свободы и справедливости, воспитание человека с развитым чувством духовного достоинства. Системообразующим качеством правовой личности, обеспечивающим ее целостность, выступает правосубъектность как признание за каждым человеком формального равенства перед законом.

Понятие правосубъектности неотъемлемо связано с понятием субъекта права (гражданина, организации), являющихся самостоятельными носителями прав и обязанностей. Без субъекта права

не может осуществляться правовое регулирование общественных отношений [15, с. 388]. Поэтому именно воспитание реальной правосубъектности как интеллектуальной и волевой способности личности представлять и защищать свои конституционные права обеспечивает единство и меру равенства, свободы и справедливости [1, с. 14].

Основу содержания процесса воспитания правовой личности составляет субъективный опыт каждого студента с его ценностями и смыслами, умениями и способностями, социальными навыками и характером поведения. Содержание воспитания по мере развития личных качеств студентов обогащается их опытом жизнедеятельности в реальной социально-экономической и духовной обстановке в стране. Исходя из этого, основными факторами воспитательного воздействия становится создание в каждом вузе культурной среды развития студентов и оказание им помощи в выборе жизненных ценностей, среды жизнедеятельности и способов самореализации в обществе.

Социально-философское осмысление результатов социологических исследований, проведенных за последнее десятилетие в масштабах всей страны позволяют сделать ряд теоретически и практически значимых выводов о том, что украинское студенчество обладает большим инновационным, социально-культурным потенциалом более активного участия в повышении правовой культуры и правопорядка в стране, чем это проявляется в настоящее время.

Однако, этот человеческий капитал еще не находит своего широкого применения, с одной стороны, из-за слабого развития инфраструктуры участия общественности, прежде всего, студенческих организаций в социально-культурных движениях и правовой жизнедеятельности по защите прав, свобод и личного достоинства человека, а во-вторых, из-за консервативности субъектов правового воспитания – администрации вузов, преподавательского корпуса, заикленных еще в значительной мере на тоталитарной парадигме абсолютизации идеалов формирования у молодежи законопослушности, страха перед законом в ущерб раскрытию его гуманистической сущности и вовлечения студенчества в активную борьбу за право человека на достойную жизнь, за свободу и справедливость.

В опросе, проведенном нами в одесских вузах в мае–июне 2013, приняли участия 360 студентов. Целью опроса было определение уровня их правосознания по таким параметрам, как: 1) понимание ценности закона для общества и личности; 2) оценка студентами (исходя из их опыта) уровня законности в обществе; 3) личное отношение студента к целесообразности законопослушного поведения; 4) оценка студентами уровня правовой культуры милиции и других органов обеспечения порядка; 5) зависимость мнений студентов по вопросам правовой культуры от социального происхождения, степени удовлетворения своих материальных потребностей, от степени информированности о законах и правоприменительной практике.

Анализ результатов опроса показал, что около половины опрошенных можно идентифицировать как законопослушных граждан: они считают, что всегда следует поступать согласно закону. Остальные допускают возможность нарушить законы в случаях: если это никому не причинит вреда, если к этому вынудит крайняя нужда или в том случае, если нарушение закона сулит большую выгоду.

К сожалению, материалы опроса не дают основания говорить о существенном положительном влиянии воспитательной работы в вузах на правовое сознание студентов: старшекурсники продемонстрировали более высокую степень правового нигилизма, чем студенты младших курсов, оценивая ниже значение соблюдения законов в защите прав и свобод граждан, в искоренении преступности, а также общий уровень эффективности воздействия законов на жизнь общества.

Практически не повлиял более значительный период обучения в вузе у старшеклассников и на углубление интереса к правовой информации по сравнению с первым–вторым курсом: у тех и других основными источниками информации являются радио, телевидение, интернет, а читают студенты на старших курсах даже меньше, чем на младших. Это происходит потому, что студенты, в основном изучают законы, а не реальные механизмы участия граждан в их реализации. Поэтому важнейшие конституционные права воспринимаются студентами как чисто декларативные, не обеспеченные конкретными средствами их реализации по инициативе и с участием граждан. Ни свобода слова, ни судебная система не воспринимаются студентами как реальные средства защиты справедливости и личного достоинства людей. Не только в результате нашего опроса в одесских вузах, но и в других, выясняется, что значительная часть студентов придерживаются такого мнения.

Это требует разработки новых подходов к правовому воспитанию, которые бы обеспечивали: во-первых, реализацию основной стратегической цели – повышение гражданской субъектности выпускников на основе гармонизации личных и общественных интересов; во-вторых, переход от

субъектно-объектного стиля в реализации учебно-воспитательного процесса к дискурсивно-интерактивному правовому воспитанию с опорой на «идеальную коммуникацию», т. е. на такую его организацию, которая обеспечивается равноправными (симметрическими) отношениями в коммуникации преподавателя и студента.

Речь при этом идет о рассмотрении перспектив совершенствования правового воспитания в контексте превращения «универсального общественного дискурса» в «метаинституцию» взаимоотношений между участниками учебно-воспитательного процесса. Создание демократического общества, адекватного эпохе постмодернизма, невозможно без формирования соответствующего отношения граждан к праву. При этом для личности правовые нормы должны иметь интересубъективную значимость, т. е. вся реальность «жизненного мира» повседневных практик общения, включая и воспитательную систему, должна обеспечить для индивида очевидность (значимость) права. Лишь в меру необходимости этот «нарративный фундамент» правосознания может дополняться аргументами в воспитательном дискурсе.

Исходя из таких соображений, проблему морально-философской легитимации норм права как норм, имеющих обязательный характер, свести в конце-концов к нормам процедурной аргументативной рациональности...то есть – к принципу аргументативного достижения консенсуса между равноправными и равноответственными субъектами правового воспитания и самовоспитания [2, с. 155]. Важным аспектом соблюдения этого условия является идеальное вхождение всех участников воспитательного коммуникативного процесса в роли друг друга, с целью взаимного учета интересов, обусловленных этими ролями [16].

«Метод дискурсивного волеизъявления учитывает внутреннюю связь обоих аспектов – автономию индивидов, которые не могут быть замещены кем-то другим, их принадлежность к формам жизни, которые интересубъективно разделяются ими». «И для этой формы демократического самовлияния определяющим является метод дискурсивного образования общественного мнения и дискурсивного волеизъявления» [13, с. 266]

Учебно-воспитательный процесс становится все более эффективным по мере его приближения по существу и форме к идеальной модели демократического правового общества, в котором все участники получают, полное взаимное признание в качестве субъектов не только правовых отношений (на формально-юридическом принципе равенства всех перед законом), но и на фактическом социальном уровне как носители разных, но в конце концов совместимых интересов. В этом случае модель равносубъектного дискурса в правовом воспитании становится обучающей и практически значимой моделью для выработки у студентов навыков демократической интеракции и интересубъективного способа достижения консенсуса между государством и гражданским обществом и между партнерами в самом социуме.

Такой метод организации учебно-воспитательного процесса если и не исключает, то, по крайней мере, оставляет лишь на крайний случай, любое принуждение, кроме принуждения более весомого аргумента [2, с. 161] [7].

Этика ненасилия все более осознается коммуникативной и другими направлениями философии постмодернизма как необходимое условие демократизации общества и предупреждения глобальных катастроф. Но, чтобы она вошла в повседневную политическую, социальную и экономическую жизнь она должна стать главным принципом правового воспитания студентов.

Сохранение же вплоть до настоящего времени принуждения в качестве основного метода учебно-воспитательного процесса уже привело к значительному снижению его эффективности. Для реализации метода принуждения применяются многочисленные педагогические и административные санкции: снижение оценок, выговоры за непослушность, исключение из вуза. Ни одна из этих санкций не достигает цели: повышения уровня образования и выработки навыков правового поведения. Более того, повышение требовательности к студенту при отсутствии интеракции, интересубъективно согласованной цели расценивается студентом как признак вымогательства и он, нередко, предлагает взятку преподавателю в обмен на смягчение требований, таким образом, убеждаясь, с одной стороны, в практической целесообразности неправовых методов решения своих проблем, а с другой, в том, что «жизненному миру» людей и за его пределами имманентны противоправные модели поведения и межличностных отношений.

Правовое воспитание – это деятельность, прежде всего, коммунитарная (коллективная), что обязательно учитывает правовоспитательные «матрицы» социального поведения прежних периодов в жизни студентов и предусматривает характер равноправного взаимодействия многих вольных и невольных субъектов правового воспитания [6].

Следовательно, в процессе формирования индивидуального правосознания студентам предстоит под руководством преподавателя не просто заучить нормы правомерного поведения, а увидеть стремление многих поколений создать необходимый правовой механизм условий совместной деятельности, направленной на оптимальное сочетание индивидуальных и общественных интересов на основе соблюдения принципов справедливости и безопасности личности и общества. Студентам предстоит понять, что не все законы совершенны, не все сотрудники правоохранительных институтов обладают высокой нравственностью и профессиональной культурой, но каждый здоровый правопорядок открывает гражданам возможность бороться за новые, лучшие законы, оставаясь в лояльности по отношению к действующим законам и стремясь максимально использовать этот закон в интересах индивида, своей группы, не ущемляя прав других [3, с. 71]. Важнейшим условием реализации принципов формального равенства, свободы и справедливости является правовое обучение и воспитание, основанное на высокой гуманистической нравственности, общечеловеческих ценностях жизни, глубоких знаниях, доведенных до понимания очевидности целесообразной сущности права и механизма гражданского участия в его воплощении в процессе взаимодействия институционального системно-образовательного дискурса с практическим коммуникативным дискурсом «жизненного менталитета», то есть повседневных социально-правовых практик индивида.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Бондаревская Е. В. Личностно ориентированное образование: опыт разработки парадигмы. – Ростов н/Д., 1997. – 28 с.
2. Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія: Підручник. – К.: Лібера, 1999. – 488 с.
3. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість як соціальної феномен: структура, рівні та функції / Ю. Ю. Калиновський // Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. – 2005. – Вип. 2 (23). – С. 118-122.
4. Калиновський Ю. Ю. Парадигмальні виміри правосвідомості українського суспільства: Монографія. – Х.: Майдан, 2012. – 346 с.
5. Коваленко А. И. Правовое государство: концепции и реальность – М.: ЗНАНИЕ, 1993. – 125 с.
6. Коваленко І. І. Соціокультурний підхід методологічна засада дослідження правового виховання / І. І. Коваленко // Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. Сер. Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2009. – № 2: зб. наук. пр. / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого; голова редкол. А. П. Гетьман. – Х. : Право, 2009. – С. 73-80.
7. Кульмана В. «К логической структуре герменевтического понимания» // Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія: Підручник. – К.: Лібера, 1999. – 488 с.
8. Луков В. А., Луков В. А. Воспитание как ответ на вызовы глобализации // Знание. Понимание. Умение. – 2006. – № 1. – С. 101-109.
9. Мануйлов Є. М. Правове виховання студентів в умовах сучасного ВНЗ / Є. М. Мануйлов // Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. Сер. Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2010. – №5: зб. наук. пр. / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого; голова редкол. А. П. Гетьман. – Х.: Право, 2010. – С. 244-246.
10. Правове виховання в сучасній Україні: монографія / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін.; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. – Х.: Право, 2010. – 368 с.
11. Формування духовного світу студента (на матеріалі досліджень у СНАУ): Монографія / За ред. проф. Л. В. Гнатюка. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. – 163 с.
12. Дьоміна О. С. Формування правової культури студентської молоді в умовах сучасного українського суспільства: автореф. дис. . канд. юрид. наук. 12.00.01 / О. С. Дьоміна; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2007. – 20 с.
13. Хабермас Ю. Политические работы / Сост. А. В. Денежкина; пер. с нем. Б. М. Скуратова. – М.: Праксис, 2005. – 368 с.
14. Шефель С. В., Захарова В. О. Особливі методологічно-світоглядні умови щодо забезпечення правовим вихованієм функції подолання де формацій правосвідомості і правової культури / С. В. Шефель, В. О. Захарова // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. – № 4 (14). – 2012. – С. 113-118.
15. Юридический энциклопедический словарь. / Глав. ред О. Е. Кутафин. – М., 2003. – С. 388.

© С. М. Наумкіна

16. Habermas J. Theorie des kommunikativen Handelns. – Frankfurt a.M., 1981. – Bd. 2. – S. 92. // Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія: Підручник. – К.: Лібера, 1999. – 488 с.

УДК: 32-027.21+261.7.009

С. М. Наумкіна - Доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичних наук Державного закладу «Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського»

ДИХОТОМІЯ ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВИ Й ЦЕРКВИ В СУЧАСНИХ СУСПІЛЬСТВАХ ЯК ПОКАЗНИК ЇХ ЦИВІЛІЗОВАНОСТІ

Розглядаються взаємовідносини між державою і церквою, їх типи, особливості та загальні риси. Аналізуються особливості їх прояву в сучасній Україні та їх нормативно-правове забезпечення.

Ключові слова: церква, держава, державно-церковні відносини, демократизм, цивілізованість, правове забезпечення.

ДИХОТОМІЯ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ГОСУДАРСТВА И ЦЕРКОВИ В СОВРЕМЕННЫХ ОБЩЕСТВАХ КАК ПОКАЗАТЕЛЬ ИХ ЦИВИЛИЗОВАННОСТИ

Рассматриваются взаимоотношения между государством и церковью, их типы, особенности и общие черты. Анализируются особенности их проявления в современной Украине и их нормативно-правовое обеспечение.

Ключевые слова: церковь, государство, государственно-церковные отношения, демократизм, цивилизованность, правовое обеспечение.

DICHOTOMY OF INTERRACTION OF A STATE AND A CHURCH IN MODERN SOCIETIES AS AN INDICATOR OF THEIR CIVILIZEDNESS

Mutual relations are examined between a state and a church, as well as their types, features and general lines. The features of their manifestation in modern Ukraine and their normative-legal providing are analyzed.

Keywords: church, state, state-church relations, democracy, civilizedness, legal providing.

Дихотомія взаємодії держави й церкви з стародавніх часів була і є однією з найактуальніших і найгостріших проблем влади як у теоретичній, так і практичній площині. Державно-церковні відносини є невід'ємною частиною складного соціально-політичного організму, функціонування якого залежить від оптимальної взаємодії двох влад в суспільстві – світської і церковної. Причому, актуальність і значущість цієї проблеми не знає ні часових, ні просторових мереж, і залишається невирішеною у багатьох сучасних країнах, зокрема в Україні. За образним висловом, церкву, звичайно, можна відокремити від держави, але її неможна відділити від суспільства.

Значна увага цієї проблематики приділяється такими українськими і зарубіжними мислителями, як С. Аверінцев, М. Бахтін, В. Бондаренко, Ф. Бродель, М. Еліаде, В. Єленський, А. Колодний, В. Клімов, Л. Конотоп, П. Копнін, Ю. Лотман, В. Лубський, М. Мамардашвілі, М. Палінчак, М. Попович, Л. Февр, Л. Філіпович, В. Шинкарук, П. Яроцький та багатьма іншими.

Якщо використовувати поняття «державно-церковні відносини» з метою з'ясування державної політики щодо Церкви, то, в цьому випадку простежуються чотири головні напрями: а) політика одержавлення релігії й Церкви (дореволюційна Росія, СРСР); б) лівацько-анархістські погляди та дії – як держава, так і Церква прагнуть проводити політику щодо Церкви, релігії та віруючих через нетолерантні, адміністративно-формальні, примусові заходи (переслідування християн у Римській імперії; язичників – у давній Україні; сектантів і старообрядців – у Росії); в) політика примиренства в релігійному питанні – релігія й Церква вважаються головною силою, за допомогою якої можливо та необхідно перебудувувати суспільство, регулювати церковно-державні взаємини та соціальні

відносини в цілому («Богошукачі» та «Богобудівники» в Росії наприкінці XIX – на початку XX ст.); г) політика толерантності – держава не втручається у справи Церкви, а Церква – у державні справи (Україна, США) [Див. детал.: 1; 2].

Особливого значення ця проблема набуває для країн з поліконцесійною структурою, до яких належить і сучасна Україною. В залежності від того, яким чином і на якому ґрунті відбувається діалог і взаємодія церковно-релігійних установ і органів державної влади, можна говорити як про рівень демократизації країни, так і про правову і політичну культуру суспільства в цілому. Особливу дослідницьку увагу привертає аналіз відносин між державою як інституцією влади, і Церквою як інституцією громадянського суспільства.

Щодо нормативного закріплення державно-церковних взаємовідносин у нашій країні, то Конституцією проголошено, що в Україні жодна церква не може претендувати на особливий статус в державі; держава дотримується принципу рівності всіх церков і релігійних об'єднань; держава забезпечує можливість безперешкодного здійснення релігійними організаціями їх функцій; держава має право та обов'язок визначати принципи і норми, яких мають дотримуватися релігійні об'єднання та здійснювати контроль за дотриманням законності з боку релігійних чи атеїстичних об'єднань.

У політологічних дослідженнях вирізняються три моделі взаємодії держави з інститутами громадянського суспільства: конфронтаційна, патерналістська та консенсусна. Остання, на думку автора, є оптимальною [Див.: 3].

Заслугує наукової уваги і класифікація концепцій взаємодії держави і Церкви у добу середньовіччя, яку обґрунтовує український дослідник Ю. Кальниш: це унітарна, коли держава повинна підпорядковуватися Церкві (західний варіант), або Церква підпорядковується державі (візантійський варіант). По-друге, йдеться про концепцію «двох мечів», тобто держава і Церква на політичній арені виступають спільно – як дві гілки влади, їх суспільні повноваження розмежовані та регламентовані законами держави і канонами Церкви. Третя концепція – тринітарна, коли розмежування функцій між державою і Церквою значною мірою нагадує концепцію «Двох мечів», але суттєвого значення набуває третій чинник, так звана «воля народу» – наявність певного представницького органу в державі й соборноправність у Церкві [4, с. 201].

Вітчизняні й зарубіжні дослідники виділяють декілька моделей державно-церковних відносин, що мали місце впродовж тисячоліття від хрещення України-Русі: 1) києворуська («симфонія» між державою і Церквою, державне сприйняття поширення християнства, наділення Церкви широкою правовою юрисдикцією, прагнення держави звільнити Церкву від візантійської залежності; 2) козацько-могилянська (співпраця військового керівництва Січі з православною Церквою, її військовий захист і матеріальна підтримка, прагнення держави звільнити Церкву від Московського патріарха; 3) часів державного будівництва у 1917-1919 рр. (постійне втручання влади у церковні справи, прагнення знищити Церкву як інституцію і релігію в цілому); 4) радянська модель (законодавче закріплення принципу відокремлення Церкви від держави, сприйняття релігії й Церкви як політичного супротивника, атеїзм, беззаконня та насильство, формальне декларування свободи совісті) [Див.: 5, 6].

У взаємовідносинах між Церквою і державою повинна враховуватися відмінність їх природ. Однак, як правило, держава усвідомлює, що земний добробут немислимий без дотримання певних етичних норм – тих самих, які необхідні і для вічного порятунку людини. Тому завдання і діяльність Церкви і держави можуть збігатися не тільки в досягненні суто земної користі, але і в здійсненні рятівної місії Церкви. Не можна розуміти принцип світськості держави як радикальне витіснення релігії зі всіх сфер життя народу, усунення релігійних об'єднань від участі в рішенні суспільно значущих завдань, позбавлення їх права давати оцінку діям влади. Цей принцип припускає лише відомий розподіл сфер компетенції Церкви і влади, невтручання їх у внутрішні справи один одного. В той же час Церква може звертатися до державної влади з проханням або закликом спожити владу в тих або інших випадках, проте право рішення цього питання залишається за державою. Держава не повинна втручатися в життя Церкви, в її управління, віровчення, літургійне життя, духовну практику і так далі, як і взагалі в діяльність канонічних церковних установ, за винятком тих сторін, які припускають діяльність як юридичну особу, неминуче вступаючи у відповідні відносини з державою, його законодавством і владними органами. Церква чекає від держави пошани до її канонічних норм і інших внутрішніх встановлень [Див. детал.: 7].

Відтак, держава і церква – різнорідні організації. Вони не повинні ні зливатися воедино, ні підмінювати одна одну.

Однак, виникає цілком природне запитання: чи можливо в дійсності обопільне співробітництво між світською і духовною владою? Так, Д. Койген вважає, що світська державність стає можливою тільки з перемогою християнського світового порядку. З іншого боку, «державна влада, безумовно, має потребу в релігії, але щоб кожний з людей, що входять у дану державу, хотів погодитися з усіма іншими, щоб у цьому був не тільки момент примуса, але й момент етичного самопримуса, навіть більше: момент релігійного пориву» [8, с. 114]. Ця точка зору, безумовно, має право на існування, але не є однозначно сприйнятою і усталеною.

Варто також зауважити, що сучасна людина перебуває у суперечностях індивідуального і соціального життя, суперечностях, що не є необхідністю, а створені самою людиною і можуть бути вирішені або в той самий період, коли вони виникли, або пізніше. На жаль, сучасний стан суспільства (і не тільки українського) не сприяє подоланню страху смерті, а, навпаки, певною мірою, активізує його. Економічна криза, що розгорнулася у світі, зрозуміло, не сприяє формуванню життєрадісного ставлення до навколишнього світу. Період кризи – це період панування тих культів і неокультів, що переносять життя людини до іншого виміру.

Варто зазначити, що існують декілька головних принципів, які є основою для взаємин держави і Церкви. Ці принципи формувалися в драматичних історичних колізіях, модифікувалися та набували більш гуманного характеру щодо віруючих інших конфесій. Принципи державно-церковних відносин визначають: світський або клерикальний характер держави; конституційно-правовий статус релігійних організацій та їх членів; майновий стан; міру участі Церкви у справах держави і суспільства тощо.

Так, наприклад, у європейських демократичних країнах широко практикується система конкордатів або угод між державою і різними релігійними об'єднаннями. Така система не обмежує права інших конфесій і, водночас, надає можливості для використання політичного і соціального потенціалу різноманітних релігійних об'єднань для вирішення загальнодержавних та регіональних питань, які є важливими для соціуму.

Головними конституційними принципами державно-церковних відносин в Україні є: світський характер держави; відокремлення Церкви від держави; пріоритет прав людини; держава зобов'язана втручатися при порушенні прав людини в релігійній практиці; неухильне дотримання паритету між індивідуальними правами і свободами громадян та правами релігійного об'єднання; ненасильницьке, правове вирішення конфліктів; неприпустимість матеріальної підтримки чи інших виявів особливої прихильності держави до певних релігійних організацій; держава грає виключно роль арбітра при вирішенні міжконфесійних конфліктів.

Відтак, поняття «державно-церковні відносини» є універсальним та поліфункціональним, що надає можливості для визначення багаторівневих вертикальних і горизонтальних взаємозв'язків між державними інституціями і Церквою, виокремлення їх головних тенденцій, креативного аналізу основних принципів цих відносин та обґрунтування шляхів їх оптимізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Палінчак М. М. Типологія державно-церковних відносин (політологічний аналіз) / М. М. Палінчак // Гілея. Науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2013. – Вип. 69. – № 2. – С. 708-711.
2. Палінчак М. М. Трансформація державно-церковних відносин в постсоціалістичних країнах Центральної Європи (як можливий досвід для України) / М. М. Палінчак // Науковий вісник УжНУ. Серія: Право. – Ужгород, 2003. – № 1. – С. 45-50.
3. Онищенко О. Громадянське суспільство: тенденції становлення / О. Онищенко // Наука і суспільство. – 2002. – № 1-2. – С. 12-15.
4. Кальниш Ю. Державно-церковні відносини: історія розвитку і сучасна політична типологізація / Ю. Кальниш // Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні: Збірник наукових статей. – К.: Наукова думка, 2001. – 289 с.
5. Климов О. Основні тенденції сучасної трансформації правових засад вітчизняного законодавства стосовно свободи совісті та релігійних організацій як відображення нового місця релігії та церкви в українському соціумі / О. Климов // Релігійна свобода: свобода релігії і національна ідентичність – світовий досвід та українські проблеми. Науковий щорічник. – К.: Наукова думка, 2002.
6. Кулакевич О. В. Історико-правовий аспект християнської церкви та держави і його значення для України / О. В. Кулакевич // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Серія: Філософія. Політологія. – Вип. 37. – 2001. – С. 41-52.

7. Палінчак М. М. Вказ. стаття, 2013.
8. Койген Д. М. Государство и религия / Д. М. Койген // Записки Петроградского Религиозно-философского общества. – Пг., 1916. – Вып. IV. – С. 111-116.

УДК: 321.64+321.015

С. А. Осипова - кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та політичного управління Придністровського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (м. Тирасполь)

ОСОБЛИВОСТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ РЕФЕРЕНДУМУ ТА ІНШИХ ФОРМ ПРЯМОЇ ДЕМОКРАТІЇ В ПОЛІТИЧНІЙ ПРАКТИЦІ НЕВИЗНАНОЇ ДЕРЖАВИ (НА ПРИКЛАДІ ПРИДНІСТРОВСЬКОЇ МОЛДАВСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ)

У статті представлено досвід використання в Придністровській Молдавській Республіці референдуму та інших форм прямої демократії як механізму державного будівництва та прийняття політичних рішень, виявлено особливості та перспективи розвитку названих інститутів в політичній практиці невизнаної держави.

На думку автора статті, закріплення в законодавстві принципів прямої демократії для Придністровської Молдавської Республіки, яка продовжує боротися за міжнародно-правове визнання своєї державності, є показником прагнення придністровської держави інтегруватися у світове співтовариство на правах рівноправного члена, адже механізми прямої демократії і, зокрема, інститут референдуму, відображені в конституціях більшості цивілізованих держав.

Аналізуючи політичні процеси, що відбуваються в Придністров'ї, автор приходить до висновку, що процеси демократизації суспільного життя в республіці відбуваються в рамках світових тенденцій, а референдум виступає в ПМР механізмом самовизначення населення республіки.

Ключові слова: невизнана держава, пряма демократія, референдум, народний схід, цивільна ініціатива

ОСОБЕННОСТИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ИНСТИТУТА РЕФЕРЕНДУМА И ДРУГИХ ФОРМ ПРЯМОЙ ДЕМОКРАТИИ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ ПРАКТИКЕ НЕПРИЗНАННОЙ СТРАНЫ (НА ПРИМЕРЕ ПРИДНЕСТРОВСКОЙ МОЛДАВСКОЙ РЕСПУБЛИКИ)

В статье представлен опыт использования в Приднестровской Молдавской Республике референдума и других форм прямой демократии как механизма государственного строительства и принятия политических решений, выявлены особенности и перспективы развития названных институтов в политической практике непризнанного государства.

По мнению автора статьи, закрепление в законодательстве принципов прямой демократии для Приднестровской Молдавской Республики, которая продолжает бороться за международно-правовое признание своей государственности, является показателем стремления приднестровского государства интегрироваться в мировое сообщество на правах равноправного члена, ведь механизмы прямой демократии и, в частности, институт референдума, отражены в конституциях большинства цивилизованных государств.

Анализируя политические процессы, происходящие в Приднестровье, автор приходит к выводу, что процессы демократизации общественной жизни в республике происходят в рамках мировых тенденций, а референдум выступает в ПМР механизмом самоопределения населения республики.

Ключевые слова: непризнанное государство, прямая демократия, референдум, народный сход, гражданская инициатива.

PECULIARITIES AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF REFERENDUM INSTITUTE AND OTHER FORMS OF DIRECT DEMOCRACY IN POLITICAL PRACTICE OF THE UNRECOGNIZED STATE (ON THE EXAMPLE OF THE PRIDNESTROVIAN MOLDOVAN REPUBLIC)

The article presents both the experience of use of referendum in the Pridnestrovian Republic and other forms of direct democracy as a mechanism for state-building and political decision-making. It also reveals the peculiarities and prospects of these institutions development in the political practice of the unrecognized state.

According to the author, consolidating in the legislation the principles of direct democracy for the Pridnestrovian Moldovan Republic, which continues to struggle for international recognition of its statehood, is an indication of the Pridnestrovian state desire to be integrated into the world community as an equal member; because the mechanisms of direct democracy and the institution of referendum, in particular, are reflected in the constitutions of most civilized countries.

Analyzing the political processes taking place in Pridnestrovia, the author comes to the conclusion that the process of democratization of social life in the country takes place in the framework of global trends; and the referendum is a mechanism of self-determination of the Pridnestrovian people.

Keywords: unrecognized state, direct democracy, referendum, national gathering, civil initiative.

Історія людства знає чимало різних форм державності і способів участі громадян в управлінні державою. Проблеми народної участі, народовладдя, починаючи з найдавніших часів, виступають найважливішим напрямком теоретичних досліджень і практичних пошуків. Питання специфіки прояву влади народу на певній території завжди хвилювали і хвилюватимуть не тільки політичних діячів, науковців та експертів, але й пересічних громадян. Народовладдя модифікувалося протягом тисячоліть, починаючи від держав античності, через Велику французьку революцію, – до сучасних держав демократичного типу. Причому процеси трансформацій народовладдя, як показує політична практика, не припиняються і в XXI ст.

Закріплення в законодавстві принципів прямої демократії для Придністровської Молдавської Республіки, яка продовжує боротися за міжнародно-правове визнання своєї державності, є показником прагнення придністровської держави інтегруватися у світове співтовариство на правах рівноправного члена, адже механізми прямої демократії і, зокрема, інститут референдуму, відображені в конституціях більшості цивілізованих держав.

Основний закон Придністровської Молдавської Республіки встановлює, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в ПМР є народ. Народ здійснює свою владу безпосередньо, а також через органи державної влади та органи місцевого самоврядування [4, ст. 1]. Це означає, що ПМР офіційно позиціонує себе демократичною державою, причому в республіці визнаються норми прямої і представницької демократії.

Поява в Придністров'ї інститутів прямої демократії слід розглядати не як просте запозичення певних методів і принципів у інших демократичних держав, але як результат усвідомленої потреби, що органічно сформувалася, як частину національного складу життя. Становлення механізмів безпосереднього народовладдя в республіці відбувалося в ході тривалої соціальної еволюції, причому процес цей досі не завершений, і демократія в Придністров'ї продовжує розвиватися своїм власним, індивідуальним шляхом.

Конституційне закріплення в республіці має лише вища форма прямого владного волевиявлення народу – референдум [4, ст. 1]. У ПМР, як і в інших демократичних державах, проведення референдуму є однією з основних форм участі народу у контролі над здійсненням державної влади. Референдум забезпечує безпосередню участь народу Придністровської Молдавської Республіки у керівництві і управлінні державними справами [2, ст. 144]. Питання проведення референдумів регламентуються Конституцією ПМР, Конституційним законом «Про Конституційний референдум Придністровської Молдавської Республіки», а також статтями Виборчого Кодексу ПМР.

Відносно Придністров'я можна говорити про існування двох основних форм референдуму за територіальним принципом (галузі застосування). У республіці можуть мати місце загальнодержавний (республіканський) референдум, а також місцевий референдум. До місцевих референдумів в ПМР зверталися, зокрема, на зорі її становлення в 1989-1990 рр.

Особливо в Придністров'ї передбачено проведення конституційного референдуму по внесенню змін до основного закону республіки [3, ст. 1]. Конституційні референдуми проходили в ПМР в

1995 р. (з питання прийняття Конституції Придністровської Молдавської Республіки) і в 2003 р. (по внесенню змін до Конституції про право приватної власності на землю).

Аналіз практики проведення референдумів показує, що на території Придністровської Молдавської Республіки мали місце факультативні (наприклад, референдум 2006 р. з питань взаємин з Росією і Молдовою) і обов'язкові (наприклад, референдум 2003 р. про внесення змін до Конституції) референдуми. При цьому всі конституційні референдуми, що мали місце в ПМР, слід розглядати як вирішальні. Референдум 2006 р., не будучи пов'язаним з корекцією або прийняттям якогось нормативного акту, може бути названий адміністративним. Таким чином, у Придністров'ї за роки його існування мали місце референдуми різних типів, що говорить про багатогранне використання цього інституту прямої демократії в республіці.

Референдум у ПМР проводиться на основі загального рівного і прямого волевиявлення, при таємному голосуванні. Відповідно з характерними ознаками інституту референдуму, в Придністров'ї його проведення може бути ініційоване як представниками влади, так і громадянами. Зокрема, республіканський референдум може бути ініційований Президентом ПМР, депутатами Верховної Ради, а також громадянами, які володіють виборчим правом [2, ст. 146]. Місцевий референдум передбачає ініціативу з боку глав державних адміністрацій, депутатів місцевих Рад народних депутатів і громадян, які проживають на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці (району) [2, ст. 170]. Рішення про проведення референдуму приймається, відповідно, депутатами Верховної Ради або депутатами місцевих Рад народних депутатів.

Визначення підсумків референдумів в Придністров'ї належить до компетенції Центральної Виборчої Комісії або територіальної виборчої комісії [2, ст. 1, 5]. При цьому таким, що відбувся, вважається тільки той референдум, в якому взяло участь більше половини громадян, що володіють правом голосу. Такий же принцип абсолютної більшості використовується і при визначенні підсумків референдуму. При недостатній явці громадян референдум визнається недійсним, як це було в Придністров'ї в 2003 р. при проведенні референдуму про приватну власність на землю. У рамках проведення на території ПМР конституційного референдуму рішення, за яке проголосувала більшість громадян, стає Конституційним законом. Рішення, прийняте на республіканському референдумі, обов'язкове до виконання на всій території Придністров'я [2, ст. 144]. Рішення, прийняте на місцевому референдумі, діє на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці і може бути скасовано або змінено шляхом прийняття іншого рішення на загальнодержавному референдумі [2, ст. 178].

Законодавством Придністровської Молдавської Республіки відповідно до загальносвітових традицій встановлені деякі обмеження на проведення республіканських і місцевих референдумів. Так, статтями 147 і 166 Виборчого кодексу визначено заборону на проведення референдуму у разі введення надзвичайного і воєнного стану, а також протягом 30 днів до і після дня проведення будь-якого виду виборів та іншого референдуму (для місцевого референдуму) або виборів до вищих органів державної влади та іншого республіканського референдуму (для республіканського референдуму) [2, ст. 147, 166]. Крім того, придністровське законодавство виключає можливість винесення на місцеві та республіканські референдуми питань, що стосуються бюджетної та податкової політики, прийняття надзвичайних і термінових заходів щодо забезпечення громадського порядку, здоров'я і безпеки населення, а також обрання та призначення посадових осіб та дострокового припинення їх повноважень. Також на референдумі не приймаються рішення з питань, що належать до компетенції судових інстанцій або Прокуратури [2, ст. 148, 168].

Наведені факти свідчать, що інститут референдуму в Придністров'ї достатньою мірою врегульовано законодавством, яке приведено у відповідність до світового досвіду та внутрішньополітичних реалій. При цьому чинний порядок використання цього інституту підтвердив на практиці свою працездатність.

З урахуванням кризи влади, що мала місце в республіці в 2009 р., актуальною і логічною виглядає перспектива обов'язкового проведення республіканського референдуму для вирішення спірної ситуації та розгляду питань про внесення відповідних змін до Конституції. У 2000 і 2011 рр. зміни положень Конституції вносилися без використання інституту референдуму. На наш погляд, часта зміна норм Основного закону виглядає в Придністров'ї невиправданою, оскільки вона в деякому сенсі позбавляє державний лад стабільності і надійності. Тому, як нам бачиться, в руслі розвитку прямої демократії в республіці необхідно зберегти право приймати рішення про зміну Конституції тільки за громадянами, які повинні робити це за допомогою загального голосування на референдумі.

В останні кілька років у Придністров'ї референдарна активність знизилася – з 2006 р. на території республіки не було проведено жодного референдуму. Це говорить, з одного боку, про деяку стабілізацію життя держави, а з іншого боку, про розвиток інших механізмів вирішення найважливіших державних питань – парламентських дебатів і громадських слухань, погоджувальних комісій, дипломатичної роботи, взаємодії з громадянським суспільством і т. д. Однак перспективи використання інституту референдуму в майбутньому залишаються досить значними в рамках розвитку самої придністровської державності.

Треба сказати, що досить актуальною виглядає перспектива звернення до референдарної практики в контексті молдо-придністровського врегулювання, питання про яке протягом всього періоду існування республіки зберігає злободенність і гостроту. За словами професора Придністровського держуніверситету І. Галінського, саме референдум має продемонструвати справжню волю як молдавського, так і придністровського народів, сказати всьому світу – що насправді хоче народ в молдо-придністровському врегулюванні [5, с. 79]. Такий підхід видається раціональним, оскільки саме референдум є індикатором волі народу і відповідає вимогам об'єктивності. Заступник міністра закордонних справ ПМР В. Ігнат'єв в контексті самовизначення і перспективи визнання Придністров'я також значущим вважає і той факт, що інститут референдуму має політико-правове закріплення в міжнародному праві [6, с. 36]. Представляється, що поточний момент вельми зручний для просування ідеї референдуму в якості найбільш оптимального способу досягти мирного і життєздатного розв'язання застарілого конфлікту між Молдовою і Придністров'ям.

Крім того, є підстави вважати, що референдум ще не вичерпав себе як механізм вирішення внутрішніх питань. Вельми ефективною може і повинна стати практика звернення до місцевих референдумів в адміністративно-територіальних одиницях республіки для вирішення спірних ситуацій. Це дуже актуально, наприклад, у сфері економічного розвитку, який зі зрозумілих причин у різних частинах республіки йде своїм власним шляхом відповідно до географічного положення. Республіканські референдуми, ймовірно, також ще будуть проходити в Придністров'ї в найближчі роки, оскільки зміна влади, що відбулася, можливо, призведе до появи нових проектів подальшого стратегічного розвитку республіки.

Крім референдуму, в Придністров'ї також мала місце, як вже було зазначено, практика використання такого інституту прямої демократії, як народний схід. Саме народні сходи продемонстрували підсумки самовизначення жителів Кам'янського, Дубосарського і Слободзейського районів у 1990 р., на зорі становлення придністровської держави.

В даний час народні сходи громадян слід розглядати вже не як стихійно сформовану форму вираження народної волі на певній території, а як конкретний механізм дії прямої демократії в республіці. Перспектива розвитку інституту народних зборів або сходів громадян у Придністров'ї бачиться, головним чином, на місцевому рівні. В рамках місцевих територіальних одиниць (міст, сіл, селищ і т. д.) сходи громадян дозволять оперативно вирішувати проблеми локального характеру, максимально спрощуючи схему і в цілому прискорюючи процес прийняття рішень місцевого значення.

Збори (сходи) громадян в Придністровській Молдавській Республіці віднесені до шляхів здійснення місцевого самоврядування, поряд з місцевими референдумами та іншими формами безпосередньої демократії [1, ст. 59]. Сходи громадян можуть успішно поєднувати в собі функції прийняття рішень і політичного управління. Беручи до уваги, що реалізація безпосередньої демократії більш ефективна на малих територіях, результативність народних зборів (сходів) видається дуже значною. На відміну від місцевого референдуму, збори громадян володіють значно більшою гнучкістю, даючи народу право і можливість самостійно визначати актуальні вектори. У Придністров'ї, де громадсько-політична активність населення досить висока, збори громадян можуть і повинні виступати однією з первинних форм демократичного вираження народної волі. Іншими словами, збори громадян – це зараз і в перспективі перша ступінь самовизначення народу. При цьому народні збори в деякій мірі сприяють створенню сприятливого ґрунту для застосування інших інститутів прямої демократії, передусім, референдуму. Нарешті, народні сходи представляються інститутом, найбільш наближеним до класичних форм безпосереднього народовладдя з усіх, що використовуються сьогодні в ПМР. Народний схід – це майданчик для активного висловлення позиції громадян з різних питань, включаючи і політичні.

Активність придністровських громадян знаходить своє відображення також і за допомогою звернення до права громадянської ініціативи. Громадянська ініціатива в республіці на сьогоднішній день може реалізовуватися тільки для ініціювання проведення референдуму [3, ст. 9]. Враховуючи

досвід зарубіжних держав, раціональним бачиться введення права громадянської законодавчої ініціативи, коли придністровці могли б вносити законопроекти на розгляд Верховної Ради. Це має велике значення для розвитку демократії, оскільки забезпечує фактично пряму участь громадян у законотворчості. Крім того, громадянська законодавча ініціатива в політичному плані дає можливість зміцнити легітимність чинної влади і стабілізувати політичну систему в цілому за рахунок появи у населення більшого відчуття причетності до політики.

Безумовно, зміцнення і подальшого розвитку у відповідності з сучасними політичними реаліями вимагають всі нині існуючі в Придністров'ї інститути прямого народовладдя. При цьому слід зазначити, що для подальшого розвитку в Придністровській Молдавській Республіці інститутів безпосередньої демократії однаково важливі, як внутрішні, так і зовнішні чинники. На думку В. Ігнат'єва, саме зовнішні гравці – окремі країни або міжнародні організації, в змозі забезпечити належну підтримку реалізації референдарного принципу, достатню для закріплення і визнання його результатів [6, с. 41].

Інститути безпосередньої демократії в Придністровській Молдавській Республіці існують в унікальних умовах, коли легітимність діючої влади визначається, в першу чергу, політично. Це пов'язано з тим, що в республіці як і раніше сильна початкова ідея визнання, і влада, яка підтримує цю ідею, визнається легітимною. Відповідно, саме в політичному контексті варто розглядати й ініціювання звернення до інститутів прямого народовладдя. Крім того, при обліку суперечливої єдності факторів, що формують політичну систему Придністров'я, можна говорити про багатогранність форм застосування прямої демократії та широту змісту цих форм.

Аналізуючи політичні процеси, що відбуваються в Придністров'ї і навколо нього, можна дійти висновку, що процеси демократизації суспільного життя в республіці відбуваються в рамках світових тенденцій. Один з інститутів безпосередньої демократії – референдум – в ПМР неодноразово виступав відображенням народної оцінки найважливіших політичних тенденцій, механізмом самовизначення населення республіки в цілому. Розміри території Придністров'я, політизованість громадського життя і традиційна залученість населення до суспільно-політичних подій, активність та ініціативність громадян – все це створює сприятливий ґрунт для використання та розвитку прямої демократії відповідно до унікальних політико-історичних особливостей.

Більше того, перспективним бачиться також і вдале гармонійне співіснування інститутів прямої і представницької демократії в ПМР. Цьому сприяє, в числі іншого, наприклад, політична грамотність більшості громадян, яка робить їх здатними адекватно оцінювати стратегічні і тактичні перспективи нарівні з парламентаріями.

Таким чином, можна зробити висновок, що процес демократичного розвитку в Придністров'ї все ще перебуває в активній фазі. Більше того, республіка являє собою один з унікальних прикладів того, як розвиток демократичних інститутів і традицій проходить в тісному зв'язку з вибудовуванням і зміцненням державності в результаті народного самовизначення. Пряма демократія як спосіб безпосереднього народного волевиявлення не має аналогів у справі виявлення настроїв та уподобань громадян держав, що самовизначилися. Саме інститути безпосередньої демократії однозначно демонструють справжню волю народу, ігнорувати яку неприпустимо як з боку державної влади, так і з боку світової спільноти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон Приднестровской Молдавской Республики «Об органах местной власти, местного самоуправления и государственной администрации в Приднестровской Молдавской Республике» от 5 ноября 1994 года (СЗМР 94-4) (в текущей редакции на 8 декабря 2010 года).
2. Избирательный кодекс Приднестровской Молдавской Республики № 332-3 от 3 августа 2000 года (СЗМР 00-3) (в текущей редакции на 30 сентября 2011 года).
3. Конституционный закон ПМР «О конституционном референдуме Приднестровской Молдавской Республики» № 231-КЗ-III от 30 января 2003 года (САЗ 03-5), с изменениями и дополнениями от 10 августа 2008 года № 244-ЗИД-VI (САЗ 06-29 (11)).
4. Конституция Приднестровской Молдавской Республики от 24 декабря 1995 года, с изменениями и дополнениями от 30 июня 2000 года № 310-КЗИД; от 13 июля 2005 года № 593-КЗИД-III (САЗ 05-29); от 10 февраля 2006 года № 1-КЗИД-IV (САЗ 06-7), от 4 июля 2011 года № 94-КЗИД-V (САЗ 11-27).
5. Галинский И. Н. Молдо-приднестровский переговорный процесс: размышления и комментарии // Общественная мысль Приднестровья. – 2011. – № 2. – С. 79-84.

© *Т. М. Палазова*

6. Игнатьев В. В. Референдарный принцип как основа обеспечения региональной безопасности в свете международного опыта урегулирования конфликтов (молдо-приднестровское измерение) // Дипломатический вестник Приднестровья. – 2011. – № 3 (5). – С. 28-41.

УДК 32(477)

Т. М. Палазова - кандидат політичних наук, викладач, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського

ПОЛІТИКА ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ

У статті показано, що декларована українською владою політика «стратегічного балансу» призводить до низки політичних та соціально-економічних проблем всередині країни, а також не сприяє реалізації довготривалих національних інтересів України та досягненню її стратегічних цілей, зокрема приєднанню до Європейського Союзу.

Ключові слова: зовнішня політика, концепція «стратегічного балансу», багатовекторна політика, Україна, Європейський Союз, Росія.

ПОЛИТИКА ЕВРОИНТЕГРАЦИИ В УКРАИНЕ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

В статье показано, что декларируемая украинской властью политика «стратегического баланса» приводит к ряду политических и социально-экономических проблем внутри страны, а также не способствует реализации долговременных национальных интересов Украины и достижению ее стратегических целей, в частности присоединению к Европейскому Союзу.

Ключевые слова: внешняя политика, концепция «стратегического баланса», многовекторная политика, Украина, Европейский Союз, Россия.

POLICY OF INTEGRATION IN UKRAINE: PROBLEMS AND PROSPECTS

The article shows that the policy of “strategic balance”, declared by the Ukrainian power, results in the number of political and socio-economic problems in the country, and also it does not assist the realization of long-term national interests of Ukraine and the achievement of the strategic aims, in particular, joining to the European Union.

Keywords: foreign policy, conception of “strategic balance”, multivectorial policy, Ukraine, the European Union, Russia.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Після президентських виборів 2010 р. в Україні здійснилася чергова правка, а якщо говорити точніше, зміна зовнішньополітичних пріоритетів держави. Це виступило каталізатором гострих політичних й наукових дискусій стосовно відповідності нових зовнішньополітичних орієнтирів внутрішнім потребам і національним інтересам країни. Сутність теперішнього зовнішньополітичного курсу нашої держави – це офіційне позиціонування України як позаблокової держави зі збереженням євроінтеграційних орієнтирів як визначальних. Слід звернути увагу, що попри декларований нашою державою «нейтралітет», Росія залишається для України стратегічним партнером, дружньою і братерською державою. Навіть поверхневий аналіз дозволяє дійти висновку, що в суті така стратегія нічим не відрізняється від «політики багатовекторності», що існував за часів президентства Л. Кучми.

Враховуючи тенденцію до постійної зміни зовнішньополітичних пріоритетів і курсів України, виникає потреба у науковому осмисленні їх сучасного спрямування. Одним з підходів, що може виявитися корисним для з'ясування вказаних проблем, може стати їх розгляд з точки зору співвідношення теперішньої зовнішньої політики з реалізацією стратегічної мети України, яка полягає у вступі до Європейського Союзу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з проблеми дослідження. У працях вітчизняних авторів досить ґрунтовно викладено теоретико-методологічні проблеми та особливості практичної

реалізації ідеї європейської інтеграції України, зокрема у працях В. В. Копійки і Т. Шинкаренка, колективній монографії Інституту держави і права ім. В. М. Корецького (В. Горбатенко, Л. Луць, В. Бігун, О. Кресін, В. Копійка), дослідженнях А. Гальчинського, О. Дергачова, С. Василенка, Б. Парахонського і Р. Жангожі, О. Ковальнової, В. Посельського та ін. Важливі аспекти євроінтеграційної політики України та умови її практичної реалізації розглядали О. Шнирков, І. Артёмов, П. Рудяков, Ф. Барановський, Ю. Бараш, О. Бульба. Цим проблемам присвятили свої дисертаційні дослідження В. Вакулич, О. Снігир, Р. Філоненко, Д. Дубов, Д. Шпак та ін.

Питання теорії і практики євроінтеграційного курсу України обговорювалися впродовж всього періоду незалежності на численних круглих столах, парламентських слуханнях і конференціях, за підсумками яких видано низку збірників матеріалів.

Проте, попри чисельні публікації з проблематики зовнішньополітичних орієнтирів України, проблема співвідношення сучасної політики України з декларованим курсом на євроінтеграцію не знайшла достатнього висвітлення у вітчизняній науковій літературі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Слід зазначити, що підґрунтя принципу «багатовекторності» криється у самій Україні. Зазначимо, що тут мається на увазі не ідеалістичне бачення ролі України на міжнародній арені як ланки, що зв'язує та забезпечує взаємне проникнення і збагачення східної і західної цивілізацій, що досить часто нав'язується сучасним українським політикумом, а те, що Україна є молодою країною, якій не вистачає консолідованої політичної нації та чіткого уявлення про спрямованість, а також шляхи трансформацій і перетворень. Також слід звернути увагу на те, що й досі в Україні відсутній консенсус щодо найбільш значущих питань національної безпеки та державного будівництва [12, с. 189]. Ці дві системи цінностей є конфліктуючими, тож цілком зрозуміло, що молодій і внутрішньо неконсолідованій країні складно зробити чіткий вибір на користь європейської моделі перетворень. Не зважаючи на те, що європейський спосіб життя бачиться досить привабливим для українців, Росія також виглядає сильною державою з більш високими соціальними й економічними стандартами, ніж це є в Україні. Постійна присутність російського впливу ускладнює знаходження єдності всередині країни, політичній еліті якої не вистачає розуміння напрямку. Проблема ускладнюється історичною спадщиною і відсутністю суттєвих реформ в Україні, незважаючи на проєвропейську риторику з кінця 1990-х рр. [13, с. 22].

Українські політики не можуть опертися на проєвропейський національний консенсус, для того щоб пройти через болочі реформи. Лідери держави можуть декларувати стратегічний курс «повернення до Європи», однак треба враховувати українські реалії: на жаль, в країні не існує консенсусу для його підтримки [10, с. 16]. Крім того, за останні роки ситуація помітно погіршилася через розчарування в перспективах вступу України до ЄС, що пов'язано як з нездатністю політичної еліти проводити необхідні реформи, так і невизначеною позицією ЄС щодо України. На питання, чи європейська інтеграція може стати ідеєю, яка об'єднає українців з усіх регіонів, у 2008 р. 47% респондентів з Західної України відповіли «Так» і тільки 23,5% з півдня України відповіли ствердно. У той же час 57,3% респондентів з Південної України відповіли «Ні» разом з 40,7% опитаних з Центральної України і 42,5% – зі Східної України [9, с. 38, 46]. Із запропонованих декількох варіантів зовнішньої політики, з яких необхідно було вибрати один пріоритетний, тільки 27,5% всіх респондентів вибрали «відносини з державами-членами ЄС», а 51,1% – віддали перевагу «відносинам з Росією» [9, с. 41-43]. За відсутності визначеної європейської перспективи таке суспільство не готове піти на болочі реформи заради можливого вступу до ЄС.

У дебатах стосовно загального характеру зовнішньої політики України до сьогодні важливу роль відіграють фактори культури та ідентичності. В державі існує три версії національної ідентичності, тісно пов'язані із її зовнішньою політикою: націонал-європейська, націоналістична і потенційно ізоляціоністська, заснована на міфах слов'янофільства, православ'я та пострадянського братерства [10, с. 16]. Перші дві характерні для заходу і центру, третя – для сходу і півдня.

Крім того, що в Україні відсутнє чітке відчуття напрямку, визначенню в зовнішньому курсу заважає готовність її політичних еліт використовувати міжнародну обстановку і популярні настрої для одержання внутрішньополітичних дивідендів, маніпулюючи внутрішньою суспільною думкою. Враховуючи, що українські політичні партії не засновані на ідеології і не мають жодних фундаментальних відмінностей, пов'язаних із необхідністю внутрішніх реформ, питання зовнішньополітичної орієнтації часто стають важливим ресурсом у погоні за електоральними симпатіями. До цього часу жодна політична сила не бралася у зрозумілий спосіб пояснити виборцям конкретні вигоди від інтеграції з ЄС. В той же час, багато політичних сил, враховуючи невисокий

рівень підтримки населенням ідей європейської та євроатлантичної інтеграції, пропонують концепції позаблокового або нейтрального статусу, третього шляху, тощо. Це особливо проявилось в ході президентських виборів 2010 р. Як вказує І. Солоненко, така поведінка політичних еліт дозволяє їм забезпечувати власні короткострокові інтереси, пов'язані переважно із здобуттям та утриманням влади, але вона ще більше ускладнює процес забезпечення довгострокових національних інтересів України [13, с. 22].

В основу зовнішньої політики української управлінської еліти на чолі з Л. Кучмою був покладений принцип балансування між Росією та Заходом. Така схема являла собою використання співробітництва із Заходом як засобу протизваги, або «торгівлі» з Росією, в той же час, сам Захід розглядався як джерело фінансової і технічної допомоги. Росія як і раніше залишалась головним стратегічним партнером в економічній, політичній і культурній сферах. Світоглядні орієнтири цієї управлінської еліти зосереджувались на Москві та російських енергоресурсах, що знайшло відгуки в заявах Президента Л. Кучми про те, що без Росії Україна не може існувати як самостійна держава [6, с. 18-19]. При цьому була запроваджена інтеграція одночасно у двох протилежних напрямках: в євразійському (інтеграція з Росією) і європейському та євроатлантичному. Очевидно, що рух одночасно в двох протилежних напрямках не міг бути продуктивним.

З приходом до влади В. Ющенка пріоритетним вектором зовнішньої політики став західний. Водночас українське керівництво прагнуло вибудувати модель прагматичного партнерства з Росією, намагаючись спиратися на принципи оборонної стратегії, зважаючи на активну наступальну стратегію керівництва Російської Федерації. Але в умовах асиметричності відносин між Україною та Росією, такі дії не могли дати належного ефекту [6, с. 24].

В результаті приходу до президентської влади В. Януковича зовнішньополітичний курс України було кардинально переглянуто. Ці зміни були законодавчо закріплені в Законі «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики України» від 1 липня 2010 року. В цілому можна твердити про наміри і практичні спроби повернення до зовнішньої політики зразка Л. Кучми. В. Янукович, як і Л. Кучма, намагається балансувати між інтересами Росії і Заходу. Проте беззастережна орієнтація на російський вектор, відмова від курсу на членство в НАТО та реалізація у відносинах з Росією формули «політичні поступки в обмін на економічні преференції» дають підстави говорити про очевидність порушення балансу на користь Москви.

Хоча президент України В. Янукович здійснив свій перший закордонний візит до Брюсселя 1 березня 2010 р., в ході якого він запевнив керівництво Євросоюзу в пріоритетності євроінтеграційного напрямку політики України, отримавши обіцянку розробки дорожньої карти щодо безвізового режиму між Україною та ЄС [1], потім він пішов дуже далеко в спробах покращити відносини з Росією через значне їх погіршення під час президентства В. Ющенка [13, с. 22]. Так, наступний закордонний візит глава української держави здійснив 5 березня до Москви. Під час зустрічі з президентом Росії Д. Медведевим і прем'єр-міністром В. Путіним обговорювалися питання поставок газу, Чорноморського флоту та поліпшення відносин України з Росією [1]. Наступні кроки української влади включали в себе велику кількість зустрічей з президентом Д. Медведевим або прем'єром В. Путіним часто без прозорого і відкритого порядку денного. Сюди ж можна віднести часті візити Патріарха Російської Православної Церкви Кирила до України, усунення мети членства в НАТО з порядку денного України шляхом прийняття закону, що забороняє Україні приєднуватися до будь-яких військово-політичних блоків, рішення продовжити оренду баз у Севастополі для Чорноморського флоту Росії.

Міністр закордонних справ України К. Грищенко стверджує, що «Україна взяла на озброєння стратегію, багато в чому нову для посткомуністичної частини Європи: євроінтеграція та європеїзація країни при дотриманні максимально дружніх, прагматичних відносин із Росією» [3]. Він переконує, що така зовнішньополітична доктрина «ґрунтується на усвідомленні того, що міжнародний потенціал України має декілька рівнів». «З одного боку, Україна – це європейська держава з європейськими ж історією, традицією та майбутнім... було б дивно, якби Україна ставила перед собою якусь іншу стратегічну ціль, крім євроінтеграції. З іншого боку, Україна має давні і найтісніші історичні зв'язки з Росією. Відмовлятися від них чи ставитися до них як до «важкої спадщини» – контрпродуктивно і просто безглуздо. Якщо країна, нація стоїть на двох ногах, то безглуздо вважати одну з цих ніг стратегічно важливою, а іншу – ні» [3].

Втім, багато зарубіжних експертів, по-перше, не бачать суттєвих новацій у зовнішньополітичній стратегії В. Януковича, а, по-друге, називають зовсім інші мотиви її проведення. Так, Р. Пуглісі стверджує, що для багатьох бізнес-груп в Україні, пов'язаних з

політичними елітами, більш привабливим є отримання короткострокових економічних вигід від співпраці як з ЄС, так і з Росією, без потенційних економічних і політичних витрат на інтеграцію з будь-яким із цих суб'єктів [11, с. 86]. Рух у напрямку зони вільної торгівлі з ЄС буде вимагати суттєвих короткострокових витрат у результаті збільшення конкуренції та прозорості. Політичні ж витрати від економічної та політичної інтеграції з Росією можуть варіюватися від втрати контролю над стратегічними активами, таких як газотранспортна система, до втрати суверенітету у внутрішній і зовнішній політиці. В таких умовах збереження балансування між Росією та ЄС, не заходячи дуже далеко у будь-якому з цих напрямків, може виглядати як найкращий варіант з точки зору правлячих політичних еліт. До 2004 р. таку політику прийнято було іменувати «багатовекторністю», сьогоднішню ж її часто називають політикою «стратегічного балансу». Можна погодитись із І. Солоненко в тому, що реальна суть цієї стратегії зводиться до такого: українська еліта намагається підтримувати добрі відносини і з Росією, і з ЄС, намагаючись отримати якомога більше поступок від обох партнерів [13, с. 22].

Одним із прикладів, який добре ілюструє цей спосіб мислення, є рішення про продовження перебування російського Чорноморського флоту в Севастополі в обмін на здешевлення російського газу для України. Розміщення Чорноморського флоту Російської Федерації в Криму створює низку проблем для України, навіть, якщо не звертати увагу на те, що дешевший російський газ не робить жодного внеску у реформу газового ринку в Україні і не стимулює енергоефективність. Одночасно 9 липня Верховна Рада ухвалила закон «Про засади функціонування ринку природного газу України», відповідно до якого передбачається розділити видобування, транспортування та поставки природного газу, як того вимагає законодавство ЄС. Цей закон разом із приєднанням України 24 вересня до Енергетичного співтовариства став реальним свідченням інтеграції до норм і правил європейської спільноти. Втім, прийняття цього закону жодним чином не гарантує, що він буде повністю реалізований на практиці з метою реформування енергетичного ринку України [1, 13, с. 23].

Вищезазначене свідчить про те, наскільки розташування України між двома різними системами ускладнює розвиток консолідованої політичної нації. Воно також створює можливості для політичних еліт, орієнтованих на короткочасний прибуток, отримувати політичні дивіденди та економічні вигоди.

Польський експерт Г. Громадський відзначає, що українська влада деклараціями про можливість інтегруватися або з Євросоюзом, або з Росією швидше за все насправді намагається більше «виторгувати» в європейських партнерів, ніж насправді прагне вступити чи то до Європейського, чи то до Митного союзу. «Насправді нинішня еліта найбільш охоча взагалі нічого не підписувати...» – стверджує аналітик [8]. Погоджуючись із названим автором, можна припустити, що українська влада зараз найбільше зацікавлена в підписанні договору про Асоціацію з ЄС без створення зони вільної торгівлі, оскільки не хоче брати на себе додаткових зобов'язань. Натомість саму угоду про асоціацію влада би використала для підвищення власного рейтингу серед українців, які підтримують євроінтеграцію [8]. Втім, Європейський Союз не розглядає можливості підписання угоди про асоціацію без домовленостей про зону вільної торгівлі.

На думку Е. Вільсона, домінуючу зовнішньополітичну стратегію в пострадянських державах Східної Європи можна описати наступним чином. Держави регіону переважно слабкі, із закріпленими корумпованими елітами, для яких «європейський вибір» є більш віртуальним, ніж реальним; тож місцеві лідери використовують концепцію «стратегічного балансу» для викачування ресурсів з Росії і Заходу та виправдання відсутності своїх реформ. Цей тип зовнішньополітичної стратегії приносить більше вигоди еліті, ніж широкій громадськості [2].

Концепція «стратегічного балансу» час від часу змінює акценти. Україна за керівництва В. Януковича стає ближче до російського полюсу. Поки ще не зрозуміло, яка з п'яти можливих гіпотез це пояснює:

- 1) в Україні до влади прийшли справжні русофіли;
- 2) поворот у напрямку до Росії мотивований виключно прагненням дешевого газу і є короткостроковим;
- 3) причина існуючої ситуації полягає у відродженні спільної російсько-української корупції в складних схемах транзиту і арбітражу;
- 4) Україна реалізує черговий варіант «стратегічного балансу»: спочатку вона буде намагатися отримати все можливе від Росії, а потім звернеться до Заходу;
- 5) В. Янукович використовує Росію з метою сприяння зміцненню внутрішнього політичного контролю, який є його головним пріоритетом [2].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Загалом, політика «стратегічного балансу» між Росією та ЄС, яку українська еліта реалізовує, не заходячи далеко в жодному з напрямків, є досить корисною для задоволення її короткострокових індивідуальних інтересів. Нинішній формат політики Європейського Союзу щодо України дозволяє продовжувати політику «стратегічного балансу». Політика ЄС щодо України дозволяє політичним елітам уникати витрат на реформи, але водночас користуватися обмеженим набором переваг, які ЄС пропонує для України в рамках Європейської політики сусідства та Східного партнерства. Поки в країні дотримуються мінімальних стандартів вільних і справедливих виборів і деяких елементів процедурної демократії (невисловлена ЄС «червона лінія»), нинішня динаміка відносин з ЄС буде збережена. Однак політика «стратегічного балансу» жодним чином не сприяє реалізації довготривалих національних інтересів України та її стратегічних цілей, зокрема приєднання до Європейського Союзу. Більше того, така політична орієнтація ставатиме все важчою для України в довгостроковій перспективі. Де-факто шантаж у короткостроковій перспективі може призвести до значного погіршення відносин з об'єднаною Європою аж до їх розриву в довгостроковій перспективі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Весела Н. 2010: євроінтеграційний поступ України / Н. Весела // Зовнішні справи. – 2010. – № 11. – С. 34-44.
2. Вілсон Е. Зміна безпекового середовища для Східної Європи / Е. Вілсон [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dipcorpus-info.at.ua/news/andru_vilson_zmina_bezpekovogo_seredovichha_dlja_ckhidnoji_evropi/2010-11-30-92/
3. Грищенко К. Поза межами шахівниці: прагматичний порядок денний української зовнішньої політики / К. Грищенко // Дзеркало тижня. – 2010. – № 27.
4. Линкавичюс Л. Политика соседства европейского Союза по отношению к Украине / Л. Линкавичюс // Обзор литовской внешней политики. – 2008. – № 20. – С. 64-91.
5. Передвиборча програма В. Януковича [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2004/07/12/3001102/>
6. Перепелиця Г. Росія в офіційній політиці України / Г. Перепелиця // Сприйняття Росії в Україні, Румунії та республіці Молдова. – К.: Інститут Євро-Атлантичного співробітництва, 2011. – С. 6-28.
7. Програма політичної партії «Всеукраїнське об'єднання «Свобода» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.svoboda.org.ua/pro_partiyu/prohrama/
8. Росія хоче заблокувати створення ЗВТ України з Євросоюзом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-426166.html>
9. Співробітництво України з ЄС: оцінки громадян // Національна безпека і оборона. – 2008. – № 6 (100). – С. 37-56.
10. Popescu N. The Limits of Enlargement-lite: European and Russian Power in the Troubled Neighbourhood: Policy report / N. Popescu, A. Wilson; European Council on Foreign Relations. – London. – June 2009. – 69 p.
11. Puglisi R. A Window to the World? Oligarchs and Foreign Policy in Ukraine / R. Puglisi // Ukraine: Quo Vadis? / S. Fischer (ed). – Paris: European Union Institute for Security Studies, 2007. – P. 55-86.
12. Solonenko I. A Ukrainian Perspective on the EU-Russia Relationship / I. Solonenko // Searching for New Momentum in EU-Russia Relations / A. Duleba (ed.). – Bratislava: Slovak Foreign Policy Association, 2009. – P. 177-210.
13. Solonenko I. The EU's "transformative power" towards the Eastern neighbourhood: the case of Ukraine / I. Solonenko. – August 2010. – 30 p. [Electronic resource]. - Access mode: http://www.jep-berlin.de/fileadmin/website/09_Publicationen/SPES_Policy_Papers.pdf.

УДК: 35.721

С. П. Санченко - здобувач кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, м. Київ.

ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЇ МОДЕЛЕЙ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ СУЧАСНИХ СУСПІЛЬСТВ

Статтю присвячено дослідженню процесу трансформації моделей соціальної політики в умовах суспільних трансформацій сучасних суспільств. Визначено фактори, які впливають на даний процес, а також характер та особливості трансформації моделей соціальної політики.

Ключові слова: соціальна політика, моделі соціальної політики, інституціоналізація соціальної політики, глобалізація, політичні трансформації.

ПРОБЛЕМЫ ТРАНСФОРМАЦИИ МОДЕЛЕЙ СОЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ В УСЛОВИЯХ ОБЩЕСТВЕННЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ СОВРЕМЕННЫХ ОБЩЕСТВ

Статья посвящена исследованию трансформации моделей социальной политики в условиях общественных трансформаций современных обществ. Определены факторы, влияющие на данный процесс, а также характер и особенности трансформации моделей социальной политики.

Ключевые слова: социальная политика, модели социальной политики, институционализация социальной политики, глобализация, политические трансформации.

PROBLEMS OF TRANSFORMATIONS OF MODELS OF SOCIAL POLICY IN TERMS OF SOCIAL TRANSFORMATIONS OF MODERN SOCIETIES

The article deals with the transformation of models of social policy in terms of social transformations of modern societies. The factors are revealed that influence this process, as well as the nature and features of transformation of social policy models.

Keywords: social policy, social policy models, institutionalization of social policy, globalization, political transformations.

Феномен «соціальна політика», а понад усе, проблему суспільної трансформації різних моделей такої політики варто розпочинати з дихотомії: «політика – соціальна політика». Найперше вкажемо на те, що з усіх визначень поняття «політика» ми беремо за основу ті, які, власне, пояснюють політику як «систему принципів і норм регулювання життя суспільства загалом, соціальних груп та індивідуумів» [8, с. 585]. До цього словникового визначення додамо і те, що політика покликана максимально повно, об'ємно врегулювати взаємовідносини між людьми, малими і великими групами у суспільстві. З усіх «політик», на які «розпадається» цілісна політика як феномен, найближче до вирішення цих питань знаходиться соціальна політика. «Соціальна політика, – пише О. О. Яременко, – є центральною ланкою державної політики, в якій знаходять своє відображення досягнення економіки і духовної культури (науки, освіти, охорони здоров'я тощо), до того ж саме в соціальній сфері формуються соціальні ресурси для проведення ефективної економічної і духовно-культурної політики» [13, с. 9].

З усіх визначень поняття «соціальна політика» виділимо те, що дав російський політолог В. І. Даниленко. В широкому сенсі розуміння він вбачає в цьому феномені «сукупність положень, процес владнання конфлікту і знаходження взаємодопустимого рішення, а також прийняття рішення і проведення заходів в області соціальних гарантій» [2, с. 831]. Останнє – соціальні гарантії – значною мірою є базовим фактором для створення правової, соціальної держави взагалі.

Суспільне визначення і пріоритетний статус соціальної політики з-поміж «інших політик», про що пишуть багато вчених, обумовлюється, в першу чергу, тим, що така політика безпосередньо пов'язана з правами людини і необхідністю їх забезпечити. «Соціальні права, – пише російський дослідник Н. Бондарь, – це можливості, що випливають із самої людської природи щодо отримання

елементарних, найбільш важливих пілг та умов безпечного, гідного та вільного існування особистості в суспільстві і державі» [1, с. 35].

Реальним є питання: від чого залежить характер і особливості соціальної політики. Соціальна політика в конкретній державі є такою, якою є державна політика, які соціально-економічні відносини в ній сформувалися. Так, характеризуючи соціальну політику у колишньому СРСР, українська дослідниця В. Довженко доречно пише, – цитуючи Ю. І. Павленка (див. Трансформація суспільства і проблеми соціальної політики. – К., 1997): «Соціально-економічні відносини в Україні (і в цілому у колишньому СРСР) базувалися на: централізації ресурсів і повноважень; плановому характері виробництва і розподілу; жорсткій регламентації всіх сфер соціально-економічного життя; пріоритеті адміністративного регулювання над правовим [4, с. 3]. Це, однак, зовсім не означає, що тоді соціальна політика в СРСР була негативною і, навіть, малоефективною. Скоріше всього маємо брати до уваги, що така політика сповна була похідною від існуючого політичного режиму, а певна «зрівнялівка», адресність щодо окремих соціальних груп у суспільстві давала можливість зберігати велику «комуністичну» державу від можливих достатньо гострих конфліктів, протистоянь тощо. Між тим, у багатьох країнах і нині така патерналістська, державна соціальна політика є і вдало функціонує.

Посилаючись на вище викладене, підкреслимо також роль саме ідеологічних чинників в формуванні і практичній реалізації як соціальної політики в цілому, так і безпосередньо політики в частині соціального захисту громадян. Доречними в цьому плані є висловлювання, зокрема, українського політика М. Кравчука, який вважає, що суспільства, позбавлені ідеологічного стрижня, це безперспективні суспільства взагалі [6]. Відмова від ідеології у державному будівництві, функціонуванні держави веде до втрати і ідеологічного механізму соціального захисту, тобто до втрати, як ми вважаємо, загальноприйнятих норм і правил не лише співжиття, але й духовності, моралі. Серед українських фахівців вплив ідеології на розвиток системи соціального захисту найбільш детально розробила у своїй кандидатській дисертації В. Деріга [3]. На її думку, найважливішими в плані формування соціального захисту є неконсервативні, неоліберальні та соціал-демократичні ідеологічні теорії і концепції. Авторка доречно підкреслює і те, що саме деполітизація соціальної політики робить її безадресною, безперспективною.

Соціальна політика за будь-яких її моделей обов'язково має фінансуватися. І фінансуватися найперше шляхом використання державних механізмів. Закономірність проглядається проста: чим більшим є валовий внутрішній продукт, що виробляється в країні, спільними зусиллями усіх громадян, тим більші відрахування є можливість зробити для соціальних потреб і допомог громадян. Існують навіть певні мінімуми, які можна тут допускати. Так, за даними МОП у розвинутих країнах Заходу на початок 80-х років мало місце відрахування на проблеми соціального характеру 20-30 % валового національного продукту. В ряді країн Східної Європи квоти на соціальні відрахування за критеріями МОП нині становлять приблизно чверть від середнього рівня відрахувань західних націй, а у країнах, що розвиваються, вони складають лише 5 % суспільного продукту [2, с. 131].

Безпосередньо проблемам інституціалізації соціальної політики у суспільстві присвячені роботи таких зарубіжних вчених як Т. Ганслі, Ф. Дей, Б. Джонссон, П. Спікер, російських – Г. Осадча, С. Смірнова, С. Тетерський, українських – О. Бермічевська, Н. Борецька, Б. Гаєвський, В. Жмира, Е. Лібанова, О. Палій, Т. Семігіна, О. Скоморохова, В. Скуратівський, А. Ягодка та ін.

Безпосередньо класифікація моделей соціальної політики є предметом уваги В. Джорджа, Р. Уїлдінга, У. Лоренца, Р. Мішри, Ф. Уільямса, а в Україні – Н. Балабанова, Е. Гансова, М. Головатого, В. Жукова, О. Новакової, В. Пилипенко та ін.

Зазначимо, що за усієї розмаїтості схарактеризованих моделей соціальної політики, більшість з них ґрунтуються все ж переважно на ідеологічних та ціннісних засадах, властивих системам соціального захисту окремих країн. Можна виділити такі, найбільш характерні і поширені моделі соціальної політики, як:

– класична (антиколективістська) модель. Її ще називають умовно-ліберальною. Фінансування основних соціальних програм за такою моделлю здійснюється головним чином за рахунок загальних державних податків, які збираються в країні. Нині така політика, наприклад, в Англії об'єднує як наслідки тетчерівської політики впровадження ринкових відносин у соціальній сфері, так і спроби лейбористського уряду щодо поступового переходу до універсальності в окремих соціальних програмах;

– корпоративістська модель (Німеччина) О. Бісмарка. Головним чином пов'язана з різноманітними формами соціального страхування, яке називають солідарним соціальним страхуванням. До

корпоративістської моделі відносять також моделі соціальної політики Іспанії, Мексики, Бразилії, навіть Японії;

– класична скандинавська модель (Швеція). Вона передбачає найактивнішу роль держави у соціальному забезпеченні, наданні різноманітних соціальних послуг і реалізації політики зайнятості;

– ліберальна модель (або «ультраліберальна») (США). Це своєрідна залишкова модель, коли держава надає громадянам лише мінімальну допомогу в облаштуванні їх життя. Тут немає уніфікованої системи соціального захисту громадян, існує велике розмаїття соціальних програм, починаючи з федеральних. Однак, державне стимулювання цього процесу є яскраво вираженим. До такого державного патерналізму логічно додаються і різноманітні громадські ініціативи, реальний вплив громадського суспільства тощо.

В умовах глобалізації, особливо на початку ХХІ століття перераховані та інші моделі соціальної політики стали зазнавати і певної ерозії, великих змін, однак, ліберальні, неоліберальні тенденції в таких змінах все ж домінують в багатьох країнах. Демографічні, фінансові фактори в моделях соціальної політики все більше даються взнаки в ситуації великої соціально-демографічної диференціації суспільств. Основою ж такої політики були і залишаються численні і різноманітні соціальні програми, різні форми соціального страхування, захист груп ризику тощо.

Далі. Основними суб'єктами соціальної політики завжди є: людина, держава, суспільство, соціальні спільноти та інститути громадянського суспільства, політичні партії, громадські організації, об'єднання, асоціації громадян, різноманітні колективи, фонди і т. ін. Формально, сконцентровано, можна говорити про два вирішальних суб'єкти соціальної політики: а) держава; б) громадянське суспільство. Останнє в широкому сенсі залежить від ступеню демократизації влади і суспільних відносин. Роль таких суб'єктів потребує окремого спеціального розгляду.

Соціальна політика неодмінно пов'язана з певними гарантіями для громадян. Надання цих гарантій і обумовлюють той соціальний захист, який отримує людина з будь-яких джерел в країні, починаючи з держави. Про це пишуть численні зарубіжні та вітчизняні фахівці, зокрема, Р. Арон, В. Бабкін, В. Ворона, Д. Гелбрайт, Є. Головаха, Л. Козер, І. Мигович, Т. Парсонс, Ю. Римаренко, Г. Спенсер, К. Тоффлер, М. Хайдеггер, Т. Шанін та ін.

Щодо суто соціально-захисного контексту соціальної політики, то основоположними для цього аспекту є праці Г. Бернгарда, С. Біляцького, А. Крупника, І. Миговича, В. Полтавця, Б. Шапіро та ін., а найбільш показовою в цьому плані, на нашу думку, є дисертаційна робота українського вченого А. С. Крупника на тему «Соціально-захисна спрямованість державної соціальної політики за умов трансформації українського суспільства» (Одеса, 2002). Автор вдало виокремлює соціальну політику як «складову» державної політики взагалі.

Зазначимо, що поняття «соціальний захист», як і поняття «соціальне забезпечення», – досить нове, воно з'явилося лише у другій половині ХХ ст. і поступово стало застосовуватися у багатьох міжнародних правових актах. Так, у Хартії основних прав трудящих Співтовариств (Європейський Союз, 1989 р. ст. 10) право на соціальний захист формулюється у такий спосіб: «Відповідно до національних нормативних положень кожний працівник в країнах ЄС має право на достатній соціальний захист і залежно від свого статусу і розміру підприємства, на якому він працює, користується відповідними соціальними благами. Особи, які не можуть увійти або знову вступити на ринок праці і не мають засобів для існування, повинні отримувати достатню соціальну допомогу з урахуванням особистих обставин» [12]. Як бачимо, поєднання спільного і особистісного є надто виразним у поясненні механізму «соціального захисту».

Звідси, як мінімум декілька особливостей такої політики: а) загальне право людини на соціальний захист; б) можливість користуватися лише наявними (реальними) благами; в) диференціація соціальної допомоги людині в залежності від її реальних потреб. Тобто, соціальний захист може бути лише таким, яким є конкретне суспільство, рівень його соціально-економічного, духовного і т. п. розвитку.

Слід вказати на ту принципового характеру особливість, що соціальний захист і соціальна допомога – явища, однак, далеко не тотожні. Соціальний захист – більш ширше поняття, що включає в себе соціальну допомогу у різних її формах. При цьому соціальний захист включає в себе: пенсійне забезпечення та забезпечення на випадок безробіття; грошову допомогу сім'ям; різні форми соціальної допомоги і соціальних послуг.

Сучасні системи соціального захисту мають багато спільних рис а також відповідні відмінності, що пов'язані з багатьма факторами [7]. Мабуть найбільш конкретною є, особливо у європейських країнах, така система, що пов'язана із різного роду соціальним страхуванням (Австрія, Італія,

Німеччина, Нідерланди, Франція і т. ін.). На відміну від принципу соціального страхування, принцип соціального забезпечення (в тому числі і в Україні) передбачає надання соціального захисту іншим категоріям населення (державні службовці, військові, діти-сироти тощо) і фінансування таких соціальних видатків за рахунок податкових надходжень у бюджет. Тут, однак, є наступна принципова характеристика колізії: як справедливо підкреслює А. С. Крупник, «економічний підйом країни не завжди автоматично веде до зростання життєвого рівня населення» [7, с. 7]. Тобто соціальне забезпечення напряму від багатства країни не залежить. Значить, вирішальне значення має саме характер державної політики, яка обстоює політику соціальну, сам соціальний захист.

Соціальна політика держави, – нехай у різний спосіб, – але має чітко означені гуманістичні орієнтири. Так, український політолог С. Рябов зазначав, що соціальна держава – це принцип функціонування держави, відповідно до якого вона бере на себе захист соціально упродовженних і піклування про соціальну справедливість [5, с. 215]. До класичних систем соціальних гарантій при цьому відносять: страхування (за досягненням старості, хвороби, нещасних випадків), допомогу по безробіттю, а також порівняно нові системи страхування (наприклад, від ризику втрати прибутку і т. ін.).

Окремо має братися до уваги система і характер соціальних інтересів, які практично реалізують політику соціального захисту. Це: структури в органах виконавчої влади; судові органи; профспілки; різноманітні фонди; громадські організації і об'єднання тощо.

Практична реалізація моделі соціальної політики у сучасній Україні обумовлена багатьма причинами і особливостями соціального характеру, вирішальними з-поміж яких є:

- пряма і безпосередня залежність рівня соціальної забезпеченості громадян від ходу ринкових перетворень та трансформацій громадянського суспільства;
- гостра потреба адресної підтримки груп ризику, соціально вразливих груп населення;
- необхідність реалізації соціальної політики в тісному узгодженні зі світовою практикою, напрацьованим досвідом.

При цьому, завдання держави, органів влади полягає в тому, аби забезпечити максимальне стимулювання і підтримку інноваційної діяльності самих громадян, як суб'єктів соціальної політики. Тобто розробка і реалізація соціальної політики в сучасній Україні відбувається на засадах саме ліберальної моделі такої політики, з відповідними залишками, однак, тієї моделі, що функціонувала у колишньому Радянському Союзі взагалі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бондар Н. С. Права человека в Конституции России: трудный путь к себе / Н. С. Бондар. – Ростов-на-Дону, 1996. – 359 с.
2. Даниленко В. И. Современный политологический словарь / В. И. Даниленко. – М., NOTA BENE, 2000. – 1024 с.
3. Дереха В. В. Політологічний аналіз формування та розвитку соціального захисту: дис. на здобуття наукового ступеня канд. політичних наук: спец. 23. 00. 02 «Політичні інститути та процеси» / Віра Володимирівна Дереха; Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили. – Миколаїв, 2007. – 221 с.
4. Довженко В. І. Проблеми формування та реалізації соціальної політики в Україні перехідного періоду: автор. дис. на здоб. наук. ступеня доктора філософії в галузі ділового адміністрування. – К., 2001. – 24 с.
5. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К.: Знання. – 59 с.
6. Кравчук М. Ідеологія в Україні. Якою вона буде завтра? / М. Кравчук // Інформаційно-аналітичний центр ANALITIKA [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://analitika.at.ua/index/0-13>.
7. Крупник А. С. Соціально-захисна спрямованість державної соціальної політики за умов трансформації українського суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук зі спеціальності 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Андрій Семенович Крупник; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2002. – 16 с.
8. Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. – К.: МАУП, 2005. – 792 с.
9. Рябов С. Г. Політологія: словник понять і термінів / С. Г. Рябов. – К.: «КМАкадемія», 2001. – 256 с.

© *О. М. Соколова*

10. Семигіна Т. В. Моделі державної соціальної політики економічно розвинутих країн: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня доктора філософії в галузі політології. – К., 2003. – 19 с.
11. Скуратівський В. А. Основи соціальної політики / В. А. Скуратівський, О. М. Палій. – К.: МАУП, 2002. – 200 с.
12. Флорескул Н. Система соціального захисту населення як чинник формування соціальної держави / Н. Флорескул // Вісник КНТЕУ. – 2009. – № 2. – 401 с.
13. Хартія Співтовариства про основні соціальні права трудящих. Міжнародні організації та союзи. – Хартія від 09.12.1989 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www/uapzvo.net/data63/uhr6344.htm>.
14. Яременко О. О. Соціальна політика: теоретико-методологічні основи дослідження процесів формування та ефективності реалізації: Монографія. Статті. Виступи. Інтерв'ю. / О. О. Яременко. – К.: Ін-т екон. та прогноз. НАН України; УІСД ім. Олександра Яременка, 2006. – 480 с.
15. Martin G. M. Social policy in the welfare state. – New Jersey: Prentice Hall, Englewood Cliffs, 1990. – 256 p.

УДК: 314.18(477)

О. М. Соколова - аспірантка кафедри політичних наук Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

ДЕМОГРАФІЧНА ПОЛІТИКА:

ІСТОРІЯ ТА МОДЕЛІ РОЗВИТКУ В КРАЇНАХ СВІТУ

У статті представлено аналіз історії розвитку демографічної політики як системи заходів, що приймається державою з метою досягнення оптимального балансу між кількістю населенням та ресурсами, що необхідні для стабільного розвитку соціально-політичної системи. Автор розглядає загальні тенденції в еволюції розвитку моделей державних політик з початку виникнення державності до сьогодення.

Ключові слова: демографічна політика, історія формування державних заходів у сфері регулювання кількості та якості населення, моделі політики, соціальна політика.

ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА:

ИСТОРИЯ И МОДЕЛИ РАЗВИТИЯ В СТРАНАХ МИРА

В статье представлен анализ истории развития демографической политики как системы мер, принимаемой государством с целью достижения оптимального баланса между количеством населения и ресурсами, которые необходимы для устойчивого развития социально-политической системы. Автор рассматривает общие тенденции в эволюции развития моделей государственных политик с начала возникновения государственности до современности.

Ключевые слова: демографическая политика, история формирования государственных мер в сфере регулирования количества и качества населения, модели политики, социальная политика.

DEMOGRAPHIC POLICY: HISTORY AND MODELS OF DEVELOPMENT IN THE COUNTRIES OF THE WORLD

The article presents the analysis of the history of demographic policy as a system of measures adopted by the state in order to achieve an optimal balance between the number of people and the resources that are needed for the sustainable development of socio-political system. The author considers the general trends in the evolution of development of the models of government policies since the beginning of statehood to the present.

Key words: demographic policy, history of formation of government measures in regulating the quantity and quality of population, policy models, social policy.

Будь-яке суспільство контролює власну чисельність. Необхідність підтримувати пропорції між

населенням, ресурсами і середовищем завжди усвідомлювалася як важливе системне управлінське завдання, про що вказують роботи таких класиків гуманістичної думки як Т. Мор, Т. Кампанелла, Т. Мальтуз, М. Ломоносов, У. Томпсон, А. Ландрі, Ф. Ноутстайн, та інших, а також сучасних дослідників – О. Вовка, А. Волкова, А. Вишневського, Л. Дарського, О. Кайлової, А. Карлсона, А. Кваші, Ю. Массіно, С. Нефедова, Л. Рібаковського, Б. Смулевича, М. Сергієнко та ін.

Метою даної статті є аналіз еволюції розвитку моделей демографічної політики в контексті соціально-політичного розвитку держави в історії як інституту регулювання соціально-економічними процесів.

Практика свідомого управління соціально-демографічними процесами виникла одночасно з виникненням централізованих держав з системою розподілу праці і використанням статистики (Єгипет, Межиріччя, старокитайські царства). Держава стає чинником, що впливає на сталість екологічної ніші і динаміку населення. Роль держави виявляється в тому, що вона підтримує соціополітичну стабільність, забезпечує умови розширення виробництва, наприклад, шляхом створення ірригаційних систем. Особлива роль держави представлена в демографічно-структурній теорії, яка розглядає останню як структурний елемент [8, с. 77]. Існування демографічних циклів в історії доведене В. Абелем і М. Постаном в 30-х рр. XX ст. Ця теорія отримала визнання і розвиток в працях Ф. Броделя, Р. Камерона, Е. Ле Руа Ладюрі.

Розробляючи і реалізуючи закони, що упорядковують життя і співіснування людей, стародавня держава прямо або опосередковано регулювала демографічну поведінку людей, їх родин, а отже і відтворення населення. Так, в законах Хаммурапі (II тис. до н. е.) 68 статей з 282 присвячено сімейному праву.

Зростання чисельності населення стародавніх держав в сприятливі роки обумовлювало застосування політики розселення з заходами примусової еміграції. Так, Ассирія VIII ст. до н. е., Персія в IV ст. до н. е. використовували практику переселення народів з периферії в центр імперій з метою уникнути сепаратистських рухів і укріпити цілісність держави. Переселення жителів з густонаселених районів в малонаселені для підтримки пропорції між кількістю землі, продовольства і населення пропонувалося Конфуцієм (IV-V ст. до н. е.). Старокитайський трактат «Шан цзюнь шу», датований VI ст. до н. е., зазначав про зростання населення з випереджаючим розвитком продовольчої бази шляхом створення продовольчих резервів. В трактаті йшлося про сталість державного управління протягом декількох поколінь, що є першим в історії відомим формулюванням проблеми «стійкого розвитку». Таке втручання держави можна інтерпретувати як соціально-демографічну політику.

Вплив демографічного чинника на політичні процеси визнавався і в античному світі. В працях Платона, Аристотеля, Хань Фей-цзи зростання чисельності населення пов'язувалося з небезпекою перенаселення, яке вело до браку земель, голоду, бідності, повстань. Ідеї Платона і Аристотеля втілювались в життя імператорами Риму, коли з'явилася потреба стимулювати зростання населення, впливаючи на шлюбність і народжуваність. У античний період метою політики стає реалізація демографічної «моделі простого відтворення», збереження однорідності колективу – створення «середнього класу». Грецьку колонізацію VIII ст. до н. е. можна вважати формою регулювання чисельності і розміщення населення. В Стародавній Греції держава підтримує нездібних до праці, понівечених на війні, вводить бенефіціальну систему забезпечення для офіцерів і субсидіарну для рядових воїнів. Така демографічна політика постає елементом соціальної політики, що узгоджена з іншими сферами: регулювання зайнятості і праці, рівня життя і соціального забезпечення населення.

Витоки активної системи державних заходів в області демографічного регулювання відносять до правління римського імператора Юлія Цезаря (I ст. до н. е.). Але вперше законодавче оформлення, як системи заходів, демографічна політика отримала при імператорі Августі. Закони «Lex Julia et Papia Poppaea», прийняті між 18 р. до н. е. і 9 р. н. е. включали норми, які впливали на шлюбність і зміцненні сім'ї, стимулювали народжуваність через привілеї сім'ям з дітьми. Система заходів державної допомоги бідним сім'ям з дітьми запроваджувалася в I ст. н. е. в роки правління імператора Нерона. Система сімейної допомоги – комбінування натуральної і грошової допомоги з'явилася в I – II ст. н. е. У Римі 5 тис. дітей отримували хліб від держави безкоштовно впродовж всього II ст. [9]. Перший хлібний закон відноситься до діяльності Гая Гракха і датується 123 р. до н. е. Надалі ця практика отримала значну регламентацію фрументарними законами. Більшість заходів державної демографічної політики мали пронаталістський характер.

Епоха рабовласництва характеризується демографічною асиметрією. Прагнучи досягти цивільної рівноваги в метрополії відбувалося відтворення майбутніх рабів у «варварських»

суспільствах. Вільне населення не було зацікавлене в розширеному відтворенні сім'ї, бідні шари не мали економічних умов для утримання дітей. Джерелом поповнення рабського населення були війни. Купити раба було дешевше, ніж нести витрати на вирощування дітей.

Феодална традиція розглядала населення як належність земельного наділу. В цю епоху формуються економічні стимули для зростання чисельності населення. Числом підданих визначалася могутність феодала, який зацікавлений в збільшенні платників податків і у розмірі армії, основу якої складало селянське ополчення. Селянство також було зацікавлене у великій сім'ї – виховання дітей коштувало дешево, а робоча сила – дорого, податками обкладалося доросле населення. В результаті, Середньовіччя – епоха політики заохочення ранніх шлюбів і багатодітності. В кінці XII ст. у Франції з'являються податкові привілеї для заохочення народжуваності і імміграції. Таку політику підтримувала церква: заохочувала тривалі шлюби, засуджувала регулювання дітородіння.

Цінність населення посилювалася за рахунок високої смертності через епідемії і феодалні війни (людські жертви, відкладені шлюби, розпад пар і зниження народжуваності у військові роки). Оцінка демографічної катастрофи XIV ст. у наукових колах коливається від 90 % до 20 %. На думку О. Воєйкова, втрати населення в Європі XIV ст. склали 50 %. Дослідники вважають, що втрати населення сприяли формуванню державних політик, орієнтованих на відновлення чисельності населення. Подібне відношення до населення відбите в соціальних утопіях середньовіччя (Ф. Аквінський, Т. Мор, Т. Кампанелла), в яких пропонувалася пронаталістська політика. Заохочення зростання населення підтримано філософією меркантилізму, яка відбивала інтереси торгівельного капіталу. Меркантилісти (Т. Мен, А. Серра, С. Фортрей) вважали, що зростання населення – запорука збагачення нації, отже, це має бути метою державної політики. Такі ідеї зароджуються в Англії, Франції, Голландії – в країнах, що пережили в XV ст. промисловий розквіт. Європейські держави в XVII-XVIII ст. формують демографічну політику, яка мала в основі меркантилістську ідею – «управляти означає заселяти», яка спрямована на заохочення народжуваності, заборону еміграції і полегшення імміграції. Така політика включала: 1) заохочення шлюбу преміями, зниження податків одруженим, введення податків на неодружених; 2) заохочення плодючості, звільнення від податків і привілеї сім'ям з дітьми; 3) позитивне відношення до позашлюбних дітей. Століття популяціонізму в Німеччині – XVIII ст. – період законодавчих заохочень зростання населення, які привели до 80 % зростання (з 1500 до 1800 рр. населення виросло на 125 %). У Іспанії і Англії, в Савойї і Австрії в XVII-XVIII ст. проводилася політика заохочення народжуваності, шлюбності і обмеження еміграції. В Іспанії введені податкові знижки тим, хто одружувався у молодому віці і мав багато дітей. Аналогічна ситуація складалася в Росії.

У епоху Великої Французької революції соціальні обов'язки держави перед громадянами набувають сучасного розуміння. Революція 22 серпня 1790 р. проголосила принципи: 1) на державі лежить обов'язок винагороджувати за надані їй послуги. Нація зобов'язана оплачувати жертви, які несуть громадяни задля суспільної користі; 2) державою повинні бути винагороджені тільки ті послуги, які представляють інтерес для всього суспільства; 3) всякий, хто служив Вітчизні, захищав або прославляв її, дав приклад відданості суспільному благу, має право претендувати на винагороду. У Європі до XVIII ст. сформувалася злагоджена бенефіціарна система матеріального забезпечення у разі втрати працездатності.

Політична практика XVI ст. – XVIII ст. одночасно з популяціоністськими ідеями використовувала теорії, які спиралися на ідеї про небезпеку перенаселення. Передумовою антипопуляціонізму був промисловий переворот. Він вів до появи «зайвих робочих рук і ротів», накопичення надмірного населення. Це зумовило популярність ідей мальтузіанства в XVIII-XIX ст. Так, спираючись на ідеї Р. Холіншеда, Дж. Таусенда, Т. Мальтуса німецький політичний діяч У. фон Гуттен пропонував організувати війну Німеччини і Туреччини, щоб усунути перенаселення.

До кінця XIX ст. експансія, що супроводжувала боротьбу за колоніальний розділ світу, підвищила роль чисельності населення як чинника сили. Низька народжуваність в країнах Європи призвела до відродження популяціонізму. Були висунуті проекти збільшення народжуваності, створювалися державні статистичні центри. Свідомостю актуальності демографічних процесів для державної політики стають Міжнародні статистичні конгреси (перший – в 1853 р. в Брюсселі). Демографічна статистика перетворюється на інструмент соціально-економічної політики. Наприкінці XIX ст. оформилися моделі демографічної політики: модель, основою якої була ідея соціальної держави (демографічні явища як наслідок діяльності суспільства); і модель, яка ґрунтувалася на ефективності ринкових відносин (демографічні явища як чинники успішності індустріального розвитку).

Політика втручання держави в розвиток народонаселення мала декілька векторів. Головний – політика сприяння соціального захисту, страхування. Робітники створювали союзи взаємодопомоги, до яких відраховували частину заробітку. У такому вигляді соціальний захист робочих існував протягом XVIII-XIX ст. у Скандинавських країнах, Німеччині, Швейцарії, Великобританії, Австрії, Бельгії, Росії. До середини XIX ст. до соціального страхування долучилися державні інститути і підвищення ролі соціальних функцій держави стало очевидним. В кінці XIX ст. формуються «соціальні» заходи сімейної та пенсійної політики. В сфері сімейної політики наприкінці XIX ст. держави не ставили за мету підтримку бідних. Діяльність спрямовувалася на підтримку працюючих членів суспільства. Мотивом були «солідарність» і «соціальна справедливість». В європейських країнах, до 60-х років XX ст., заходи були орієнтовані на «повну сім'ю» традиційної моделі. Це демонструє прагнення підсилити продуктивність в домашній обстановці і робочому середовищі, але не має мети підтримувати членів сім'ї [4]. Політична практика цього періоду не визнавала різноманітності сімейних структур (з низьким доходом, моно-батьківські родини, цивільні шлюби, ін.) та їх «окремих» потреб. Так, у Франції, Англії, США вводилося зменшення податків пропорційно зростанню сім'ї, встановлювалися знижки для одружених. Але, спроби збільшити народжуваність стимулюючи шлюбність не давали ефекту. Німецький економіст П. Момберт – автор «теорії розквіту», вважав, що падіння народжуваності є результатом впливу на поведінку людей «високого рівня життя», що зростання коштів для існування не веде до росту народжуваності.

Збереження традиційної форми сімейно-шлюбних відносин пов'язане із функціонуванням системи, що спирається на принцип солідарності поколінь – коли батьки зацікавлені в народженні значної кількості дітей, які є гарантією їх утримання в старості (працюючі сплачують пенсію пенсіонерам). Солідарна система бере початок з 1889 р., коли О. Бісмарк ввів загальне пенсійне забезпечення. Характерна риса німецького підходу полягала в тому, що соціальне страхування було обов'язковим і спиралося на внески, які вкладали і працевластці і працівники. Система базувалася на практиці добровільних фондів взаємодопомоги, що створювалися гільдіями і робочими об'єднаннями.

Подібна система введена Великобританією і Австралією. США прийшли до державної пенсійної системи в 30-і роки XX ст. «Акт про соціальний захист», підписаний Ф. Рузвельтом, вводив пенсію по старості (з 65 років) і допомогу по безробіттю. Закон діяв відносно робітників великих підприємств і згодом охопив все населення. Австро-Угорщина ввела виплати страхових внесків по хворобі з 1881 р., а з 1921 р. прийняла пенсійний закон. У 1913 р. закладена шведська модель, коли ухвалено рішення всім платити пенсії по старості. Характерна риса цих програм – пенсіонери впродовж трудового життя не вносили платежі, що забезпечують виплату пенсій. Вони є нетто-бенефіціари введення системи. Виплати лягають на наступне покоління працівників. Для індустріального суспільства з обмеженою часткою старших вікових груп це не породжувало проблем. Одночасно розвивалися інші системи соціальної допомоги: цільові, які спрямовані на організацію спеціальних заходів для певних категорій населення, накопичувальні (капіталізовані), страхові та ін.

Актуальною для формування соціальної політики на той час стає праця Дж. Хаджнала про європейський тип шлюбних відносин, що демонструє високий рівень шлюбного віку та збереження значної долі осіб поза шлюбом. Встановлення нового режиму шлюбності через емансипований рух європейських жінок (починаючи з суфражизму) вимагало нових підходів до регулювання процесів відтворення населення [1, с. 289-310]. У 30-і роки були розроблені рекомендації в демографічній сфері, які привели до формування шведської соціальної моделі, що набула популярності в Європі другої половини XX ст.

Середина XX ст. характеризується виникненням протиріч між демографічними інтересами родини і суспільства. Зниження народжуваності стало масовим, багатодітність вступила в протиріччя з інтересами населення непов'язаного з землею, з міським населенням, робітничим класом. На перший план державної політики висувається якість населення. Розвиток виробництва вимагав відтворення виробничих сил, що обумовило зміни в умовах праці, вплинуло на рівень освіти, ін. Наприкінці XIX ст. зароджуються форми політичного впливу на демографічні процеси, засновані на ідеї «блага нації», на принципах «благодародження». Останні отримали в XIX ст. розвиток в еволюціоністичній програмі Ф. Гальтона, в націоналістичних теоріях, які стимулювалися боротьбою за колонії. У 1894 р. в Німеччині Л. Шеман заснував «Суспільство Гобіно». Виходячи з тих же передумов, Д. Даун склав класифікацію хворих серед монголоїдів, ефіопів, малайців і індійців, віднісши їх до форм «примітивних типів» філогенезу. Він описав синдром Дауна і назвав хворобу «монголоїзмом». За ініціативою Гальтона в 1904 р. при Лондонському університеті організована

Національна евгенічна лабораторія, в 1907 р. в Лондоні виникло «Суспільство евгенічного виховання» (ідеї стимулювання розмноження вищих класів, стерилізацію хворих). Євгеніка була широко визнана в першій половині ХХ ст.: у 1912 р. в Лондоні відбувся Інтернаціональний конгрес з євгеніки, наступні два конгреси відбулися в Нью-Йорку (1921, 1932). В США євгенічні ідеї застосовувалися практично: тести інтелекту, розроблені А. Бені для визначення «розумового рівня, якого може досягти індивідуум залежно від типу хромосом в клітках» [2] забезпечували дію закону про імміграцію, особливо після ухвалення Акту про імміграцію в 1924 р., що обмежував в'їзд осіб, що не належать до «нордичної раси». Євгеністичні ідеї розповсюдилися більш ніж в 30 країнах. В деяких, вони прийняли форму законів про примусову стерилізацію осіб, які народили дітей з вадами. В 20-30-х рр. ХХ ст. такі закони прийняті в Швейцарії, Данії, Швеції, Норвегії, Фінляндії, Німеччині. З 1907 до 1960 г. в США стерилізовано біля 100 тис. осіб. В Німеччині за роки нацистської демографічної політики стерилізовано 80 тис. осіб. У 1939 р. в Німеччині введена програми усунення «небажаних» для суспільства осіб. В 1909 р. заснована спілка «Шведська расова гігієна» в ній працювало подружжя Альви і Гуннар Мюрдель, які змінили вектор розвитку демографічної політики країни. В 1934 р. вони запропонували «коректуючі соціальні реформи» з метою «блокувати» передачу генетичної інформації від людей, які є тягарем для суспільства [5]. В 1935 р. А. Мюрдаль стала радником Королівської комісії з питань населення. В 30-і рр. ХХ в. євгеніка втратила академічну спрямованість. В цей період її слід вважати соціальним рухом, а не наукою. У нацистській Німеччині Закон про запобігання появі потомства із спадковими хворобами, що набув чинності 14 липня 1933 р., був прийнятий у поєднанні з євгенічною програмою «Лебенсборн» (Джерело життя) Гімлера. У 1935 р. до цього додалися Нюрнберзькі закони («Закон про громадянство Рейху», «Закон про охорону германської крові та германської честі»), що передбачали дискримінацію євреїв, заборону на шлюби або сексуальні відносини між євреями і арійцями, які каралися як «паплюження раси» [3]. В розробці методів «демографічної корекції», нацисти співпрацювали із засновницею Міжнародної федерації планування родини Маргарет Зангер.

В 1925 р., відбулася Міжнародна конференція неомальтузіанців – прибічників контролю над народжуваністю. Представники Європи, Індії, Африки, Мексики, Канади, Японії, Китаю домовилися про організацію дій, які повинні «утримати світ від катастрофи». З цією метою створюються «Організації расової гігієни», «Союз контролю над народжуваністю», комітети «соціальної євгеніки». Ці організації і стали основою «Міжнародної федерації планування родини». Співставлення документів демонструє, що стратегії розроблені в 20-х р., є актуальними для Асоціації сьогодні.

Так, німецька і американська програми стерилізації спиралася на концепцію «природженої розумової відсталості». Ідеологи державної політики намагалися пристосувати євгеністичну програму і програму соціального здоров'я до мети демографічної політики. Подібні ідеї зустрічаються в сучасних проектах демографічного розвитку. Так російський Форсайт-проект «Дитинство-2030», представлений в 2008 р. в Шанхаї, як «інноваційне майбутнє Росії» включає програму примусової стерилізації для неспроможних батьків [7]. Демографічна політика розглядається як складова геополітичної потужності держави. Неомеркантилістська доктрина спрямована на досягнення такого розміру населення, який би забезпечив потребу в робочій силі, військові потреби і задовольнив внутрішні потреби. Ця селективна роботи знайома державам, які намагалися впливати на перебіг демографічних процесів так, щоб сприяти росту кваліфікації та чисельності певних соціальних груп. Окрім Італії і Німеччини, такі підходи розвивалися у Франції Віші, в Японії, в США, в СРСР та ін..

В 50-60-і рр. розвиваються нові тенденції в демографічній політиці: підтримка родинних відносин, часткова зайнятість, негрошова допомога, організація систем опікування дітьми та літніми людьми. Демографічна політика виступає як елемент соціального конструювання. Поштовхом для розвитку нових методів соціальної роботи в країнах Західної Європи стало поширення з 40-х рр. ідеї «держави добробуту». Період «бебібуму», для якого характерна була висока народжуваність, нерегульована на рівні сім'ї у поєднанні з нерозвиненою медичною допомогою породила демографічний вибух. Але цей вибух змінився тенденцією до «нульового росту» населення, в деяких країнах спостерігалось скорочення населення (Німеччина, Австрія, Болгарія, Угорщина, Данія та ін.). Інша ситуація склалася в країнах, що розвиваються. Зростання населення виявилось проблемою для економік, що розвиваються. Політики і вчені побачили в плануванні сім'ї єдиний засіб гальмування росту населення. В 1958 р. ООН починає фінансування програми Міжнародної асоціації планування родини в країнах «третього світу». В 1964 р. ООН підтримала програми «контролю народжуваності». Вже в 1975 р. в 34 країнах Африки, Азії та Латинської Америки діяли державні програми планування родини, які орієнтувалися на скорочення темпів росту населення.

Концепція обмеження зростання населення – неомальтузіанство, у буденному уявленні трансформується у відмову від дітей в шлюбі [6, с. 93]. Неомальтузіанство розвиває концепцію «оптимуму населення», яка представлена «Рухом за оптимальну чисельність населення» (у Великобританії – це благодійна організація). Завдання ОРТ — скорочення чисельності населення в світовому масштабі, але для країн Західної Європи вони сформулювали як глобальну демографічну проблему – незбалансовану імміграцію та еміграцію. Оптимальним для планети вони вважають населення від 2,7 до 5,1 млрд. осіб.

У 70-80-х рр. відбувається практичне об'єднання політики соціального забезпечення та демографічного розвитку з активною політикою в області економіки і ринку праці. З'являються регіональні бази демографічних даних. Експери ЄС з організації «Обсерваторія сімейної політики» здійснюють моніторинг політики в області сім'ї, народжуваності по країнах ЄС.

Геополітичні зміни в 90-і рр. підживили настрої 70-х рр. Побожовання, що «голодні» з'їдять «ситих» привели до відновлення неомальтузіанських ідей у вигляді теорій «взаємозалежності» держав. Процес скорочення народжуваності в Європі в 60-90-і рр. обумовив повернення урядів до політики соціальної допомоги. Пріоритет соціальних дій в демополітиці стає помітним в 60-х рр. в скандинавських країнах: Данії, Норвегії, Швеції, Фінляндії. Західну Європу ці процеси охопили в 70-і рр., Південну Європу у 80-і рр., Східну Європу у 90-ті рр.

Заходи нової політики на практиці спрямовані на жіночу емансипацію. Підхід, заснований на феміністському погляді, підкреслює, що нуклеарна сім'я з встановленою кількістю дітей не повинна бути фокусом соціальної політики. Новий підхід критикує консервативну точку зору про кризу сім'ї і загрозу її зникнення, стверджуючи, що сім'я не зникає, а змінюється. Звідси установка: політика має спрямовуватися на потреби всіх типів сімей. Основою формування демографічної політики стало те, що традиційна сім'я не є центральною моделлю і сімейна політика має поставити під сумнів «традиційне призначення» жінки для безкоштовної праці в домогосподарстві.

Показовим став розвиток сімейної політики Швеції, в якій відбився перехід від «традиційної» сім'ї до «європейської». Така політика закладена в 1934 р. ідеями подружжя Мюрдаль. В книзі «Криза населення» вони об'єднали ідеї пронаталізму і націоналізму з неомальтузіанством, соціалізмом і фемінізмом. Прогресивне оподаткування і програми з сімейного добробуту спрямовувалися проти традиційної сім'ї. У 60-і рр. політика у сфері праці в Швеції орієнтована на забезпечення зайнятості жінок. Уряд фінансував навчання жінок традиційно чоловічим професіям. У 1969 р. держава через шкільну освіту взяла під сумнів традиційні установки статевих ролей. У 1971 р. податкова реформа уряду ввела окремий податок на чоловіків і дружин з метою підвищити дохід родин з обома працюючими в подружжі. Ця зміна стала критичним пунктом в руйнації сімейної економіки. Фокусування уваги на індивідові, а не на родині, привело до відмирання традиційних сімейних установок. Аналогічні процеси відбуваються в багатьох державах Європи.

Не дивлячись на те, що сучасні тенденції сімейних відносин відхиляються від моделі традиційної патріархальної родини і нуклеарна сім'я продовжує володіти нормативною силою. Уряди більшості країн заявляють, що краще не втручатися в демографічну поведінку і не мають оформленої сімейної політики, але вони впливають на форму соціальної підтримки сім'ям, що є політикою яка спрямована на підтримку певної моделі сімейних відносин. Дослідники сходяться на думці, що сьогодні немає нормативної моделі сім'ї. Кожна держава формує заходи, які припускають підтримку пріоритетної моделі сімейних відносин. Тому політика матеріальної підтримки сімей, складаючи частину соціальної політики у всіх країнах ЄС, має відмінності. Заходи державних систем підтримки сім'ї з дітьми розділені на дві категорії: а) пряма і непряма підтримка сімей з дітьми, б) підтримка працюючих батьків. Акцент в сімейній політиці переноситься з прямих дій на непрямі, що засновані на вирівнюванні соціального положення родин. Навіть політика Франції – лідера у формуванні сімейної політики – отримала риси не стільки пронаталістської, скільки перерозподільної, оскільки допомога надавалася сім'ям з низькими доходами і самотнім батькам. Сімейна політика набула рис соціальної допомоги та втратила демографічну спрямованість.

Висновки. Історія розвитку моделей демографічної політики демонструє широке коло заходів у сфері соціальної, медичної, освітньої діяльності держави, яка намагається вирішувати завдання щодо регулювання оптимального співвідношення кількості населення та соціально-економічних, ресурсних можливостей для його стабільного розвитку. Сучасні тенденції розвитку демографічної політики вказують на трансформації інституту шлюбу та сім'ї, внаслідок чого змінюється суть сімейної політики, вікова структура населення, зростає роль міграції – ті процеси, які в недавньому часі не мали відношення до демографічної політики, але сьогодні є її невід'ємними чинниками.

© Г. О. Терещенко

Автоматично, це порушує традиційну систему розподілу ресурсів між поколіннями та перегляду контрактів між ними. Традиційна розподільна пенсійна система, заснована на солідарності поколінь, виявила побічні дії для економіки і демографії: 1) у населення зменшилася схильність до заощаджень, особливо там, де коефіцієнт заміщення великий; 2) пенсії послабили мотивацію до народження дітей, оскільки в них перестали бачити опору в старості. Через наслідки демографічного старіння потоки ресурсів змінили напрямом. Сьогодні літні люди складають значну і активну частину електорату. Зміна демографічної ситуації, модернізація сім'ї та її функцій поряд із економічними проблемами стали причиною кризи пенсійних систем в Європейських країнах протягом ХХ ст. та виникнення нової ринкової моделі накопичень (страхові пенсійні внески), що в свою чергу також не є заходом популяціоністської спрямованості. Отже, незважаючи на системну демографічну кризу у Європі демографічна політика не є спрямованою на традиційну популяціоністську модель. Очевидним є домінуючість неомальтузіанських підходів щодо формування політики у сфері регулювання кількості та якості життя народонаселення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бессмертный Ю. Л. Историческая демография позднего западноевропейского средневековья на современном этапе / Ю. Л. Бессмертный // Средние века – 1987. – Вып. 50. – С. 289-310.
2. Бине А. Измерение умственных способностей / Альфред Бине; [пер. с фр. М. Владимирского] – СПб.: Союз, 1999. – 432 с.
3. Закон о гражданстве рейха и Закон о защите немецкой крови и немецкой чести: [Электронный ресурс] / «Нюрнбергские законы», 15 сентября 1935 г. – Режим доступа: http://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_de&dokument=0007_nue&object=translation&st=&l=ru
4. Кайлова О. В. Семейная политика в странах Европейского Союза (социально-демографические аспекты): автореф. дис. на соиск. учен. степ. к.э.н.: спец. 08.00.05 «Экономика и управление народным хозяйством» / О. В. Кайлова. – Москва, 2004 – 26 с.
5. Карлсон А. Шведский эксперимент в демографической политике. Гуннар и Альва Мюрдали и межвоенный кризис народонаселения / А. Карлсон; [пер. с англ. Б. Пинскера]. – М.: ИРИСЭН: Мысль, 2009. – 312 с.
6. Корчак-Чепурковский А. В. Мальтузианство и неомальтузианство с позиций социальной гигиены / Авксентий Васильевич Корчак-Чепурковский // Труды Общества Киевских Врачей с приложением протоколов и отчетов за 1903-1904 г. – К.: Типография Н. А. Гарич, 1905. – Том VII, Вып. II. – С.80-96.
7. Массино Ю. С. Контроль рождаемости и контроль сознания «в интересах устойчивого развития: [Электронный ресурс] / Ю. С. Массино – Режим доступа: http://www.demographia.ru/articles_N/index.html?idR=23&idArt=15755
8. Нефедов С. А. Концепция демографических циклов / С. А. Нефедов –Екатеринбург: Издательство УГГУ, 2007. – 141 с.
9. Сергеев М. Е. Жизнь древнего Рима / М. Е. Сергеев – СПб.: Изд.-торговый дом «Летний Сад»; Журнал «Нева», 2000. – 368 с.

УДК: 321.01 (477)

Г. О. Терещенко - кандидат політичних наук, викладач кафедри соціальних теорій Інституту інноваційної та післядипломної освіти ОНУ імені І. І. Мечникова

ПОЛІТИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК СИСТЕМА ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ НОРМ ТА НЕВІД'ЄМНИЙ ЕЛЕМЕНТ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

У статті розглядається політична відповідальність як необхідна риса політичної діяльності державних службовців та партійних діячів будь-якого рангу в соціально-політичному, правовому та культурному аспектах, як система політико-правових норм у трикутнику «громадянин – суспільство – влада».

Ключові слова: відповідальність, політична відповідальність, політика, управління, політична діяльність, довіра, право.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ КАК СИСТЕМА ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫХ НОРМ И НЕОТЕМЛЕМЫЙ ЭЛЕМЕНТ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В статье рассматривается политическая ответственность как необходимая черта политической деятельности государственных служащих и партийных деятелей любого ранга в социально-политическом, правовом и культурном аспектах, как система политико-правовых норм в треугольнике «гражданин – общество – власть».

Ключевые слова: ответственность, политическая ответственность, политика, управление, политическая деятельность, доверие, право.

POLITICAL RESPONSIBILITY AS A SYSTEM OF POLITICAL AND LEGAL REGULATIONS AND AN INTEGRAL ELEMENT OF POLITICAL PART

The article reveals the political responsibility as the necessary feature of political action of the civil servants and party leaders of different ranges in the socio-political, law and cultural aspects, as well as the system of political and legal regulations in the triangle “citizen – society – power”.

Key words: responsibility, political responsibility, policy, management, political actions, trust, law.

Дослідження політичної відповідальності потребують аналізу здобутків політичної науки, теорії управління, права, публічної політики, філософії, соціологічної науки, економічної теорії, застосування міждисциплінарного підходу, охоплюють широке коло наукових дисциплін та проблем. Феномен відповідальності займає місце у структурі соціальної дії, відноситься до сфери політичної діяльності та організації. Саме тому необхідно звернутись до класичних робіт, в яких розкриваються проблеми соціальної структури, управління та політики. Зокрема, це дослідження В. Андрущенка, К.-О. Апеля, Р. Арона, М. Вебера, Р. Дарендорфа, П. Дракера, Е. Дюркгейма, Г. Зімеля, Г. Йонаса, Т. Парсонса, П. Сорокіна, М. Михальченка, Я. Щепанського та ін.

Серед досліджень політичної відповідальності можна відзначити роботи таких вітчизняних та зарубіжних науковців, як С. Балан, В. Виноградов, М. Головатий, Т. Зражевська, І. Коліушко, В. Колпаков, Д. Лук'янець, С. Наумкіна, О. Мельник, Ю. Тихомиров, Р. Павленко, В. Туранов, Н. Самуйлик, М. Солодка, В. Торяник, Ф. Рудич, І. Кресіна, О. Скакун, В. Шаповал, Н. Янюк та ін.

Чинне законодавство відносно сфери політичної відповідальності складається з Конституції України, Законів України «Про вибори Президента України», «Про вибори народних депутатів України», «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів», «Про Кабінет Міністрів України», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» та ін.

У структурі відповідальності виділяють такі компоненти, як суб'єкт відповідальності, інстанція відповідальності, об'єкт і предмет відповідальності, час і простір відповідальності тощо. На думку української дослідниці О. Тітаренко, яка обґрунтовує розрізнення двох типів відповідальності суб'єктів управління – вертикальної і горизонтальної, «межі відповідальності суб'єкта управління визначаються характером впливу суб'єкта на об'єкт і сутнісними характеристиками як суб'єкта, так й об'єкта управління, а професійну відповідальність можна представити як зовнішню сторону відповідальності суб'єкта управління, а моральну відповідальність – як внутрішню» [1, с. 16].

Реалізація політичної відповідальності пов'язана із довірою (недовірою) громадян до влади, а політичні актори зобов'язані забезпечувати постійний зв'язок із громадою, спільнотою, суспільством в цілому. Рівень відповідальності визначається як діяльністю владних інститутів, так і розвиненістю громадянського суспільства, наявністю незалежних мас-медіа, регулярними та вільними виборами.

З метою забезпечення ефективних раціональних реформ у політичній сфері постає питання перегляду принципів та методів політичної та правової відповідальності представників влади, що є невід'ємною частиною їх правового статусу та політичної діяльності. У сфері політико-владних відносин наявний тісний зв'язок між індивідуальною відповідальністю представників влади, їх персональною компетентністю та повноваженнями інститутів влади. Саме тому досить часто політичну відповідальність напружують пов'язують зі статусом державного діяча.

В цілому, політична відповідальність – достатньо багатозначний термін, який пов'язується з дотриманням акторами політичних норм та зобов'язань щодо реалізації певної політичної та соціально-економічної програми у процесі політичної діяльності, з визначенням сутності суспільного інтересу (реалізації якого має відповідати діяльність політичного актора) та правових наслідків (санкцій) у разі порушення зв'язку «влада – суспільство». Про це свідчить розмаїття визначень поняття «політична відповідальність» у науковому дискурсі. Наведемо декілька визначень, які, на думку автора дослідження, є взаємопов'язаними:

– здатність суспільства (інститутів громадянського суспільства) застосовувати санкції проти тих політичних акторів (індивідуальних, або колективних), які не виконали виборчих зобов'язань. До таких санкцій політичного характеру належать негативна суспільна оцінка на політичних виборах, громадська недовіра, ініціювання процедури застосування правових санкцій. Це так звана «пряма» ретроспективна відповідальність;

– вид публічної відповідальності, що настає через неналежне виконання посадових обов'язків. Це політична відповідальність не лише перед суспільством, а й перед парламентом, керівництвом держави, уряду, органів місцевого самоврядування тощо;

– ресурс впливу суспільства на владу, яка має колективний характер (органи державної влади, політичні партії, організації). У парламентських країнах – механізм усунення уряду від влади, якщо він втрачає довіру парламентської більшості;

– система політико-правових норм у трикутнику «громадянин – суспільство – влада», порушення яких передбачає негативні моральні, виборчі та правові наслідки. До таких норм відносяться толерантність, компроміс, транспарентність, публічність, плюралізм та ін.

– необхідна складова політичної діяльності, яка стосується оцінки морального, психологічного, політичного стану політичних акторів, яка оснований на упевненості громадян у їх професійності, компетентності, патріотизмі, чесності;

– відповідність політичної діяльності акторів їх виборчим обіцянкам та вимогам суспільного інтересу, обов'язок звітувати перед суспільством. Форми відповідальності поділяються на суспільну (ставлення суспільства до дій індивіда) та індивідуальну (реакція індивіда на суспільні вимоги).

Цікавим, серед іншого, є визначення політичної відповідальності, запропоноване Центром сприяння інституційному розвитку державної служби: «Один із видів публічної (перед громадськістю, главою держави, парламентом) відповідальності, що настає за неспроможність органів державної влади та посадових осіб розробляти та втілювати в життя політику, яка відображає прогресивні напрями розвитку суспільства, максимально корисні для блага людей... Має суттєві відмінності від юридичної, є значно суб'єктивізованою й відносною, оскільки немає абсолютних і формалізованих критеріїв оцінки стану державного управління на тому чи іншому етапі розвитку суспільства і в тих чи інших умовах» [2]. Отже, відбувся перехід від передвиборчих зобов'язань політиків до належного виконання ними своїх обов'язків. Утім, і про відсутність важелів застосування цієї відповідальності не забуто.

Враховуючи, що у Конституції України закладено механізм розподілу влади та повноважень, інституційно закріплено владний баланс (у вигляді системи стримувань та противаг), то у правовому полі гарантією демократичного урядування виступає взаємна відповідальність різних органів та гілок влади, таких як виконавча, законодавча та судова. У цьому контексті, поняттям, що пов'язує політичну та юридичну відповідальність виступає «конституційно-правова» відповідальність. Вона є «юридичною відповідальністю політичного характеру» [3] та означає, що в разі негативної оцінки державою діяльності певної посадової особи відбувається покарання, яке регулюється правовідносинами, наслідком чого є застосування до правопорушника відповідної санкції. З іншого боку, конституційно-правова відповідальність настає за результатом політичних дій та рішень посадової особи, вона є проявом політичної відповідальності.

Проблема посилення політичної відповідальності партій та їх лідерів пов'язані із їх функціями у сучасній політичній системі. Особливої ваги набуває діяльність політичних партій, які представлені у Верховній Раді України. У процесі взаємодії політичних партій та суспільства, як в умовах консолідованої демократії, так і перехідних режимах, повною мірою проявляється ретроспективний аспект відповідальності – за політичну партію, яка не виконує своїх зобов'язань, виборці можуть не проголосувати на наступних виборах.

Варто зауважити, що такі форми прямої демократії, як відкликання обраних представників або дострокове припинення повноважень законодавчих чи виконавчих органів, не набули поширення як у демократичних країнах, так і у країнах, що здійснюють перехід до демократії.

Частіше за все мається на увазі, що подальша політична кар'єра особи залежить від оцінки її діяльності виборцями (передбачається, що єдиним інструментом політичної відповідальності є вибори, під час яких люди не голосують за партії чи осіб, які не виконали попередньо взятих на себе зобов'язань). Таким чином, саме вибори виступають класичним засобом притягнення до політичної відповідальності осіб та політичних сил.

Вітчизняна політична практика доводить низьку ефективність виборів як інструмента політичної відповідальності, адже втрата довіри виборців не призводить автоматично до позбавлення окремих осіб набутих ними повноважень. Це можна пояснити особливостями виборів у мажоритарних округах, коли діяльність кандидатів оцінюється переважно з погляду можливостей лобювання ними інтересів округу, а не їх відповідальності перед народом України загалом.

На місцевому рівні проблема відсутності реальної політичної відповідальності тісно пов'язана з втратою каналів комунікації обраних осіб з їхнім електоратом. Якщо на загальнонаціональному рівні відсутність прямої комунікації народних депутатів із виборцями можна якоюсь мірою компенсувати за рахунок кількісних і якісних досліджень, то в регіонах і містах втрата таких зв'язків може призвести до викривлення в обранців уявлень про реальні соціально-економічні, культурні та інші потреби населення. Відтак, під сумнівом опиняється здатність місцевих рад задовольняти ці потреби та, ширше, захищати права громадян. У відповідь знижується підтримка населенням дій тих політичних сил, які перебувають при владі, що загрожує їм не лише втратою голосів під час наступних виборів, але й задіянням механізмів безпосереднього впливу на роботу обранців (від місцевих референдумів про висловлення недовіри до акцій протесту, підтримки громадсько-політичних організацій радикалістського гатунку та вчинення протиправних дій).

Насправді виникає підміна політичної відповідальності перед виборцями відповідальністю перед керівництвом партій та, що суттєвіше, блоків (важливо те, що виборчі блоки за самою своєю суттю існують лише як суб'єкт виборчого процесу і реальних, а точніше, законних шляхів забезпечення їх існування після проходження до представницького органу не існує). Мається на увазі, що в цьому випадку відповідні повноваження переходять від виборців до інших суб'єктів політичного процесу, що може стати додатковим засобом для послаблення внутрішньопартійної демократії, яка зокрема виражається в автономності народних депутатів та є необхідною для виконання ними своїх представницьких функцій [4, с. 20].

Найприкріше те, що політична безвідповідальність є не одиночним випадком, вона стала невід'ємним елементом політичної культури.

У будь-якому випадку політична активність громадян полягає не лише в участі у голосуванні під час виборчих кампаній. Активна громадянська позиція, яка сприяє формуванню простору політичної відповідальності у взаємодії влади та громадян, проявляється у зацікавленості політикою, обізнаності та інформованості щодо дій політичних акторів. Вона має такі форми, як участь у діяльності громадських організацій та рухів, політичних партій та організацій, електоральна участь та протестна поведінка. Демократичний конформізм громадян, як комплексне явище може призвести до зниження рівня відповідальності політичних акторів, відчуження влади від суспільства.

В Україні цьому сприяють наступні чинники:

- зменшення ролі ідеологій у політичному житті;
- перетворення політичних партій у «машини для голосування», руйнування зв'язку між осередками партій та місцевими громадами;
- впровадження пропорційної виборчої системи на виборах до Верховної Ради України у 2006 та 2007 роках, що призвело до відчуження депутатів від виборців на місцях та фактично унеможливило процедуру відкликання депутатів;
- практична відсутність безпосередньої політичної взаємодії у системі «громадяни – влада», домінування у політичному просторі опосередкованих форм політичної комунікації;
- медіатизація політики, підпорядкування діалогу між політичними акторами критеріям «формату» телевізійних шоу-програм та «рейтингу» каналів;
- недостатня розвиненість та дієвість інститутів громадянського суспільства;
- недосконалість правових процедур реалізації принципу відповідальності (зокрема, імпичменту, відкликання депутатів та ін.).

Слід відзначити, що правові механізми часто втрачають дієвість, якщо немає глибокого зв'язку між мораллю конкретного суспільства, державних посадовців, окремого громадянина, усвідомлення ними рівня політичної відповідальності. Варто погодитись із тим, що «...люди з моральних причин

здійснюють вчинки, які караються законом, і навпаки: часто відчують провину за вчинки, які за законом є безкарними...» [5, с. 130].

З іншого боку, у поставторитарних країнах криза відповідальності проявляється найбільше якраз у моральній площині та полягає у відсутності ціннісних орієнтирів суспільного розвитку, демократичних традицій діалогу влади та суспільства, готовності прислухатись до моральних авторитетів (на кшталт В. Гавела, А. Сахарова).

Радянський політичний режим зруйнував «досвід» відповідальності у суспільстві. Слушно зауважує з цього приводу Л. Колаковський: «Якщо досвід і сама ідея відповідальності вже загинули, штучно воскресити їх не вдасться... страх і рефлексії не є достатньо сильними, щоб утримати порядок прав і обов'язків» [6, с. 131].

Таким чином, в Україні політична відповідальність стосується як сфери вертикальної політичної взаємодії (органи влади – громадяни), так і горизонтальної (комунікація між різними владними інститутами). Передусім, ця проблема актуалізується у зв'язку із розподілом повноважень у трикутнику «Президент – уряд – Верховна Рада», сфери відповідальності органів місцевого самоврядування, інституціоналізації політичних еліт та лідерства, розвитку громадянського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Титаренко О. Г. Відповідальність в управлінні (соціально-філософський аналіз): дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / О. Г. Титаренко; Харківський соціально-економічний ін-т. – Х., 2006. – 200 с.
2. Варивода Я. Політична відповідальність депутатів Верховної ради та місцевих рад: проблеми взаємодії з виборцями [Електронний ресурс] / Я. Варивода // Український незалежний центр політичних досліджень. – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload>
3. Мельник О. В. Конституційно-правова відповідальність вищих органів державної влади: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / О. В. Мельник. Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. - К., 2000. – 199 с.
4. Мамут Л. С. *Проблема ответственности народа* / Л. С. Мамут // Вопросы философии. – 1999. – № 8. – С. 19-28.
5. Колаковський Л. Мої правильні погляди на все / Л. Колаковський; пер. з пол. С. Яковенка. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2005. – 280 с.
6. Колаковський Л. Вказана праця.

УДК 316.33

С. І. Устич - кандидат філософських наук, доцент, директор Інституту транскордонного співробітництва

СУТНІСТЬ, ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА РОЗВИТОК СУЧАСНИХ ТРАНСКОРДОННИХ СИСТЕМ

В статті аналізуються фактори, що зумовлюють необхідність системного дослідження сучасних транскордонних процесів. Досліджується системна природа кордонів та транскордонних явищ, ідентифікується їх основний компонентний ряд. Пропонується визначення транскордонної системи, розкриваються механізми її функціонування та розвитку. Обґрунтовується практичне значення системної методології для оптимізації управління транскордонними потоками. Визначаються завдання подальшої розробки теорії транскордонних систем та її соціальної імплементації.

Ключові слова: транскордонні процеси, системна методологія, основний компонентний ряд соціальної системи, функціонування, розвиток, оптимізація управління.

СУЩНОСТЬ, ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ СОВРЕМЕННЫХ ТРАНСГРАНИЧНЫХ СИСТЕМ

В статье анализируются факторы, обуславливающие необходимость системного исследования современных трансграничных процессов. Исследуется системная природа границ и трансграничных явлений, идентифицируется их основной компонентный ряд. Предлагается определение трансграничной системы, раскрываются механизмы ее функционирования и развития. Обосновывается практическое значение системной методологии для оптимизации управления трансграничными потоками. Определяются задачи дальнейшей разработки теории трансграничных систем и ее социальной имплементации.

Ключевые слова: трансграничные процессы, системная методология, основной компонентный ряд социальной системы, функционирование, развитие, оптимизация управления.

THE ESSENCE, FUNCTIONING AND DEVELOPMENT OF MODERN CROSS-BORDER SYSTEMS

The paper analyzes the factors that cause the necessity for system research of modern cross-border processes. The system nature of borders and cross-border phenomena is researched, their main component series is identified. A definition of cross-border system is proposed, the mechanisms of its functioning and development are revealed. The practical importance of system methodology is grounded for optimizing the management of cross-border flows. The tasks for further development of the theory of cross-border systems and its social application are revealed.

Keywords: cross-border processes, system methodology, main components of social systems, functioning, development, optimization of management.

Постановка проблеми. В сучасному світі протікають безперервні транскордонні процеси¹ та формується значна кількість транскордонних утворень. Ці утворення можуть бути більшими або меншими, активними чи пасивними, побудованими на антагонізмі геополітичних інтересів або ж відносно безконфліктними. Серед них трапляються й такі, що відігравали і відіграють в історії людства найбільш помітну роль, бо в них містяться вузлові геополітичні інтереси людства, а, значить, і його найгостріші суперечності.

До таких «гордієвих вузлів» світової геополітики, зокрема, відноситься ареал Європи. Відомо, що, як праколіска сучасної цивілізації, європейський континент завжди знаходився в політичному борінні. Безкінечна череда війн та військових конфліктів з наступним перекроюванням кордонів стали невід'ємним його атрибутом. Недаремно жартома кажуть, що зміна геополітичних ландшафтів завжди була хворобливою пристрастю «бабусі Європи».

Якщо ж від геополітичного гумору перейти до сумних реалій, то слід констатувати, що саме в Європі взяли початок дві «гарячі» та одна «холодна» світові війни. Саме від Європи і нині в значній мірі залежить температура світової геополітичної атмосфери.

В самій же Європі на протязі століть теж сформувались домінантні геополітичні вектори, які об'єктивно і суб'єктивно визначають її політичне обличчя. Такими є, до прикладу, відносини Сходу та Заходу європейського континенту.

Соціум завжди був зацікавлений в тому, щоб здобути адекватне знання про актуальний стан транскордонних явищ та вірно прогнозувати їхню динаміку. Більше того, суспільство прагнуло, по можливості, направляти їх розвиток в бажаному руслі, іншими словами, управляти ними. Це, головним чином, торкалося попередження викликів та загроз, що породжуються внутрішнім потенціалом зазначених процесів, чи, хоча б, мінімізації негативних наслідків їх дії.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Тому на сьогодні наукове співтовариство має чималі досягнення в аналізі тих чи інших сторін кордонів та транскордонних процесів. Зокрема,

¹ У розумінні автора поняття «транскордонне», «транскордонні процеси» відображають будь-яке явище (суб'єкту комунікацію, відносини, взаємодію чи природній обмін речовиною, енергією тощо), пов'язане із перетином лінії державного кордону.

опрацьовано великий масив історичних даних про виникнення кордонів. Здобута різноманітна інформація щодо їх природи та тенденцій розвитку. Припіднято покров таємничості над взаємозалежністю елементів тріади «кордон, війна, мир». Одне слово, в осмисленні цих вкрай важливих явищ суспільного буття є значні фактологічні і концептуальні здобутки [1].

Але логіка пізнання та сама практика суспільного розвитку *вимагає розширення та поглиблення знань* про ці важливі явища сучасного світу. Недостатність знань про кордони та транскордонні процеси проявляється, на наш погляд, в декількох принципово важливих моментах.

По-перше, поки не визначений чітко *основний компонентний ряд транскордонних процесів*. Це нерідко призводить до еkleктичних та неадекватних характеристик тих чи інших факторів. В підсумку, корисна інформація про конкретні сторони явища нерідко парадоксальним чином деформує загальне знання про нього. По-друге, не розкритий в достатній мірі *механізм функціонування та розвитку* кордонів. Це серйозно ускладнює аналіз тенденцій їх змін, а, отже, й прогнозування. По-третє, і це, мабуть, найголовніше, існуючі парадигми кордонів та транскордонних процесів головним чином *інтерпретують* об'єкт дослідження, але не пропонують реальних і дієвих важелів підвищення ефективності його *управління*.

Всі ці вузькі місця сучасної лімології² мають, на мій погляд, спільний знаменник. Він полягає в *невирішеності проблеми органічного поєднання широкого спектра різноманітних за своєю природою факторів – від природно-матеріальних до духовно-цивілізаційних*.

Розв'язання цієї проблеми може бути досягнуто тільки шляхом переведення теоретичних та практичних розробок проблем кордонів на *якісно новий рівень – від переважно монофакторного аналізу до міждисциплінарних досліджень*. Розуміння цієї необхідності все більше стверджується в колі вчених.

Як підкреслює В. Колосов, першою із наук, що стала займатися прикордонними територіями, стала географія. Проблеми кордонів і, зокрема, їх делімітацію, вивчали дві основні галузі географії – фізична та соціально-економічна географія. Географія стала піонером з вивчення політичних кордонів.

Історія людства є історією війн, а метою більшості з війн була зміна кордонів. Тому без вивчення історії війн неможливо вивчення історії кордонів. Так звана нова політична географія, що з'явилася в середині 70-х років 19 ст. й тісно пов'язана з іншими соціальними науками, зокрема, політологією й міжнародними відносинами, досліджує вплив кордонів та їх стабільності на вирішення територіальних спорів та конфліктів, забезпечення миру. Відзначені та інші галузі знання, на думку В. Колосова, повинні забезпечити міждисциплінарний підхід до вивчення кордонів [2, с. 606].

В свою чергу, інший відомий вчений Е. Бруне-Джейлі вважає, що розбудові міждисциплінарної теорії кордонів повинні слугувати чотири однаково важливі аналітичні виміри: 1) ринковий вплив та торгові потоки; 2) політична активність різних рівнів управління на спільних кордонах; 3) особливий політичний вплив прикордонних територіальних громад; 4) специфічна культура останніх [3, с. 625].

На мій погляд, надати лімологічним розробкам міждисциплінарний, синтетичний характер й таким чином підняти на якісно вищий рівень їх ефективність й практичне значення *можна тільки шляхом аплікації системної методології*.

Тому *метою цієї статті є аналіз транскордонних процесів як систем, зокрема, дослідження сутності, механізмів функціонування та розвитку останніх*.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вихідним положенням системної теорії кордонів і транскордонних процесів є теза про те, що вони складають *частину соціально-просторової системи суспільства*.

Просторові характеристики виступають важливою стороною змісту, суті всіх без винятку соціальних компонентів: суспільних потреб, інтересів, суб'єктів діяльності, об'єктів і засобів діяльності, відносин різних типів³. У систематично розвинутій науковій теорії поняття простору [5, с. 328] стає вихідним і визначає соціальне знання. «Пізнання соціальних процесів без урахування просторових відносин і з'ясування їхніх закономірностей не можна вважати завершеним» [6, с. 48].

² Лімологія – сучасна наука про кордони (від лат. *limes* – кордон).

³ Вважається, що найбільш опрацьовану та продуктивну концепцію соціального простору запропонував сучасний французький соціолог П. Бурдьє (Bourdieu) [4].

Останнім часом, наприклад, активно вивчаються просторові аспекти економічних процесів. Зокрема, звертається увага на той факт, що кількісні і якісні характеристики потреб та інтересів населення на різних територіях є різними. Вони диференціюються залежно від природно-кліматичних, географічних, територіально-етнографічних, навіть територіально-релігійних відмінностей. Яскраво виражені соціально-просторові риси характерні й для інших компонентів економічної системи. Так, економічній діяльності притаманні просторові риси, що знаходять вираз в територіальному поділі праці, тобто закріпленні певних галузей виробництва за певними районами країни.

Територіальний поділ праці значною мірою детермінується і техніко-виробничими факторами. Так, формування територіальної структури виробництва певною мірою залежить від специфіки природних умов. Правда, ця залежність має конкретно-історичний характер: значимість природних умов у детермінації територіального поділу праці перебуває у зворотному зв'язку з рівнем розвитку засобів трудової діяльності.

Скажімо, відкриття свого часу електрики звільнило промисловість від значних обмежень, що накладалися територіальними умовами. Прикладом того, як долається обмеженість природних умов з допомогою науково-технічних досягнень, може послужити будівництво штучних островів і насипання з метою крупного промислового будівництва частини прибережних морських акваторій в Японії, створення і широке використання техніки для морських нафтових промислів у Великобританії, будівництво у низці країн плавучих заводів.

Якими б значимими не були природні і техніко-виробничі фактори в детермінації територіального поділу праці, розміщення промислового виробництва, як і всього господарства, формується під визначальним впливом законів суспільного розвитку і визначається метою виробництва і можливостями їх досягнення.

Територіальний поділ праці, що розвивається, неминуче переростає державні рамки, набуває форми міжнародного поділу праці. Ця тенденція у сучасних умовах знайшла свій вираз в інтернаціоналізації господарського життя. З розвитком територіального поділу праці тісно пов'язані зміни економіко-територіальної організації суб'єктів економічної діяльності (головним чином, класів). Класам, як і будь-яким іншим суб'єктивним утворенням економічної системи, поряд з власне соціальними характеристиками, притаманні ще й економіко-просторові (територіальні) риси.

Економіко-просторові (територіальні) параметри одних соціальних верств перетинаються з економічними характеристиками інших самостійних економічних суб'єктів, передусім, національних і регіональних спільностей людей. При цьому утворюються відносно самостійні економіко-територіальні спільності, тобто *сукупності індивідів, для яких характерна єдність території, на якій вони здійснюють певну економічну діяльність*.

Поглиблення територіального поділу праці призводить до зростання масштабу економіко-територіальних спільностей. Ця тенденція набула бурхливого розвитку в сучасних умовах. Приблизно 60 % населення Західної Європи живе у містах. Виникають міські агломерації (конурбації, метрополісні ареали тощо) – нагромадження поселень, об'єднаних виробничими та іншими зв'язками, які сьогодні є основною формою міського розселення у високоурбанізованих країнах.

Немало просторових, територіальних відтінків мають і економічні відносини, передусім відносини обміну, тобто взаємний обмін діяльністю між людьми, що проявляється безпосередньо або у формі обміну продуктами праці. Відносини обміну зумовлюються територіальним поділом праці. Поглиблення територіального поділу праці призводить також до розширення і поглиблення відносин обміну.

Як специфічну форму цих відносин можна розглядати обмін робочою силою, що відбувається через економіко-територіальну міграцію виробників. На відміну від попередніх економічних систем, для яких був характерний, у зв'язку з недорозвиненістю територіального поділу праці, осілий і замкнутий спосіб життя населення, при капіталізмі з поглибленням територіального поділу праці необхідною умовою господарського життя виступає рухомість населення, яка перетворюється в особливий вид «переселення народів» – міжнаціональну міграцію виробників.

Вище охарактеризовано тільки окремі просторові риси соціальних процесів. Але й цього, мабуть, достатньо, щоб переконатися в важливості соціально-територіального зрізу соціальної системи, а значить, в необхідності його детального дослідження.

Просторові характеристики утворюють «наскрізний» вертикально-цілісний зріз соціальної системи – соціально-просторову мезосистему. У першому наближенні *соціально-просторову систему, очевидно, можна охарактеризувати як сукупність соціально-територіальних суб'єктів*

(індивідуальних чи спільних), що перебувають у певних соціально-просторових відносинах. Соціально-просторові суб'єкти в даному випадку є елементами системи, а сукупність соціально-просторових відносин – її структурою.

Кордони і транскордонні процеси, як вже зазначалося, виступають частиною соціально-територіальної системи. Кордон в найбільш широкому розумінні можна розглядати як продукт цілеспрямованої соціальної діяльності людини, один із інструментів (інститутів) досягнення певних просторових цілей. Встановлення кордонів – одна із різновидностей боротьби за виживання, соціальна форма освоєння дійсності. Кордон – це штучно (політично) розірваний простір.

Самі кордони також мають *системну якість*. Макросоціальна системна репродукція кордонів знаходить вираз в тому, що вони виступають як *самоорганізована сукупність компонентів об'єктивного та суб'єктивного походження, що вступають у взаємодію між собою в зв'язку з встановленими державами особливими просторовими розмежуваннями (кордонами)*. Я пропоную назвати цю сукупність *транскордонною системою (ТС)* суспільства.

Горизонтальний зріз транскордонної системи складає *основний компонентний ряд*, в який входять транскордонні потреби та інтереси, суб'єкти транскордонної діяльності, сама ця діяльність, об'єкти, на які вона спрямована, засоби, за допомогою яких вона здійснюється, а також транскордонні відносини. *Вертикальний зріз* ТС утворюють її основні підсистеми: техніко-виробнича, економічна, політична та духовно-спеціалізована.

З точки зору соціального обсягу транскордонні системи можуть виступати на *трьох основних рівнях*: макро (загальнодержавному), мезо (регіональному) та мікро (місцевому).

Вельми важливим компонентом ланцюга транскордонного зумовлення є *транскордонні потреби*. Їх можна визначити як суперечність між актуальними параметрами транскордонних процесів й тими їх характеристиками, які були б в даний час найбільш оптимальними. В залежності від того, яку сферу суспільного життя вони «обслуговують», можна виділити техніко-виробничі, економічні, політичні та духовно-спеціалізовані транскордонні потреби.

Ці види транскордонних потреб знаходяться в складній взаємозалежності, яка не завжди є однонаправленою та прямопропорційною. Кожному із видів притаманна відносна самостійність. Реалізація їх в часовому плані нерідко відбувається асинхронно: деякі – з випередженням, інші – із запізненням. Таке спостерігається і в наші дні, коли духовно-спеціалізовані (етнокультурні, релігійні) потреби суб'єктів, що свого часу (з тих чи інших причин) не були в повній мірі реалізовані, здавалося б, раптово й неочікувано «вистрілюють», перетворюючись на певний час в домінуючі фактори суспільного розвитку (в Європі – утворення національних держав на Балканах, в Азії – мусульманський рух).

Розвиток транскордонних потреб продиктований дією макросоціального закону зростання потреб. В результаті цієї дії виникли дві тенденції. Перша – інтенсифікація розвитку, прогресування транскордонних потреб, наслідком чого є зростання масштабу територіально-державних утворень. Неважко відстежити динаміку цього процесу від міжплеменних об'єднань та невеличких етнічних держав до крупних національних держав, а сьогодні – наднаціональних мегадержавних утворень.

Природу останніх можна пояснити на прикладі країн Європейського Союзу. Ці країни досягли такого рівня розвитку потреб, що задоволення їх стало можливим тільки з використанням інтернаціональних, глобалізованих засобів. І не на вузько обмеженому, національному, а на розширеному, паневропейському просторі. Як зазначав колишній Президент Європейської Комісії Р. Проді (Prodi), амбітний проект з інтеграції Європи, задуманий «батьками-засновниками» Моне (Monet), Шуманом (Schuman), Аденауером (Adenauer) та Де Гаспері (De Gasperi), був продиктований трьома групами різних за характером потреб. По-перше, потребами в створенні великого єдиного ринку, економіки великого масштабу, необхідних для конкуренції в світовій економічній системі. По-друге, потребами подолання столітнього політичного конфлікту, який міг би звільнити більше ресурсів для більш продуктивних цілей. По-третє, потребами того, що Європа повинна б стати зразком для національних політичних систем і сприяти їх перетворенню в сучасні промислові демократії [7, с. 91-92].

Інша тенденція розвитку транскордонних потреб полягає в ускладненні їх структури. Якщо в ранньокласовому суспільстві порушення встановлених кордонів та вторгнення на чужу територію було продиктовано головним чином задоволенням матеріальних потреб в їжі та предметах розкоші, то нині такі чи подібні акції, як вже зазначалося, нерідко мають духовну (етнічну, релігійну і т. п.) природу.

Транскордонні потреби виступають основою і змістом *транскордонних інтересів*. Останні не однакові з першими, оскільки містять в собі також предмет, на який спрямована активність суб'єкта транскордонної діяльності. Але структура й тенденції розвитку в них спільні.

Транскордонні потреби та інтереси відображаються в *свідомості суб'єктів транскордонної системи*. Це відображення може відбуватися на побутовому (спільне розуміння суті кордонів, порядку їх перетину, визначення особистих цілей та завдань у зв'язку з існуванням прикордонних обмежень і т. д.) й теоретичному (концептуальне осмислення природи транскордонних процесів, аналіз принципів управління ними, створення нормативно-правової бази, що регламентує міжнародні відносини та функціонування кордонів і т. д.) рівнях.

В транскордонній свідомості суб'єктів слід ідентифікувати також психологічні та ідеологічні утворення. Сьогодні як на Заході, так і на Сході Європи нерідко кажуть про необхідність формування специфічної культури транскордонного спілкування, транскордонного виховання молоді [8, с. 224].

Суб'єкти транскордонної діяльності можуть виступати в індивідуальній (від пересічного громадянина до керівника держави) чи спільнісній (від сімейної пари до суспільних верств чи народів) формах.

Відображення транскордонних потреб та інтересів в свідомості суб'єктів з наступним формуванням настанов поведінки і визначенням мети не можна сприймати спрощено, як жорстку, прямопропорційну залежність. По-перше, далеко не завжди це відображення є адекватним. Історія знає чимало прикладів того, як нерідко правителі держав неправильно, а то й в цілком спотвореній формі розуміли ту чи іншу геополітичну ситуацію й приймали помилкові, чи навіть трагічні рішення з питань кордонів, війни і миру. По-друге, як вже зазначалося, людина, в тому числі і «колективний діяч» – парламент, уряд – істота біосоціальна. Її поведінка продиктована не тільки раціональними, але й емоційними мотивами (причому нерідко в чудернацькій формі – суміші не кращих людських якостей: користолюбства, надмірних амбіцій, пихатості, мстивості і т. д.).

Колоритну замальовку духовного стану «вершителя долі народів» іспанського імператора Філіпа (Philip) II дає Шарль де Костер (Coster) в знаменитій «Легенді про Уленшпігеля»: «...А король Філіп перебуває в незмінній лютій печалі... І постійно його лихоманило, ні вино, ні полум'я духм'яного дерева, що безперервно горіло в каміні, – ніщо не зігрівало його. Він завжди сидів в залі серед величезної кількості листів, якими можна було наповнити сто бочок. Філіп писав невтомно, постійно мріючи стати володарем світу як римські імператори» [9, с. 25]. Не можна також забувати про твердження істориків, що причинами деяких воєн, зокрема, в середні віки, були палкі почуття можновладців до осіб жіночої статі.

Але в загальному і в цілому визначення мети і завдань транскордонної діяльності суб'єктів відбувається під впливом об'єктивного змісту транскордонних потреб та інтересів.

Саму *транскордонну діяльність* потрібно розглядати як цілеспрямовану активність суб'єктів, що пов'язана з просторовим розмежуванням держав, й, зокрема, спрямовану на його збереження чи зміну. В процесі транскордонної діяльності відбувається реалізація мотиваційних настанов стосовно кордонів. Ця реалізація може здійснюватися в практичній і духовній формі. Практична форма транскордонної діяльності означає фізичний, матеріально-речовий перетин кордону (санкціонований чи несанкціонований перехід кордону суб'єктами, транскордонні товарообміни і т. д.). Духовна форма транскордонної діяльності виступає як формування геополітичних концепцій, цілей та завдань, що торкається територіальних інтересів інших держав, проникнення в їх інформаційний простір і т. д.

Останнє в вік інформаційних технологій (телебачення, зокрема, супутникового, радіо, інтернету) стало вельми поширеним. Нині проти тієї чи іншої держави не завжди є сенс проводити військову кампанію. Можна підготувати та здійснити інформаційне вторгнення, яке за своїми результатами буде не менш ефективне, ніж військове [10].

Транскордонна діяльність суб'єктів завжди на когось чи на щось спрямована і здійснюється за допомогою якихось інструментів. В цьому випадку йдеться про *об'єкти та засоби*. Об'єктами транскордонної діяльності є ті чи інші види *просторового ресурсу* (людського, сировинного, виробничого, військового і т. д.) іншої держави. В якості ж її засобів може виступати все, що опосередковує транскордонну активність суб'єктів (державна та її різноманітні інститути, політичні партії, громадські організації тощо).

Тенденцією розвитку об'єктів та засобів транскордонної діяльності є їх зростаюча диверсифікація. В часи Римської імперії об'єктом численних війн часто ставав людський ресурс – раби, підневільною працею яких створювалися величезні багатства. Відкриття Америки було

зроблено в процесі пошуку Колумбом золота. Сьогодні ж об'єктом транскордонних устремлінь, конфліктів та війн все частіше стають енергетичні ресурси, зокрема, нафта та газ. Що торкається засобів транскордонної діяльності, то ними є найрізноманітніші інститути – від міжнародних (міждержавних, наприклад, Організація Об'єднаних Націй, громадських, таких як «Green peace» та ін.) до національних (Міністерство закордонних справ та Міністерство оборони, товариства дружби між країнами чи, скажімо, дитячі організації, які підтримують активні контакти зі своїми однолітками за кордоном).

В процесі транскордонної діяльності формуються *транскордонні відносини*. Останні є сукупністю зв'язків між суб'єктами й виконують функцію структури транскордонної системи суспільства. Транскордонні відносини є формою соціальної взаємодії. Носіями, суб'єктами просторової, прикордонної взаємодії, як вже зазначалося, є люди. Свобода пересування – одна з форм природної поведінки людини (як споживання їжі, продовження роду тощо), її фундаментальна цінність.

Кордон – це статичне поняття. Динамічним способом його існування є просторова взаємодія. Оскільки прикордонна лінія штучно розділяє як єдину природу, так і єдину ойкумену, то між двома розділеними частинами цілого неминуче виникає обмін речовиною, енергією, інформацією. Цілком ізолювати територію з допомогою кордонів неможливо.

В історії відомо чимало спроб правителів встановити з допомогою кордонів режим цілковитої ізоляції своєї території. Мабуть, класичним прикладом ізоляціоністської політики може слугувати прикордонний режим, встановлений в колишньому Радянському Союзі та названий «залізною завісою». Радянською владою була задіяна надсувора система прикордонного контролю, що ґрунтувалася на фізичній охороні державного кордону. Але й ці заходи, як відомо, не змогли відгородити СРСР від впливу зовнішнього світу.

Транскордонна взаємодія може виникнути між індивідуальними (окремими громадянами держав) та спільнісними (скажімо, націями, народами) суб'єктами, бути двосторонньою (до прикладу, відносини між двома сусідніми народами) чи багатосторонньою (до прикладу, відносини між блоками держав), організованою (до прикладу, офіційний візит делегації) і стихійною (до прикладу, мисливці, збирачі – в минулі часи, неорганізовані туристи, «човники», нелегальні мігранти тощо – в сучасних умовах), санкціонованою (до прикладу, узгоджений переліт через повітряний простір) чи незаконною (до прикладу, порушення кордону та вторгнення в суверенний простір) і т. д.

В функціональному плані транскордонна взаємодія також диференціюється. Дозвільний і заборонний режими стосовно різних транскордонних потоків часто неоднакові. Скажімо, кордон може бути відкритим для товарів та капіталу й практично закритим для масового руху громадян. Кордони позначають (фіксують) територіальну цілісність держав. Вони виконують подвійну функцію: з одного боку вони є лінією дотику (інтеграції) суверенних держав, з іншої – лінією їх розмежування (деінтеграції). Таким чином, ми маємо справу із суперечливим соціальним явищем, полюси якого одночасно і передбачають, і заперечують існування одне одного.

Ця суперечливість проявляється в процесі прикордонної взаємодії суб'єктів, породжуючи явища, які, або відповідають інтересам (політичним, економічним тощо) держави, сприяють зміцненню її суверенітету, чи, навпаки, загрожують її засадам. Звідси, з одного боку, відкритість держави (чи групи держав), їх зацікавленість в розвитку контактів із сусідніми державами, з іншого – турбота про свою безпеку через реалізацію бар'єрної функції кордону. Поступальний розвиток міждержавних відносин нерідко має наслідком таку відкритість кордонів та нівелювання властивих їм від'ємних проявів, що ці кордони стають умовними.

Як вже зазначалося, сьогодні в світі спостерігається вельми суперечливий процес. З одного боку – розмивання, стирання кордонів, що яскраво проявляється в європейському інтегрованому просторі. З іншого – своєрідне «друге видання кріпосництва» – запровадження більш жорсткого прикордонного режиму: від введення сучасних технологій біометричного контролю за пересуванням громадян на кордонах до повернення архаїчних форм боротьби з нелегальною міграцією в вигляді будівництва загороджувальних інженерних споруд (чогось подібного зловісній «берлінській стіні»).

Коли кажуть про *безпеку кордонів*, то, перш за все, ставлять питання про їх визнання (невизнання) – політичне, юридичне – сусідніми державами. Наявність спірних, невирішених прикордонних, територіальних питань – серйозне джерело можливих прикордонних конфліктів. До інших, безпосередньо пов'язаних з кордонами, джерел загрози їх безпеці нині відносять контрабанду товарів, зброї, наркотиків, нелегальну міграцію людей тощо.

Форм транскордонної взаємодії, що розглядають на підставі різноманітних критеріїв, дуже багато. Найбільш суттєвою і руйнівною для людства формою транскордонної взаємодії є *війни*.

Результатом транскордонної взаємодії є формування *транскордонної рівнодіючої* (як просторового різновиду соціальної рівнодіючої). Це формування проходить шляхом кореляції різноманітних, часто діаметрально протилежних векторів транскордонної активності суб'єктів й пошуку спільного знаменника в вигляді транскордонних домовленостей (двохсторонніх чи багатосторонніх угод, рішень міжнародних організацій та форумів тощо). На це звертають увагу вчені. Так, А. Паасі (Paasi) відзначає, що міжнародні домовленості досягаються шляхом пошуку спільного розуміння між державами [11, с. 15]. А. Г. Гертц (Goertz) і П. Діл (Diehl) вважають, що зміна кордонів є результатом «просторової кореляції» [12 с. 12].

В центрі аналізу транскордонної системи суспільства є проблема її *функціонування та розвитку*. В свою чергу, одним із головних питань функціонування та розвитку кордонів є питання про їх *походження, соціальну генеалогію*. Відповідь на це питання важливе тому, що спираючись на неї, *можна спрогнозувати історичну долю, майбутнє* міждержавних розмежувань.

Поява просторових розмежувань була пов'язана з об'єктивною логікою поступального розвитку суспільства та з дією певних соціальних факторів. Конкретніше, феномен кордонів виник там і тоді, де й коли з'явився *інститут приватної власності, особистого багатства*, а разом із цим *мотиваційний механізм його збереження та відтворення*.

Цей інститут та породжений ним мотиваційний механізм визначали й визначають природу та правила існування всіх, крім первіснообщинного ладу, типів суспільств, включно із сучасним. Інших подібних *ефективних системоутворюючих факторів організації суспільства* історія *поки* не знає. Транскордонні відносини, як і будь-які інші види соціальних відносин, є відбитком біосоціальної природи людини: її достоїнства і низькості, сили й слабкості, розуму і безрозсудливості. Вони є такими, якою є людина.

Як же пов'язані інститут приватної власності та «обслуговуючий» його мотиваційний механізм з кордонами?

З появою приватної власності з'явилася потреба в регламентації її просторового існування, тобто в фіксації певної частини простору (в першу чергу, території) як сфери ексклюзивного впливу тих чи інших суб'єктів та використання її для накопичення багатства. Засобом такої регламентації й став кордон. Продукти ж свідомості людини, пов'язані з виконанням практичних завдань зі збереження чи зміни кордонів, стали частиною відповідного мотиваційного механізму.

Логіка цього процесу нескладна й включає три послідовні умовиводи:

- 1) Багатства поза простором не існує.
- 2) Щоб зберегти власне багатство, слід встановити контроль над своїм простором, обмежити його.
- 3) Щоб заволодіти чужим багатством, слід заволодіти чужим простором, подолати обмежуючі його бар'єри.

Іншими словами, потреба суб'єктів в накопиченні багатства (його збереженні та збільшенні) зробила необхідним здійснення з їх боку, по-перше, заходів з просторового захисту *власного* багатства шляхом встановлення кордонів, по-друге, кроків, спрямованих на просторове захоплення чужого багатства через порушення встановлених іншими суб'єктами кордонів. Так виникла безкінечна боротьба за *просторовий ресурс – сукупність багатств, що знаходяться в тому чи іншому просторі*.

Функціонування та розвиток ТС мають *внутрішнє та зовнішнє джерела*. *Зовнішнім джерелом* є географічне та соціальне середовище, в якому відбуваються транскордонні процеси. Основними факторами географічного впливу на функціонування та розвиток транскордонної системи є величина території держав, їх географічне розташування, наявність природних багатств (зокрема, в надрах), протяжність та конфігурація кордонів тощо. При аналізі ролі географічних факторів в перебігу транскордонних процесів важливо не допустити як їх переоцінку, так і недооцінку. Скажімо, самостійно ці фактори не могли продукувати саме явище кордонів. Але, безумовно, вони відігравали в цьому процесі важливу допоміжну роль.

Ніхто не стане заперечувати, що величина території утвореної держави справляє чималий вплив на манери (спосіб) її транскордонної поведінки. Нерідко у великих держав виникав більший територіальний «апетит», що задовольнявся за рахунок менших держав (й далеко не завжди за їх згодою).

Чимале значення в геополітичній долі держав та народів має географічне розташування. Ті, що знаходяться в центрі тих чи інших геополітичних ареалів, на перехрестях торгово-економічних шляхів, між крупними геополітичними гравцями частіше за інших (наприклад, тих, що розташовані на геополітичній периферії) опиняються втягнутими в геополітичні переформатування та розбірки.

На підтвердження цього можна привести багато прикладів. Відомо, якою складною була історія Польщі останніх століть. Виступаючи контактною територією між Росією та Західною Європою, вона зазнала цілий калейдоскоп геополітичних змін, в тому числі і втрату державності. Г. Гачев образно зауважує: «Польща геополітично – як гармошка між Заходом і Сходом Європи, то розширюється, то стискається...» [13, с. 233].

Або новітня ілюстрація. Багато дискусій ведеться стосовно геополітичних пріоритетів України. Свою точку зору з цього приводу відверто висловила й канцлер Німеччини А. Меркель (Merkel), яка заявила, що, дякуючи своєму географічному становищу, *Україна просто повинна знаходитися між ЄС та Росією у всіх значеннях цього формулювання* [14]. В цьому ж ключі оцінює геополітичну ситуацію України і британська «Гардіан» (“Gardian”): сама назва «Україна», стверджує видання, не спонукає до стабільності, на слов’янських мовах ця назва означає «земля на окраїні», «прикордоння» і «...можливо, вона завжди буде сприйматися як якась проміжкова зона й ніколи не стане органічною частиною Сходу чи Заходу» [15].

Природні ресурси держави також можуть в значній мірі впливати на транскордонні процеси. По-перше, ці ресурси часто стають об’єктом геополітичних устремлінь ближчих і далеких сусідів. По-друге, за певних умов вони можуть навіть на якийсь час визначати історичну долю держав. Зростаюча роль природних, найперше, енергетичних ресурсів стає все більш очевидною в останні десятиліття.

Відомо, що економічний та соціальний розвиток Західної Європи значним чином залежить від поставок російської сировини. Як вважає В. Путін, «дуже багато є того, чим ми володіємо, і без чого наші партнери просто не зможуть існувати, або їм буде дуже важко» [16]. І конкретизував, що йдеться про нафту, газ, метали, хімічні добрива, лісові ресурси та інші традиційні статті російського експорту. На підтвердження цих слів зробив заяву один із керівників російського монополіста «Газпром»: «Щоб політики не говорили, і якою б глибокою не була криза, все одно наша частка на ринку (західноєвропейському – С.У.) збільшиться з поточних 25 % до 33 % вже до 2015-2020 років. І це – об’єктивна реальність, тому що видобуток газу в Європі падає, попит, нехай він навіть буде рости повільніше, ніж передбачалося раніше, все одно буде рости» [17].

Про наслідки ресурсної залежності Заходу йдеться в одній із статей авторитетного британського видання «Таймс» (“The Times”) із характерною назвою «Чому ми схилиємося перед жорстокою, цинічною Росією?»: «Отже, – зазначає автор, – наше найбільш слабке місце – це гроші. За часів «холодної війни» тих, хто робив бізнес із Радянським Союзом, було мало, й на них дивилися з недовірою. А сьогодні в чергу за тридцятьма рублями з готовністю шикуються і банкіри, і адвокати, й різного роду консультанти з політтехнологами – і навіть, як кажуть злі язички, деякі політики, – хай навіть багато з них ненавидять себе за це. Поки так буде продовжуватися, у нас практично немає шансів успішно протистояти Кремлю» [18].

Внаслідок зростання ролі природних ресурсів змінюється значення, в тому числі, геополітичне й інших регіонів планети, наприклад, Арктики. У зв’язку з відкриттям крупних газових родовищ, в першу чергу Штокманського, у Баренцовому морі ареали, які ще вчора вважалися зовсім неперспективними, сьогодні викликають підвищену увагу основних геополітичних гравців. Як зазначає Генеральний секретар Норвезького Баренцсекретаріату Руне Рафаельсен (Rafaelsen), роботи вистачить для всіх: «Широкий розвиток портів та нові транспортні рішення з норвезького боку підуть на користь всім учасникам проекту. Російська сторона отримує додаткові ефективні портові служби, норвезька сторона забезпечує собі участь, ЄС отримує так потрібний газ» [19].

На безпеку кордонів тієї чи іншої держави серйозним чином впливає й їх протяжність та конфігурація.

Головними *зовнішніми соціальними детермінантами* є природа соціального організму (зокрема, держави), кількість населення, що проживає в тій чи іншій країні, життєздатність її економічних, політичних, духовних та військових інститутів (в даний час, зокрема, наявність або відсутність зброї масового знищення) тощо.

Про *роль природи соціального організму в розвитку транскордонних процесів* мова йшла, коли розглядалася генеалогія кордонів. Тут тільки варто зазначити, що, так, як свого часу природно-історичний процес «народив» кордони, так у відповідності до логіки свого об’єктивного розвитку,

зокрема, суттєвої трансформації його генеруючого пристрою – мотиваційного механізму, може й «поховати».

Кількість населення держави має важливе значення для розгортання його транскордонної активності, зокрема, в економічному та військовому сенсі. Більша кількість громадян може створити для неї більше багатств та здатна спорядити чисельнішу армію.

Що ж торкається ефективності функціонування суспільних інститутів, то цілком очевидно, що розколота внутрішніми суперечностями, міжусобицею країна, або ж держава з архаїчною організацією, не являє собою реальну (економічну, політичну, військову) силу й нерідко стає легкою здобиччю «геополітичних хижаків». І навпаки, консолідоване, з досконалою внутрішньою організацією суспільство здатне виступати самостійним й активним учасником транскордонних процесів.

Транскордонні процеси, що виникли за певних історичних умов під впливом соціальних та географічних факторів, поступово перетворилися у відносно самостійне явище суспільного життя, існування якого набуло власної об'єктивної логіки. Внутрішнім джерелом динаміки транскордонних процесів став сформований механізм самодетермінації, що працює на лініях горизонтального та вертикального зрізів транскордонної системи. Циклом функціонування *горизонтального зрізу* транскордонної системи є ланцюжок зумовлення транскордонних компонентів: потреби – інтереси – свідомість – діяльність – об'єкти та засоби – відносини. Циклом функціонування *вертикального зрізу* транскордонної системи є зумовлення її підсистем: техніко-виробничої, економічної, політичної, духовно-спеціалізованої.

Розвиток ж транскордонної системи відбувається шляхом «накладання» один на одного завершених й незавершених циклів функціонування. Розвиток на *горизонтальному рівні* здійснюється: а) через коригування зворотнім (від транскордонних відносин) інформаційним сигналом змісту первинної транскордонної потреби; б) скоригована (вторинна) транскордонна потреба зумовлює новий цикл своєї реалізації і т. д. Розвиток ж транскордонної системи на *вертикальному рівні* відбувається в результаті зворотного впливу від зумовлених до зумовлюючих транскордонних підсистем.

Співвідношення внутрішніх та зовнішніх джерел функціонування й розвитку транскордонної системи є завжди конкретним.

Представлене вище бачення механізму функціонування й розвитку транскордонної системи, звичайно, має дещо «згрубілий», схематичний характер. Але воно в достатній мірі розкриває спрямованість транскордонних процесів, їх об'єктивну логіку та порядок взаємодії складових компонентів. Крім того, воно дозволяє *суттєво підвищити практичну значимість теоретичної рефлексії транскордонних процесів. Це, зокрема, підтверджується результатами реалізації міжнародного проекту «Кордони для людей».*

Проект підготовлений Інститутом транскордонного співробітництва (м. Ужгород, Україна) разом із угорськими, словацькими та румунськими партнерами в рамках Програми ENPI (2007-2013 рр.) Європейського Союзу. Початок реалізації проекту – 1 жовтня 2010 р., завершення – 1 жовтня 2012 р.

Загальною метою Проекту стала оптимізація управління транскордонним співробітництвом сусідніх регіонів Румунії, Словаччини, Угорщини та України. Цільовими групами Проекту були різноманітні соціальні інституції та соціальні групи (на макро-, мезо та мікрорівнях) країн Європейського Союзу та України. Кінцевими бенефіціарами – населення прикордонних регіонів Румунії, Словаччини, Угорщини та України. До виконання проекту було залучено більше 40 експертів з України та інших країн Європи.

Головним підсумком Проекту є створення *системи індексації та моніторингу транскордонного співробітництва та методики її соціальної імплементації*. Не вдаючись до її детального аналізу⁴, зазначу, що *система індексації та моніторингу транскордонного співробітництва (СІМ) в Європі – це комплекс теоретичних та організаційно-практичних заходів, який забезпечує коректний аналіз і порівняння загальних і відмінних рис, а також тенденцій розвитку транскордонного співробітництва в різних регіонах Європи з метою підвищення його ефективності, перш за все шляхом оптимізації управління.*

⁴ Виклад методологічних та методичних засад індексації та моніторингу транскордонного співробітництва міститься в розробках Інституту транскордонного співробітництва, що видані на 5 мовах [20].

СІМ є універсальною моделлю аналізу та оптимізації управління транскордонним співробітництвом як на новому Східному кордоні в цілому, так і в його окремих сегментах, зокрема.

Відрядно, що застосований в Проекті системний підхід до аналізу сучасних транскордонних процесів був підтриманий експертним співтовариством. Це показала презентація СІМ на представницьких міжнародних форумах. Крім того, розроблена методологія вже знайшла імплементацію в інших сегментах європейського прикордоння, зокрема, на норвезько-російському, фінсько-російському, польсько-російському кордонах. За підготовку та реалізацію цього Проекту Інститут транскордонного співробітництва був нагороджений Асоціацією Європейських прикордонних регіонів (АЕВР) відзнакою «За особливі досягнення в європейському транскордонному співробітництві».

Висновки. Підсумовуючи, варто зазначити наступне. Проведений аналіз показав, що тільки системна методологія як інструмент інтегративного аналізу здатна нині адекватно відобразити природню, органічну єдність вельми різнорідних за своєю природою факторів, що впливають на кордони.

Тільки системна методологія, що забезпечує аналіз як функціональних, так і динамічних характеристик об'єктів, спроможна розкрити складний механізм функціонування та розвитку транскордонних процесів.

Нарешті, тільки системна методологія, що володіє потужним апаратом прикладних розробок, може перевести лімологічні дослідження з категорії переважно описових в розряд практично необхідних.

В подальшій роботі філософсько-соціологічні начала й макросоціальні поняття системної методології повинні стати надійною основою для розбудови *системної теорії кордонів і транскордонних процесів*. Системний же аналіз як прикладний рівень системної методології має забезпечити її *ефективну соціальну імплементацію*.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гальчинский А. Україна на перехресті геополітичних інтересів/ А. Гальчинский. – Київ: Знання України, 2002. – 150 с.; Карпатський регіон та його роль в забезпеченні безпеки та співробітництва в Європі // Матеріали міжнародної конференції. – Ужгород: Ліра, 2008. – 230 с.
2. Кіш Є. Б. Центральна Європа в сучасній системі євро регіональної інтеграції / Є. Б. Кіш. – Ужгород: Ліра, 2008. – 420 с.
3. Макарычев А. С. Пространственные характеристики трансграничной безопасности: концептуальные контексты / А. С. Макарычев // Безопасность и международное сотрудничество в поясе новых границ России. – Москва: НОФМО, 2002. – С. 15-91.
4. Cichocki B. The Eastern External Border of the Enlarged European Union / B. Cichocki – Warsaw: Batory, 2004. – 153 p.; Slovensko-ukrainská cezhraničná spolupráca: analýza problémov a stratégia rozvoja. – Prešov: Nova, 2006. – 223 p.; Communication and European Frontiers. – Debrecen-Oradea: Oradea University Press, 2011. – 219 p.; Ex borea lux? Learning from the Finnish and Norwegian Experience of Cross-border Cooperation with Eastern Neighbours. – Prague: ISD, 2012. – 120 p.
5. Kolossov V. Border Studies: Changing Perspectives and Theoretical Approaches / Vladimir Kolossov // Geopolitics. – 2005. – No. 10. – P. 601-625.
6. Brunet-Jailly E. Theorizing Borders: An Interdisciplinary Perspective / E. Brunet-Jailly // Geopolitics. – 2005. – No.10. – P. 620-634.
7. Бурдые П. Социальное пространство и символическая власть // П. Бурдые. Начала. – Москва: Socio-Logos, 1994. – С. 35-96.
8. Prostor a jeho člověk. – Praha: Vesmir, 2004. – 328 s.
9. Экономическая география капиталистических и развивающихся стран. – Москва: Мысль, 1986. – 254 с.
10. Проді Р. Задум об'єднаної Європи / Р. Проді. – Київ: К.І.С., 2002. – 223 с.
11. Magala S. Cross-Cultural Competence / S. Magala. – London: Routledge, 2005. – 244 p.
12. Де Костер Ш. Легенда про Уленшпігеля / Де Костер Ш. – Київ: Дніпро, 1974. – 257 с.
13. Панарин И. Н. Информационная война и геополитика / И. Н. Панарин. – Москва: Поколение, 2006. – 560 с.
14. Paasi A. The Political Geography of Boundaries at the End of Millennium: Challenges of the De-territorializing World / A. Paasi. – Aldershot: Ashgate, 1999. – P. 9-24.

© **Х. І. Федорів**

15. Goertz G. Territorial Changes and International Conflicts/ G. Goertz, P. F. Diehl. – New York: Routledge, 1992. – 128 p.
16. Гачев Г. Ментальности народов мира // Г. Гачев. – М.: Алгоритм, Эксмо, 2008. – 250 с.
17. Заявление А. Меркель [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.news.liga.net/news/№0908955.html
18. Особливості політичної географії. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.localhost/F:/Украина%20-%20пограничье.html
19. Геополитика и ресурсы. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.unian.net/E:\.htm – 06.09.2008.
20. «Газпром» о газе. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unian.net/ukr/news/news/-316502.html>
21. Чому ми схилиємося перед жорстокою, цинічною Росією? – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://intv-inter.net/ru/news/article/&id=57720307>
22. Оценки сотрудничества. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.barenthobserver.com/cprpage.4553154-116319.html>
23. Устич С. І. Концепція оптимізації системи транскордонного співробітництва / С. І. Устич // Оптимізація системи транскордонного співробітництва: концепція та її пілотна імплементація. Ужгород: Ліра, 2012. – С. 4-40; Устич С. І. Методика індексації транскордонного співробітництва / Устич С. І. // Посібник із індексації та моніторингу транскордонного співробітництва. – Ужгород: Ліра, 2012. – С. 5-71; Індексні дослідження транскордонного співробітництва . – Ужгород: Ліра, 2012. – 244 с.; Ustich S. Analysis and conclusions for the Ukraine-EU borders / S. Ustich // Ex borea lux? Learning from the Finnish and Norwegian Experience of Cross-border Cooperation with Eastern Neighbours. Prague: ISD, 2012. – P. 35-45.

УДК 316

Х. І. Федорів - аспірант кафедри політології ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ: РІЗНОМАНІТНІСТЬ СУЧАСНИХ ПІДХОДІВ ЩОДО ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

Політика пам'яті, як і спогади, при формуванні суспільної пам'яті можуть помітно відрізнятися від об'єктивної істини. Саме тому постає необхідність в дослідженні механізмів, методів, функцій політики пам'яті, що впливають з історико-політичної минушини.

Ключові слова: колективні уявлення, політика пам'яті, історична політика, суб'єкти політики пам'яті.

ПОЛИТИКА ПАМЯТИ: РАЗНООБРАЗИЕ СОВРЕМЕННЫХ ПОДХОДОВ К ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКОМУ АНАЛИЗУ

Политика памяти, как и воспоминания, при формировании общественной памяти могут заметно отличаться от объективной истины. Именно поэтому возникает необходимость в исследовании механизмов, методов, функций политики памяти, вытекающие из историко-политической прошлого.

Ключевые слова: коллективные представления, политика памяти, историческая политика, субъекты политики памяти.

POLICY OF MEMORY: VARIETY OF MODERN APPROACHES TO THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ANALYSIS

Politicly of memory, as well as memoirs, in forming the public memory, can significantly differ from the

objective truth. That is why there is a need to study the mechanisms, methods, functions of policy of memory, arising from the historical and political past.

Keywords: collective notions, policy of memory, historical policy, actors of policy of memory.

На початку XXI століття суспільства все більше усвідомлюють зростання активності колективної пам'яті. Так, як пам'ять людства про свою минувшину, виникнення, еволюцію, сьогодення одночасно об'єднує й роз'єднує людей на Землі. Потреба звертатись до минулого, вести з ним постійний діалог притаманна кожному цивілізованому суспільству. Тому, спільність у розумінні та оцінках минулого – важлива передумова прогресивних суспільно-політичних перетворень у майбутньому.

Враховуючи це, метою статті є дати визначення «політики пам'яті» в сучасній політичній науці й виокремити основні функції, моделі та механізми реалізації.

Короткий огляд з цієї проблематики дозволяє зробити висновок, що питання політики пам'яті гостро постало в науковому колі. Вивченням проблем конструювання політики пам'яті професійно займаються Л. Фадєєва, В. Расевич, А. Коник, Ю. Шаповал, О. Волянчук, Дж. Мінк, В. Кривошел, І. Наумова, Д. Анікін, Я. Грицак та М. Гон.

Колективні уявлення про минуле набувають ціннісно-сислового виміру виключно у соціальному контексті й детермінуються «соціальними рамками». Людські спільноти реконструюють минуле на потребу сьогодення. Зміни соціально-політичного контексту неминуче тягнуть за собою переформатування колективної пам'яті [5]. Колективні уявлення дозволяють інтерпретувати минуле нації й моделювати бажане майбутнє [11, с. 184].

Для суспільств постімперського або пострадянського періоду надзвичайно характерними є намагання швидкими темпами вибудувати актуальну лінію історії, яка б заперечувала попередній історичний канон і водночас нав'язувала до нової «правдивої» історичної традиції. Наразі науковці переважно вживають два терміни для означення цього явища: «історична політика» і «політика пам'яті». Перше є досить однозначним і часто використовується для означення політизації історії, показує його у вигляді одностороннього руху, притаманного усім суспільствам і у всі часи, тим самим намагаючись надати йому рис нормальності та невідворотності, фактично легітимізуючи інструменталізацію історії. Термін «історична політика» містить в собі такі негативні, а подекуди й недопустимі елементи, як намагання певних політичних сил використати владу для встановлення єдино правильних історичних орієнтирів і взагалі використання владних важелів для утвердження в колективній історичній свідомості певних ідеологем та кліше. З повною впевненістю можна стверджувати, що «історична політика» в тій чи іншій мірі ведеться у всіх країнах, а рівень її бруталності залежить від функціонування демократичних інститутів держави.

Натомість термін «політика пам'яті» передбачає не тільки цілеспрямовану діяльність державних інституцій та груп істориків в історичній сфері, але й ініціативу «знизу», тобто у всій їх взаємодії та багатоплановості. «Політика пам'яті» є набагато ширшим поняттям, яке включає в себе також «історичну політику». Оскільки до «політики пам'яті» ангажуються не тільки державні інституції, але й окремі суспільні групи, які формуються за різними критеріями, а отже, не варто цей складний і багатогранний процес звужувати до рівня політизації історії, або ж лише до якоїсь конкретної цілеспрямованої діяльності в історичній сфері [10].

«Політика пам'яті» полягає у здійсненні контролю владною верхівкою чи домінуючою елітою над конструюванням знань (уявлень) про минуле, який досягається через інтерпретацію історії, організацію масової історичної освіти (держзамовлення на підручники, в яких викладено офіційний курс історії для навчальних закладів), організацію музейної й архівної бази, монументальну пропаганду, твори літератури та мистецтва, форми міфологізації (відзначення державних свят, символіка, меморіали), топонімічні назви (перейменування населених пунктів, вулиць та ін.), ЗМІ та ін. [4]. Юрій Шаповал вдало підкреслює: «Політика пам'яті є тим символічним ресурсом, який цілком допустимо використовувати, у тому числі і в процесі політичного й культурного суперництва еліт...» [12].

Таким чином, політика пам'яті – це політика держави, міжнародних організацій, політичних партій, громадських об'єднань і рухів, окремих політичних лідерів та громадських діячів у сфері конструювання спільних уявлень та оцінок про минуле. Таким чином логічно окреслюється коло суб'єктів політики пам'яті. Окрім вище перелічених, до останніх також віднесемо істориків, очевидців тих чи інших подій минулого, представників засобів масової інформації, які, керуючись

певними інтересами, використовуючи різні політичні засоби, виявляють себе у просторі політичного конструювання минулого [2, с. 122].

Директор досліджень у французькому Національному центрі наукових досліджень, спеціаліст із соціальних та політичних систем країн Східної та Центральної Європи Жорж Мінк до вищезазначеного списку додає ще так званих користувачів символічної минушини, що призначені для потреб конфронтації та політичного змагання. До таких він відносить некомпетентних політичних провідників, партійних активістів, народних обранців, журналістів, суддів та політично заангажованих істориків [7].

Кожен із суб'єктів політики пам'яті здійснює формування йому «потрібних традицій», виступаючи як консолідуючим, так і дезінтегруючим чинником. Успіх політики пам'яті забезпечений у тому випадку, коли цілеспрямовані дії (культурна) і жива (комунікаційна) пам'ять поколінь співпадають, коли традиції, запропоновані другою, і живуть у ній, культивуються першою [6].

Участь у виробленні політики пам'яті беруть не тільки державні інституції, але й різноманітні громадські організації. Фінансовий ресурс держави є визначальним, але не монополічним в сучасних умовах, а його монополізм розбивають різноманітні приватні фундації та інститути. Але все ж, за державою залишається дуже важлива функція формування політики пам'яті, а саме підготовка шкільних програм з історії та фінансування пріоритетних дослідницьких проектів, які ведуть науково-дослідні інститути та університети. Держава має також потужний ресурс у вигляді «нормативної сили» і через різноманітні розпорядження, закони та декрети може фаворизувати окремі ідеї, події минулого та діячів [10].

Що стосується України, то суб'єктами впровадження державної політики пам'яті, окрім Українського інституту національної пам'яті, є також: Міністерство освіти і науки України, Міністерство культури України, Міністерство закордонних справ України, Державна архівна служба України, Державний комітет телебачення і радіомовлення України, Державний комітет України у справах національностей та релігій.

У найширшому розумінні конструювання політики пам'яті є політичним процесом із виразними ознаками цілепокладання та артикульованих мотивацій. Головним змістом його в ідеалі є вироблення максимально наближеного до реальності «образу минулого» – як дієвого інструменту впливу на суспільну свідомість. Природно, що «політика пам'яті» є тим символічним ресурсом, який широко використовується елітними прошарками суспільства для виховання патріотизму, національно-громадянської ідентичності й толерантності [9, с. 133-134].

Через провадження політики пам'яті може бути реалізована ціла низка політичних інтересів – від консолідації суспільства на ґрунті спільного історичного минулого до його повної дезінтеграції на підставі гіперболізації певних пережиттів минулого. Влада легітимізує у певній версії історії власні починання, а окремі політичні сили через маніпуляції минулим прагнуть досягти тимчасових політичних цілей [8].

Політика пам'яті виходить на перший план тільки тоді, коли в соціальній і політичній ситуації виникає потреба в зміні не самого ставлення до минулого, а до його окремих елементів; застарілими виявляються самі стратегії ставлення до минулого. Таким чином, певний тип пам'яті починає підтримуватися і транслюватися за допомогою державних інформаційних і фінансових ресурсів у тому випадку, коли викликані цією пам'яттю емоційні та раціональні цінності виявляються співзвучними з пріоритетами сучасної політики [1].

Сьогодні складно говорити про можливість досягнення справді спільності у розумінні і оцінках минулого. Втім науковці пропонують розглянути кілька варіантів та способів провадження політики пам'яті.

Використовуючи дослідження українського історика Ярослава Грицака, можна виокремити наступні чотири стратегії політики пам'яті:

Перша полягає у примусовому нав'язуванні власної версії пам'яті та забуття, вимагає великих централізованих ресурсів та може спричинити зворотній ефект.

Друга стратегія політики пам'яті проявляється у її відсутності, тобто байдужому ставленні держави до власного історичного минулого та базується на вичікуванні всезагального забування щодо конфліктних моментів кожним новим поколінням.

Третій спосіб – це відверте висміювання війн суспільної пам'яті, що, однак, суперечить українським ментальним рисам та специфіці національного характеру, вкрай гостро сприйнятливий до будь-яких жартів з приводу історії.

До четвертої стратегічної позиції відноситься «пакт забуття», як досягнення мовчазної згоди між ворогуючими представниками різних версій історичного минулого заради відродження країни та збереження її цілісності [3, с. 158].

Тому політика пам'яті розглядається як процес вибудовування співзвучних настроїв епохи (і певних політичних сил) образів минулого, що здатна виконувати функції соціального захисту, мінімізувати травмуючий вплив сучасних реалій [12].

Ольга Волянчук, визнає такі функції політики пам'яті у суспільстві:

- розв'язання суперечностей, що виникають між суб'єктами суспільно-політичного життя з приводу оцінок подій минулого;
- інтеграція різних груп населення навколо спільної пам'яті, причому, як спільної гордості, так і спільного каяття за минуле;
- політична соціалізація особи шляхом долучення до єдиного історичного досвіду спільноти [2, с. 122].

За останніх кілька десятиліть у європейських країнах вироблено значний арсенал механізмів формування та підтримування/реагування форм державної політики у сфері пам'яті. Окремі країни Європейського Союзу широко використовують інституційний механізм, коли функції держави у формуванні та підтриманні політики пам'яті з окремих, найбільш фундаментальних питань покладаються на спеціально створені установи. Яскравим прикладом є Інститути національної пам'яті або інші аналогічні за функціями установи, що існують в багатьох країнах Європи. Окрім інституційного механізму можуть бути й інші форми закріплення певної історичної візії на державному рівні. Так, у Російській Федерації існує окремий Закон «Про дні військової слави та пам'ятні дати Росії», яким визначаються на державному рівні перелік найважливіших віх історії держави Росії. Нарешті, можливим є й такий механізм, як сукупність здійснених на державному рівні відзначень окремих подій та вшанування пам'яті чи відзначення ювілеїв окремих осіб, що у комплексі також становлять певну «карту» загальнодержавної пам'яті.

В Україні за роки незалежності були зроблені спроби використання всіх трьох механізмів формування політики пам'яті. Спробу застосування інституційного способу формування національної пам'яті було здійснено у 2006 році, коли було створено Інститут національної пам'яті [9, с. 167].

Аналогічного російського закону так і не було прийнято в Україні. На практиці перелік державних свят визначає Кодекс законів про працю, відповідно до якого святковими (вихідними) днями в Україні є: 1 січня – Новий рік, 7 січня – Різдво Христове, 8 березня – Міжнародний жіночий день, 1 і 2 травня – День міжнародної солідарності трудящих, 9 травня – День Перемоги, 28 червня – День Конституції України, 24 серпня – День Незалежності України. Крім того, за останні двадцять років Верховною Радою України двічі ухвалювались свого роду тимчасові документи, дві Постанови Верховної Ради України «Про відзначення пам'ятних дат та ювілеїв» на 2008 та 2009 роки – ухвалені в 2008 році.

В Україні про політику пам'яті говорять як про «поле змагань», зокрема за ідентичність. Вочевидь, однією з підстав для цього твердження є той факт, що найбільш вживаним в Україні протягом всіх років незалежності лишається третій спосіб формування політики пам'яті – прийняття окремих нормативних документів щодо відзначення на державному рівні тієї чи іншої події чи вшанування окремої особи [9, с. 168].

Осмислення факторів, які справляють вплив на конструювання суспільної пам'яті, приводить до розгляду інструментів політики пам'яті як сукупності методів і засобів для досягнення цілей. Як засіб політики пам'яті держави часом вдаються до юридичних санкцій (приміром, закони про люстрацію осіб чи декомунізацію структур, розсекречування архівних матеріалів). У рамках шкільної та вищої освіти практикуються уроки громадянства, зустрічі з очевидцями подій, наукові конференції на історичну тематику [2, с. 123].

Структурно-функціональний аналіз явища політики пам'яті передбачає також осмислення її взаємозв'язку з іншими різновидами та напрямками політики. Адже вона є важливим та специфічним сегментом освітньої політики, що безпосередньо впливає на розвиток і формування молодого покоління; а також, в більш широкому розумінні, культурної політики, яка, за визначенням експертів ЮНЕСКО, має бути спрямована на досягнення визначених культурних цілей за допомогою оптимального використання всіх фізичних і духовних ресурсів, які має суспільство в даний час. Крім того, важливою в процесі реалізації пам'ятевих стратегій є зовнішня політика держави. Грамотно проваджена остання сприяє не лише налагодженню зв'язків з іншими державами, але й легітимізації

існуючої політичної системи в світлі визнання її минулого зовнішньополітичними акторами [2, с. 124].

Політика пам'яті – це насамперед данина пошани й поваги до зусиль і життєвих подвигів мільйонів людей, які створювали матеріальні та духовні цінності й захищали їх, часто ціною власного життя. Це також створення позитивного узагальнюючого образу країни та народу – такого, який потрібен нам і прийдешнім поколінням для нормального соціально-психологічного самопочуття, а державі – для забезпечення лояльності й згуртованості населення, для налагодження зовнішніх контактів, для залучення в країну капіталів та туристів. Зрештою це і система формування національної ідентичності на засадах загально визначених універсалістських цінностей, поваги до культурного розмаїття, прищеплення громадянам усвідомленого розуміння своїх прав і обов'язків [9, с. 133].

Підсумовуючи вище сказане, ми можемо дійти висновку, що політика пам'яті – це надзвичайно важливий інструмент в руках влади. Пам'ять про спільне життя наших предків тримає в купі наші родини, вона ж об'єднує більші спільноти, такі як нації. Це явище викликає значний інтерес, як у держави так і у суспільстві загалом. Адже саме держава в більшій мірі впливає на формування моделей та механізмів її здійснення. За допомогою своїх функцій політика пам'яті здатна мінімізувати травмуючий вплив сучасних реалій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Аникин Д. Глобалистский проект политики памяти: предпосылки социально-философского анализа / Д. Аникин. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.sarrsute.ru/images/stories/articlefoto/rio/journal/journal1\(17\)/Anikin.pdf](http://www.sarrsute.ru/images/stories/articlefoto/rio/journal/journal1(17)/Anikin.pdf)
2. Волянюк О. До визначення поняття політики пам'яті в сучасній політології / О. Я. Волянюк // Нова парадигма. – 2009. – Вип. 87. – С. 120-128
3. Грицак Я. Й. Життя, смерть та інші неприємності / Ярослав Грицак. – К.: Грані-Т, 2008. – 232 с
4. Коник А. «Історична пам'ять» та «політика пам'яті» в епоху медіа культури / А. Коник [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://www.lnu.edu.ua/faculty/jur/publications/visnyk32/Visnyk32_P2_03_Konyk.pdf
5. Концептуальні засади державної політики пам'яті. Аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень при Президенту України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/269/>
6. Кривошея В. Моделі пам'яті і державна політика пам'яті / В. В. Кривошея [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Ntip/2011_1/Kryvosheia.pdf
7. Мінк Ж. Європа та її болісні минувшини / Ж. Мінк, Л. Неймайер. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id=Jv7KWpkQIKsC&pg=PA23&lpg=PA23&dq#v=onepage&q&f=false>
8. Наумова І. Б. Проблеми історичної пам'яті в сучасних українських дослідження: історіографічний аспект [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://sites.znu.edu.ua/historySciWorks/issues/33/naumova.pdf>
9. Політичні проблеми сучасної України: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 600 с.
10. Расевич В. Ще раз про політику пам'яті / В. Расевич [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?shhe_raz_pro_politiku_pamyati&objectId=1097971
11. Фадеева Л. Матрица памяти, политики и пространства. (О культурах общественной памяти как составной части политических культур) / Лариса Фадеева // ПОЛИС. – 2006. – № 1. – С. 183-188.
12. Шаповал Ю. І. Політика пам'яті в сучасній Україні / Ю. І. Шаповал. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://keui.univer.kharkov.ua/www/index.php?set=news&mc=readfull&do=50>

УДК:323/324:339.922(477):061.1ЩЄ

В. О. Ханстантинов - доктор політичних наук, доцент, Миколаївський національний аграрний університет

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОГО КУРСУ УКРАЇНИ

Інтеграція України до потужних міждержавних регіональних співтовариств визначено як прояв закономірності світового політичного процесу на теперішньому етапі. Висвітлено актуальні завдання наближення вітчизняних нормативно-правових засад до європейських стандартів. Розглянуто об'єктивні та суб'єктивні чинники, що заважають реалізації вказаних завдань. Наголошено на ролі інститутів громадянського суспільства у просуванні до європейських стандартів і необхідності співпраці держави з ними.

Ключові слова: Україна, Європейський Союз, інтеграція, модернізація, адаптація, закон, соціальні стандарти, міжкультурний діалог.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЕВРОИНТЕГРАЦИОННОГО КУРСА УКРАИНЫ

Інтеграція України в потужні міжгосударственні регіональні союзи розглянуто як проявление закономірності сучасного світового політичного процесу. Освітлено актуальні завдання наближення вітчизняної нормативно-правової бази до європейських стандартів. Розглянуто об'єктивні та суб'єктивні фактори, що заважають реалізації вказаних завдань. Підкреслено роль інститутів громадянського суспільства в просуванні до європейських стандартів і необхідність співпраці держави з ними.

Ключевые слова: Украина, Европейский Союз, интеграция, модернизация, адаптация, закон, социальные стандарты, межкультурный диалог.

URGENT PROBLEMS OF INTERGRATION OF UKRAINE TO EUROPEAN UNION

Integration of Ukraine to influential interstate regional associations is considered as a part of mainstream within the current political process in the world. The most urgent problems, concerning the adoption of Ukrainian laws to European standards, are analyzed. Objective conditions and subjective reasons, which put obstacles in Ukrainian integration to Europe, are examined. The role of institutions of the civil society is emphasized in approaching to European standards. Necessity for the state to cooperate with institutions of the civil society in integration efforts is accentuated.

Key words: Ukraine, European Union, integration, modernization, law, adoption, social standards, intercultural dialogue.

Курс на євроінтеграцію, що є однією з пріоритетних зовнішньополітичних цілей України за часів її незалежності, слід розглядати як реалізацію важливої закономірності всього післявоєнного розвитку людства. Стає все більш очевидним той факт, що в умовах глобальних викликів і загроз окремим державам набагато легше підтримувати власну конкурентоспроможність на міжнародній арені, якщо діяти скоординовано разом з партнерами, мультиплікативним чином нарощуючи ресурси як для розв'язання актуальних соціально-економічних, військово-політичних, природоохоронних, інших проблем, так і в ім'я перспективи свого інноваційного розвитку на майбутнє.

Сьогодні у постбіполярному світі фактично завершився процес утворення декількох потужних регіональних структур, до складу яких увійшли країни, об'єднані загальними економічними інтересами, спільними рисами історичного минулого, схожістю ментально-культурних рис, геополітичними чинниками та потребою у безпеці, взаємною зацікавленістю у щільному співробітництві заради прискорення модернізації тощо. Варто наголосити, що сформовані регіональні міждержавні угруповання, в тому числі і в першу чергу Європейський Союз, перетворилися на найбільш впливових суб'єктів світового політичного процесу.

Перед Україною, яка дещо пізніше за своїх сусідів стала на шлях модернізації і яка стикається з величезною кількістю об'єктивних і суб'єктивних перешкод на ньому, на даний момент постало з усією принциповістю питання щодо конкретних практичних кроків з наближення і подальшого

вступу до ЄС. Передумовами цього має бути запровадження в нашій країні європейських стандартів, насамперед шляхом поступового приведення законодавчо-нормативної бази до чинних в Європі правил, за якими функціонує суспільство. Як заявив у виступі на 10-ій Ялтинській щорічній зустрічі «Україна та світ в епоху змін: фактори успіху» Президент В. Ф. Янукович, наближення України до європейських стандартів по всіх напрямках є центральним стрижнем вітчизняної модернізації [1]. При цьому, українське державно-політичне керівництво не обмежується суто економічними перетвореннями, а висуває перед собою мету розгортання фундаментальних реформ в соціальних і гуманітарних галузях [2]. На необхідності цього як однієї з неодмінних умов і напрямів євроінтеграції, до речі, неодноразово наголошували всі відповідальні європейські високопосадовці.

Як видно, одним із затребуваних самою практикою завдань перед вітчизняною суспільно-політичною наукою є аналіз наявного стану в соціальній і гуманітарній сферах вітчизняного суспільства і розроблення відповідних практичних рекомендацій щодо наближення до європейських стандартів, що автором ставиться за мету даної статті.

Різні аспекти вище вказаного питання розглядаються у працях таких вчених, як В. Андрущенко, О. Бабкіна, В. Бачинин, І. Бекешина, К. Вітман, Є. Головаха, В. Горбатенко, В. Доманов, Л. Зидентоп, О. Іоффе, А. Колодій, М. Михальченко, Н. Паніна, Г. Перекрестова, Ф. Рудич, О. Тарасишина, С. Тихонов, О. Фісун та інших, а також у підготовлених колективами провідних експертів аналітичних працях – «Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь» (за заг. ред. акад. В. Гейця), Національна доповідь про людський розвиток 2011 «Україна на шляху до соціального залучення» (наук. керів. акад. Е. Лібанова). Різномісний емпіричний матеріал міститься в міжнародних рейтингах, які щорічно складаються знаними в світі установами та організаціями, такими як Світовий банк, Human Rights Watch та іншими.

Вченими відмічається, що важливу роль для упорядкування механізму входження України до чинного міжнародного та європейського правового поля відіграє закон «Про Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 21 листопада 2002 року [3]. Позитивним у цьому сенсі є також ухвалений Кабінетом Міністрів України Регламент, згідно з яким всі постанови центрального органу виконавчої влади мають бути опрацьовані на відповідність чинним європейським стандартам [4, с. 12].

Слід нагадати, що серед прийнятих в минулому законів, які сприяють приведенню українського законодавства, зокрема, у галузі прав і свобод людини до європейських стандартів, є такі:

- «Про приєднання України до статуту Ради Європи» від 31 жовтня 1995 року;
- «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 14 липня 1997 року;
- «Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про здійснення прав дітей від 25 січня 1996 року» від 3 серпня 2006 року;
- «Про ратифікацію факультативного протоколу до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання від 18 грудня 2002 року» від 27 липня 2006 року;
- «Про ратифікацію Європейської Конвенції про правовий статус трудящих-мігрантів від 24 листопада 1977 року» від 16 березня 2007 року;
- «Про приєднання України до Конвенції Ради Європи про охорону нематеріальної культурної спадщини (995-d 69) від 17 жовтня 2002 року» від 6 березня 2008 року;
- «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року;
- «Про ратифікацію Європейської соціальної хартії від 3 травня 1996 року» від 14 вересня 2006 року;
- «Про ратифікацію Протоколу N 1 до Європейської конвенції про запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню» від 13 вересня 2001 року.

Ми навели не повний перелік цих ключових за значенням правових актів, однак, проблема полягає в тому, щоб їхні положення та вимоги послідовно виконувалися. Як свідчить досвід, приведення українського законодавства до сучасних демократичних стандартів виявляється достатньо складним завданням, розв'язання якого зустрічає опір з боку різноманітних чинників. До об'єктивних перешкод на шляху до загальноновизнаних в Європі та у демократичному світі загально стандартів можна віднести брак кваліфікованих кадрів державних службовців, нестачу фінансових ресурсів, вплив настроїв ізоляціонізму та традиціоналізму в громадській думці, інерцію мислення широких верств населення;

а до суб'єктивних – незацікавленість значної частини політичної еліти у виконанні Україною взятих на себе зобов'язань тощо. Остання обставина й примусила Президента останнім часом неодноразово закликати всі політичні сили глибоко усвідомити значення євроінтеграційної політики України і власну відповідальність перед народом за досягнення цієї доленосної для країни мети.

Крім того, слід розуміти, що глибинними причинами більшості сучасних проблем соціальної і гуманітарної сфер, є економічне відторгнення, спричинене тим, що 24,6 % населення країни перебуває за межами бідності [5, с. 76]. Це негативно відбивається на такому інтегральному показнику, що позначається терміном «human development» і зазвичай перекладається як «людський розвиток» або «розвиток людського потенціалу». Індекс людського розвитку в Україні помітно поступається середньому по Європі, а це, власне, і сигналізує про поширеність у соціумі феномену соціального відторгнення, мінімізація якого постає як обов'язковий етап у просуванні до європейських стандартів життя.

Оскільки соціальне відторгнення не є статичним явищем, його чинники пов'язані між собою і відторгнення в одній сфері викликає відторгнення в інших, то прогресивні зміни в соціальній та гуманітарній галузях потребують комплексного підходу, долучення різноманітних ресурсів.

Негативним наслідком соціального відторгнення є схильність його носіїв до нецивілізованих, радикально-примітивних політичних вимог, ригоризм і нетерпимість в оцінках перебігу етнічних, мовних, релігійно-церковних, міжкласових, міжособистісних відносин. Такі індивіди виступають за спрощені, часто-густо авторитарні рецепти розв'язання суперечностей в них і відповідні моделі розбудови цих сфер життя в Україні. Через соціальну зневіру та духовну дезорієнтацію їм складніше, ніж іншим, усвідомлювати значення традиційних гуманістичних цінностей для вдосконалення суспільного життя, а необхідність слідувати нормам цивілізованої поведінки у повсякденних соціальних і громадянських практиках виглядає для багатьох маргіналізованих осіб абсолютно не очевидною.

Ми виходимо з того, що у першу чергу потребує певних змін Конституція, адже вона виступає не тільки фундаментом для розроблення інших нормативно-правових документів в державі, але й своєрідним взірцем для законотворчої діяльності, з яким повинні співвідносити свої напрацювання та проекти різні її суб'єкти. В багатогранних зусиллях Конституційної асамблеї, з нашого погляду, заслуговують на серйозну увагу такі позиції.

По-перше, тексту Основного закону України властива декларативність у формулюванні ряду принципів прав людини, які а ргіогі держава не здатна виконувати на ділі, що породжує недовіру до її інститутів, в тому числі і в першу чергу до владних – Верховної Ради, уряду та судової системи, а також до інших суспільних суб'єктів, що мають безпосередній стосунок до задоволення життєво важливих потреб людини – до правоохоронних органів, класу підприємців, системи охорони здоров'я та освіти тощо.

По-друге, текст Конституції містить ряд положень, зміст яких є неоднозначним, не врегульованим у законодавчому плані. Так, ст. 11 запроваджує поняття «корінні народи», але не уточнює критерії, за якими цей статус надається, і відповідно – до кого конкретно він відноситься. В сучасних міжнародних правових актах і в українському законодавстві ще не вироблені ідентифікуючі ознаки «корінних народів», чим на повних підставах скористалися, приміром, автори законопроекту «Про статус кримськотатарського народу», які посилаються при цьому на документ Робочої групи щодо корінних народів, яка діє під егідою ООН. А в ньому допускається визнання спільноти корінним народом не за сукупністю багатьох ознак, а лише за деякими з них. За такого підходу, відмічає В. Котигоренко, при вирішенні питання про надання народу статусу «корінного» не обов'язковою може стати і ознака, за якою у міжнародне право був запроваджений сам термін «корінний народ» і яка винесена в назву відповідних документів – Конвенцій МОП № 107 (1957 р.) і № 169 (1989 р.). Згідно з останньою Конвенцією, основоположним критерієм визначення груп, які підпадають під категорію «корінних народів», виступає їхня самоідентифікація, і, якщо увести цей принцип до українського законодавства, то принаймні декілька автохтонних етнічних спільнот, що мешкають в Україні, зокрема, росіяни Слобожанщини і Півдня, болгари і гагаузи Буджацького степу, греки Приазов'я, угорці Закарпаття мають право претендувати на цей статус, що може призвести до конфліктних зіткнень між ними і державною владою і спричинити небезпечну напругу в етнічних стосунках [6, с. 186-190].

По-третє, Конституція переобтяжена абстрактно сформульованими положеннями, що значно утруднює використання її статей у якості правовстановчих норм і уможливорює їх кон'юнктурно-ситуативну інтерпретацію з боку правлячої на даний час політичної сили. Крім того, прибічники

різних політичних поглядів, апелюючи до тих самих статей Основного Закону, формулюють і обстоюють несхожі версії їх тлумачення. Приміром, стаття 10 державною мовою проголошує українську, зобов'язує забезпечувати її всебічний розвиток та функціонування в усіх сферах суспільного життя, але водночас вона гарантує «вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин». При цьому в ній взагалі не йдеться про політику держави щодо мов «корінних народів». Ті ж ознаки внутрішньої суперечливості властиві також ст. 11, за якої держава сприяє консолідації української нації, розвитку її культури, але водночас – сприяє розвитку мовної і культурної самобутності національних меншин.

З нашої точки зору, причиною цього змістово-сислового роздвоєння є підхід авторів тексту Конституції на користь колективних прав і відповідне оперування категоріями, що позначають етнічні групи, – «нація, меншина, корінні народи» тощо. Як би пріоритет був наданий індивідуальним правам людини перед колективними, як би при конструюванні системи прав і свобод виходили з неоспорюваного права самої особистості на власну мовну, етнічну, загалом культурну ідентифікацію, то й решта прав логічно впливала б і обслуговувала б в індивідуальному порядку специфічні, зумовлені обраним типом самоідентифікації потреби конкретної людини. І особі не було б необхідності підкорятися ззовні встановленій груповій нормі, яка претендує до того ж й на те, щоб її сприймали як прояв індивідуальної волі. І це цілком відповідало б положенню Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин, яка їхні права передбачає захищати не як власне групові (колективні) права, а шляхом захисту прав окремих осіб, які до таких меншин належать [7].

У підсумку до цього сюжету додамо також, що зазначені вади Конституції повторюються в цілому ряді законів, через що до них постійно вносяться зміни, а окремі статті в них – отримують офіційне тлумачення з боку Конституційного Суду, що небезпідставно іноді стає предметом гострої політичної полеміки. Так, з моменту свого ухвалення до закону про політичні партії і до закону про об'єднання громадян було внесено понад десятка змін до кожного, а окремі статті неодноразово розглядалися на предмет їх відповідності Конституції.

Менша кількість суперечливих положень, приміром, властива Закону «Про національні меншини в Україні» від 25.06.1992 р. Важливою складовою цього закону є положення про створення в органах законодавчої і виконавчої влади, місцевого самоврядування комісій, структурних підрозділів, дорадчих рад для врегулювання питань розвитку національних меншин (ст. 5). Разом з тим, цей закон не містить конкретних механізмів реалізації передбачених прав. Так, ст. 8 декларує, що в роботі органів державної влади, в установах і організаціях в місцях, де більшість становить певна меншина, може використовуватися її мова. Однак не конкретизоване поняття «місце», не встановлений порядок того, хто і на підставі чого, а також в який спосіб вправі розпочати запровадження на ділі використовувати мову меншини [8]. Цілком очевидно є потреба внести корективи в текст даного закону відповідно до існуючих європейських норм, а також відповідно до ухваленого у 2013 році Верховною Радою Закону «Про засади державної мовної політики».

Оскільки навколо порушених щойно питань постійно точаться гострі ідейно-політичні баталії, вважаємо, що методологічним підґрунтям для вдосконалення в європейському цивілізованому демократичному дусі законів з комплексу мовно-етно-культурних відносин в Україні мають виступати, як справедливо відмічається авторитетним дослідником Ф. Рудичем, цінності, що визначаються рамками політичної нації [9, с. 67].

Однак лише формальним приведенням законодавства до визнаних в ЄС стандартів не можна обмежувати зміст всієї роботи, спрямованої на входження України до європейського соціального, політичного, культурного, іншого простору, адже добре відомо, що стереотипні уявлення, які склалися в масовій свідомості, суттєво заважають утвердженню демократичних стандартів суспільного життя. Одним із індикаторів і водночас передумов цього є вкорінення у суспільну практику гендерної рівності. Особливо показовою у даному разі є представленість жінок у виборних органах влади, насамперед, у парламенті країни. За даними ООН, за рейтингом щодо гендерної збалансованості в парламенті Україна посідає 111 місце в світі (для порівняння: Росія – 80, Грузія – 74, Латвія – 56) [10, с. 150].

Еліта робить поки що перші кроки стосовно надання жіноцтву більших можливостей у політиці, але вони виявляються вкрай недостатніми. Так, за перші 18 років української незалежності головами обласних державних адміністрацій жінки призначалися лише чотири рази, а на керівних посадах у центральних органах виконавчої влади жінок тільки 4,2 % [11, с. 6].

На окрему увагу в Україні заслуговує питання досягнення релігійного миру та міжцерковного порозуміння. Закон «Про свободу совісті і релігійні організації» від 23 квітня 1991 року на ділі

забезпечив свободу совісті, яку класик сучасної політичної науки Дж. Роулз вважає базовою, що має пріоритет щодо інших свобод [12, с. 212]. Указом Президента України від 21 березня 2002 року № 279 «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього СРСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій» створені більш сприятливі передумови для вільного розвитку релігійних громад і задоволення духовних потреб віруючих. Починаючи з 2005–2006 навчального року, з шостого класу в школах України запроваджені курси з християнської моралі, етики, культури. Проте життя вимагає змін і доповнень до нормативної бази з огляду на необхідність більш ефективного регулювання міжцерковних відносин, які слугують постійним джерелом відтворення настроїв нетерпимості на ворожнечі між різними групами віруючих.

У 2006 році Парламентська Асамблея Ради Європи закликала парламенти держав-членів провести дебати з питань свободи слова й поваги релігійних вірувань та доповісти про їхні результати Асамблеї. Верховна Рада упродовж семи років так і не відреагувала на цю рекомендацію. Останні парламентські слухання з даної проблеми в стінах українського парламенту відбулися у 2005 році під назвою «Свобода совісті й ідентифікація особи». Малопомітною є реакція української сторони на зауваження Ради Європи стосовно вітчизняного законодавства про віросповідання, викладені у Резолюції ПАРЄ № 1466 від 05.10.2005 р. За час, що сплинув, Україна не прийняла нової редакції Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», хоча про потребу в цьому неодноразово нагадували і вчені, і представники конфесій.

На даний час існує значна кількість нормативних документів Європейського співтовариства, присвячених гармонізації міжрелігійних, державно-церковних відносин, захисту прав віруючих і забезпеченню свободи совісті. Слід нагадати, що у 2011 році Парламентська Асамблея Ради Європи у Парижі зорганізувала слухання щодо релігійного аспекту міжкультурного діалогу. Окрім того, ПАРЄ прийняла ряд документів, в яких артикулювала увагу на питаннях, пов'язаних з міжкультурною і міжрелігійною комунікацією: Рекомендація 1804 (2007) «Держава, релігія, світське суспільство та права людини», Рекомендація 1805 (2007) «Святотатство, релігійні образи та ворожі висловлювання на адресу осіб у зв'язку з їхньою релігією», Рекомендація 1962 (2011) «Релігійний аспект міжкультурного діалогу».

Мета перерахованих ініціатив, як вказується в підготовленій у 2012 році Аналітичній записці Національного інституту стратегічних досліджень при Президенті України, – продемонструвати, що Європа є полікультурне, полірелігійне, поліетнічне співтовариство, в якому діалог виступає найефективнішим кроком до взаємоповаги, взаєморозуміння, терпимості та злагоди, гарантом реалізації людиною своїх прав і свобод, надійною запорукою утвердження демократії [13]. Отже, в Європі вже нагромаджений значний комплекс документів, що унормовують різноаспектні відносини в такій складній і делікатній сфері, як релігійно-церковна, і перед українським політикумом постає завдання сповна скористатися ним.

У 2008 році ухвалено Білу книгу Ради Європи з міжкультурного діалогу «Жити разом у рівній гідності» – своєрідну стратегію дій у визначеній сфері та матрицю ознак, які у своїй сукупності складають сучасний європейський ідентитет. Червоною ниткою в ній проходить ідея про те, що основою для розвитку міжкультурного діалогу є дотримання прав і основоположних свобод людини. Їх неухильне дотримання створює міцний фундамент для розвитку політичної культури різноманіття, що включає відданість спільним демократичним цінностям, відсутність дискримінації, взаємну повагу, терпимість до інакомислення і до іншого, плюралізм як принцип економіки сучасного суспільства і функціонування його культурно-духовної та політико-ідеологічної сфер [14]. Наближення до вказаних стандартів постає як процес поступового набуття рис європейськості і водночас як виконання формальних вимог країною-кандидатом для входження до Європейського Союзу.

Невідкладний крок у наближенні до європейських стандартів інституту прав людини полягає у завершенні реформування судової системи, органів прокуратури та внутрішніх справ. До цієї життєво важливої справи мають бути долучені інтелектуально, організаційно, задля моніторингу та висвітлення у засобах масової інформації всі різнорівневі учасники політичного життя, а також інститути громадянського суспільства, без участі та підтримки якого годі й розраховувати на ефективне впровадження нового Кримінального процесуального кодексу, законодавства про адвокатуру та національного превентивного механізму проти тортур.

Існують також і такі питання, які в українському політичному дискурсі взагалі не обговорюються, хоча вони вже знайшли в Європі і в світі нормативно визначений спосіб свого розв'язання, приміром,

ставлення до одностатевих шлюбів та полігамних шлюбів віруючих-мусульман. Серйозно ці теми, окрім журналістів, ніхто з авторитетних політичних сил навіть не порушує.

Як уявляється, підхід у даному разі має базуватися на принципах поваги до гідності людини, добровільності, поступовості, консенсусного погодження спірних моментів, чіткого усвідомлення поділу сфери життя індивіда на соціальну з обов'язковим виконанням визначених усталених соціальних ролей і приватну, в межах якої і слід визначитися зі статусом одностатевих відносин. Варто пам'ятати, що історично поняття «шлюб» з відповідним змістом і похідними від нього функціями має стосунок тільки до узаконених відносин між чоловіком і жінкою. Тому не випадково, що в наш час в деяких європейських країнах для цілей дефініції одностатевих зареєстрованих відносин вживається термін «партнерство». У подальшому можна було б запозичити і самий термін, і деякі складові відповідної цивільної практики, але з обов'язковим урахуванням ступеня морально-психологічної готовності вітчизняного суспільства, і без права на усиновлення і сімейне виховання дитини.

Особливо важливою при вирішенні питань соціальної і гуманітарної сфери є роль інститутів громадянського суспільства – різноманітних громадсько-політичних організацій, культурно-просвітницьких структур, добровільних асоціацій, засобів масової інформації тощо, які у співпраці з політичними партіями і з відповідними органами державної влади покликані виявляти ініціативу, представляти і обстоювати інтереси меншин та інших зацікавлених спільнот, впливати на тих, хто входить до їхнього складу, виховувати громадянську відповідальну позицію та здатність йти на компроміс.

В якості висновків слід зазначити таке. Будучи суверенною державою, яка історично, територіально, культурно належить до Європи, Україна визначила входження до загальноєвропейських структур одним із пріоритетних завдань своєї зовнішньої політики. Практичне втілення його передбачає наближення до відповідних стандартів в економічній, соціальній і гуманітарній сферах. Це потребує істотного доповнення та відповідних змін у вітчизняній нормативно-правовій базі. Неодмінною передумовою успіху на шляху євроінтеграції є подолання економічного, соціального, політичного, культурного відторгнення, послідовна реалізація принципів гуманізму та демократії у суспільно-політичному житті. Значна роль належить громадянському суспільству та його інститутам, що покликані у взаємодії з державою наполегливо просувати європейські стандарти у всі ділянки нашого соціуму, формувати в громадській думці переконання, що замість українців ніхто інший не наблизить наше життя до європейських норм.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Виступ Президента на 10-й Ялтинській щорічній зустрічі «Україна та світ в епоху змін: фактори успіху» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/28819.html>
2. Виступ Президента під час відкриття третьої сесії Верховної Ради сьомого скликання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/28655.html>
3. Закон України «Про Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 21 листопада 2002 року // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 3. – Ст.12.
4. Постанова Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до Регламенту Кабінету Міністрів України» від 8.07.2009 р. № 712 // Урядовий кур'єр. – 2009. – 22 липня.
5. Національна доповідь про людський розвиток «Україна: на шляху до соціального залучення» / наук. кер. Е. Лібанова. – К.: Представництво ПРООН в Україні, 2011. – 129 с.
6. Котигоренко В. О. Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації / В. О. Котигоренко. – К.: Світогляд, 2005. – 222 с.
7. Рамочная конвенция о защите национальных меньшинств от 18 апреля 1995 года // Международные акты о правах человека: сб. документов / сост. В. А. Карташкин, Е. А. Лукашева. – М.: НОРМА–ИНФРА–М, 1999. – С. 634-640.
8. Закон України «Про національні меншини» від 25.06.1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 36. – Ст. 529.
9. Рудич Ф. М. Много ли власти нужно власти? Украина в контексте трансформации политических систем в странах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы / Ф. М. Рудич – К.: Наукова

думка, 2010 – 303 с.

10. Венгер О. Особливості становлення гендерної демократії в Україні / О. Венгер // Політичний менеджмент. – 2009. – № 3. – С. 145-152.
11. Коваль Л. Не лише берегиня / Л. Коваль // Урядовий кур'єр. – 2009. – 4 липня.
12. Роулз Дж. Політичний лібералізм / Дж. Ролз // Сучасна політична філософія: Антологія; [пер. з англ., упоряд. Я. Кіш]. – К.: Основи, 1998. – С. 192-238.
13. «Використання європейського досвіду для розв'язання міжконфесійних проблем в Україні» / Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень при Президенті України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/529/>
14. «Белая книга» по межкультурному диалогу «Жить вместе в равном достоинстве» [Электронный ресурс]. – Режим доступу: http://www.coe.int/t/dg4/intercultural/Publication_WhitePaper_ID_en.asp

УДК 316.613.42

А. В. Яковенко - Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

СМЫСЛЫ ЛЮБВИ В ГЛОБАЛИЗИРУЮЩЕМСЯ ОБЩЕСТВЕ: ИДЕАЛЬНЫЕ УСТАНОВКИ И РЕАЛЬНЫЕ СОЦИАЛЬНЫЕ УСЛОВИЯ

В статье обосновывается сохранение высокой степени актуальности вопроса о смысле любви в современном глобализирующемся обществе. Заостряется внимание на необходимости четкой фиксации границ при исследовании проблем смысла любви (отношенческие, возрастные и историко-культурологические границы). Представлены основные характеристики несоответствия между идеальными принципами (основаниями) для реализации истинного смысла любви и доминантами реальных социальных условий. Подчеркивается необходимость более фокусированного внимания со стороны социологов к субъективным факторам, нивелирующим возможности обретения в любви значимого смысла.

Ключевые слова: любовь, смысл, социальные условия, человек, постиндустриальное общество.

СМИСЛИ ЛЮБОВІ У ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ІДЕАЛЬНІ УСТАНОВКИ ТА РЕАЛЬНІ СОЦІАЛЬНІ УМОВИ

У статті обґрунтовується збереження високого ступеня актуальності питання про сенс любові у сучасному глобалізованому суспільстві. Загострюється увага на необхідності чіткої фіксації меж при дослідженні проблем сенсу любові (межі відносин, а також вікові та історико-культурологічні). Представлені основні характеристики невідповідності між ідеальними принципами (підставами) для реалізації істинного сенсу любові і домінантами реальних соціальних умов. Підкреслюється необхідність більшої сфокусованої уваги з боку соціологів до суб'єктивних факторів, що нівелюють можливості набуття у любові значущого сенсу.

Ключові слова: любов, сенс, соціальні умови, людина, постіндустриальне суспільство.

MEANINGS OF LOVE IN GLOBALIZING SOCIETY: IDEAL PRINCIPLES AND REAL SOCIAL CONDITIONS

The article explains the preservation of high relevance of the question of the meaning of love in the modern globalizing society. It highlights the need for accurate fixing of boundaries in the study of problems of meaning of love (the boundaries of relationship, age, historical and cultural boundaries). The author introduces main characteristics of discrepancies between ideal principles (bases) for the realization of true meaning of love and dominants of real social conditions. The article emphasizes the need for more focused

attention of sociologists to subjective factors, leveling the possibility of love to gain the meaningful sense.

Keywords: love, sense, social conditions, person, post-industrial society.

«Если... любовь – действительно единственный удовлетворительный и здоровый ответ на вопрос о смысле человеческого существования, тогда любое общество, которое в той или иной степени исключает развитие любви, должно в конце концов погибнуть, войдя в противоречие с основными человеческими потребностями»

Э. Фромм

Существуют в социологии (да и в целом в науке, искусстве, просто в обыденном жизненном пространстве) темы, которые в равной степени обеспечивают как интерес, так и неукоснительное обвинение автора, решившегося к ним прикоснуться, в банальности, тривиальности, избитости, заезженности и т. д. Одной из таких наиболее «притягательно-скептически-воспринимаемых» проблем, безусловно, выступает «Любовь». Говоря же о словосочетании «Смысл любви», можно заведомо гарантировать двойную порцию критики. Ведь весь скепсис относительно изучения темы «Любви» в полной мере относится и к «Смыслу». И, тем не менее, чтобы отчетливо зафиксировать актуальность изысканий, обозначим свою позицию следующим образом. Во-первых, поиск ответов на вопросы о смысле любви не завершен, полемика более, чем активна, и даже нередко агрессивна с учетом ее крайних позиций: от – «никакого «смысла любви», «смысла в любви» и т. д. – нет и быть не может» и до – «только лишь в любви и заключается настоящий смысл». Во-вторых, общество, провозглашающее в качестве высшего принципа свободу личности, формирующее представление о миропорядке, обеспечивающем широкие условия для самореализации, сталкивается с ощущением фрустрации именно в двух главных устремлениях, олицетворяющих свободу выбора: и в «Любви», и в «Смыслах». Можно выразить актуальность проблемы в виде противоречия: потребность ощутить (распознать, понять, найти, осознать...) смысл и значимость Любви, как представляется, возрастает, а вот возможности сохраняют свою ограниченность. Впрочем, нет никаких явных предпосылок, что подобного рода противоречие будет хотя бы смягчено. Тем более, постоянно воспроизводится известный парадокс: те, кто задумывается о смысле любви, с трудом находят и первое, и второе (а тем более их органичное сочетание), с недоумением взирают на тех, кто, не утруждая себя подобного рода сложными мыслительными и деятельностными поисками, вполне обходятся (или умеют делать вид, что обходятся) и без смысла, и без любви.

Научные изыскания в данном направлении, по понятным причинам, весьма обширны. Другое дело, что профессиональные социологи стараются зачастую избегать излишнего углубления в подобного рода проблематику, считающуюся больше «философско-психологической», «культурологической», нежели чисто «социологической». Поскольку же я давно придерживаюсь «радикальной» платформы, согласно которой в обществе нет «несоциологических» тем, соответственно, и не стремлюсь к выделению какой-то особенной «социологической» компоненты в исследовании «смысла любви». И уж тем более не считаю правильным, когда понятия «Любовь» и «Смысл» сплошь и рядом встречаются в анкетах, но при этом «любовно-смысловые» вопросы остаются прерогативой собратьев по гуманитарному знанию. Что же касается значимых работ, непосредственно повлиявших на становление моего мировоззрения в данном ключе (думаю, такая позиция точнее, в сравнении с требованиями упоминать «свежие» публикации), то здесь все выглядит достаточно предсказуемо и неоригинально, в частности: В. Соловьев «Смысл любви», Э. Фромм «Искусство любить» (в некоторых переводах «Искусство любви»), В. Франкл «Человек в поисках смысла» (почему-то многочисленные обзоры данной книги обходят стороной глубокие размышления автора о силе любви и ее роли в смысловой инициации) [1-3]. Кроме того, важно отметить известную книгу А. Г. Маслоу «Мотивация и личность», в которой представлены оценки великого исследователя о роли и значении любви для развития здоровых самоактуализированных индивидов, а также его критика психологической (!) науки касательно отсутствия добротных разработок в этом направлении [4]. Приведем лишь одну цитату: «Удивительно, но проблема любви до сих пор почти не исследовалась экспериментальными методами. Особенно странным кажется мне молчание психологов, ибо кто, если не они, должны говорить о любви?» [4, с. 261]. И хотя с момента написания

данных строк ситуация и изменилась (в позитивную сторону), однако, не существенным образом. Что же касается «ритуальных» социологических книг, то, прежде всего, упомяну работу Э. Гидденса «Трансформация интимности. Сексуальность, любовь и эротизм в современных обществах» [5]. И, наконец, следует признать: при изложении тех или иных аргументов по такой деликатной теме вряд ли удастся в значительной мере абстрагироваться от личного опыта, наблюдений и оценок.

Основное внимание в последующем изложении предлагаю сконцентрировать не на добротном перечислении подходов уважаемых авторов при характеристиках «смысла любви», не на выделении и анализе различного рода оттенков в их определениях и интерпретациях, а на оценке основных препятствий и сложностей, которые существенным образом нивелируют прекрасные принципы и основания для созидания осмысленных и содержательных любовных отношений. Именно рассмотрение данных проблемных аспектов (в силу их недостаточной выраженности у многих исследователей) и предлагаю считать главной целью статьи.

Прежде чем предпринимать попытки что-либо рассматривать касательно смысла(ов) любви, необходимо по возможности очертить границы данной необъятной темы. Причем границы весьма разноаспектные. Хотя нередко ученые предпочитают именно в «любовных вопросах» не ограничивать себя четкими рамками, что это не совсем корректно и оправдано применительно к столь обширному предмету исследования. Со своей стороны обозначу следующие «границы»:

– Границы отношений. Сразу оговариваю, что далее речь будет идти исключительно о любви между представителями противоположных полов. Отношения матери (отца) к ребенку (детям), отношения детей к своим родителям, любовь бабушек (дедушек) к внукам и наоборот (любовь внуков), однополые чувственные отношения, и уж тем более любовь к Богу, Природе, Мирозданию, Вселенной... не включены в последующее поле анализа;

– Возрастные границы. В качестве базисного основания берется период жизни, при котором у женщин и мужчин сохраняется половая функция;

– Историко-культурологические границы. Под данным весьма размытым словосочетанием подразумевается, что будут предприниматься попытки характеризовать сложности с реализацией смысла(ов) любви в «современный период». Таким образом, «исторические» рамки определяются максимум последним столетием. «Культурологические» границы подразумевают, что речь идет о любви (и ее возможных смыслах) в урбанизированных и секуляризованных обществах. Под эти параметры попадают, прежде всего, экономически развитые и преимущественно светские общественно-политические системы. Т. е. та часть глобализирующегося социума, где любовные отношения между мужчиной и женщиной в меньшей мере подвержены давлению религиозных постулатов и тесно связанной с ними аграрно-индустриальной культурой. Ведь очевидно, что невозможно даже в нынешних достаточно развитых технологически, информационно, коммуникативно и прочих условиях игнорировать наличие огромного культурно-демографического сегмента, в рамках которого интимная сфера достаточно жестко регламентирована, а вопросы о смысле любви, либо отчетливо не актуализируются, либо являются показателем праздности или вольнодумства.

Соответственно, далее речь идет о любви исключительно как особом отношении между женщиной и мужчиной в современных, светских, технологически передовых анклавах глобализирующегося общества с превалированием ценностей, характерных для формально демократических политических систем. Даже подобного рода ограничения оставляют обширное пространство для интеллектуального маневра и тем более критики. И все же это лучше, нежели исследовать любовь и ее смысл «вообще».

Концепт светской доктрины любви, который, безусловно, своими идейными (и идеальными) корнями уходит в целый ряд религиозных постулатов, весьма привлекателен. В предельно лапидарном виде в его основе лежат следующие принципы:

Любовь – это осознанный выбор двух социально ответственных личностей;

Любовь – это взаимоуважение и взаимное развитие женщины и мужчины;

Любовь – это основа гармоничной семьи. В атмосфере любви рождаются и воспитываются дети.

Как бы в современной западной культуре гипертрофированно не выпячивалась сексуальная составляющая любовных отношений, тем не менее, никто из ключевых представителей доминирующих сегодня в номинально демократических странах идеологических и политических лагерей не посягает, как представляется, на главенство вышеназванных постулатов. Мало того, именно по данному вопросу видна тождественность позиций известных оппонентов (например,

неоконсерваторов и коммунистов). Можно утверждать, что наряду (а, возможно, и помимо) культура «сексуального наслаждения» ранее и значительно фундаментальнее сформировался культ «идеальной любви». Мечты об открытых, свободных и одновременно сознательно выстроенных отношениях, уходящие за все мыслимые исторические горизонты, получили свою реальную масштабную подпитку именно в светских доктринах, рожденных капиталистической формой производства. Вместе с надеждой на справедливый политический, экономический и социальный порядок, стала культивироваться надежда на справедливый порядок межличностных отношений, где главная роль отводится именно Любви. Зарождение и распространение либерального мировоззрения в его многочисленных идейно-политических интерпретациях ознаменовало собой стремление к справедливому миропорядку без вмешательства высших сил. В единой увязке складывались и продолжают утверждаться представления о том, что «счастье достижимо в рамках земного пути», что «настоящую любовь стоит искать и можно найти», что «жизнь необходимо и реально прожить достойно, ощутив все прелести, включая высшую Любовь». Превратившись в своеобразные универсальные принципы, данные сентенции были растиражированы и утверждены в нашем сознании, стали потребностями. Точнее говоря, базовая потребность в Любви (по А. Г. Маслоу «потребность в любви, привязанности, принадлежности» [4, с. 86]) вдруг (наконец) получила возможность быть широко «прорекламированной» хотя бы на идейно-абстрактном уровне, легитимизирована светской формой религии (наукой) и подкреплена всеми видами искусства. Кстати говоря, тот же А. Маслоу замечает: «у нас очень мало научных данных об этой потребности, хотя именно она выступает в качестве центральной темы романов, автобиографических очерков, поэзии, драматургии, а также новейшей социологической литературы» [4, с. 87].

Тогда же для «нового» времени рождаются и индивидуальные трактовки смысла любви (во многом с опорой на авторитет античности и эпохи возрождения). Земная любовь (мужчины и женщины) может быть смыслом существования. Найти, пережить, ощутить этот пик эмоциональных, чувственных и рациональных наслаждений – так обретается право и возможность человека осознать, что его жизнь имеет (имела, будет иметь) смысл. Без Бога или наряду с Богом есть смысл в индивидуальной жизни и индивидуальной Любви не к Богу (не только и не столько к нему), но к женщине (мужчине). И кто не встретил такую любовь, тот прожил (проживает) свою жизнь напрасно. Смысл Любви естественно созвучен вышеприведенным постулатам относительно самой любви: жить ради любимого человека; направлять свои силы (нравственные, физические, эмоциональные) на взаимное развитие; воспитать в любви достойных детей (внуков, правнуков...). Позволю в качестве иллюстрации типичных идеальных представлений о Любви привести фрагмент из работы В. Франкла, в котором он представляет небольшую подборку оценок ряда исследователей: «Шелер определяет любовь как духовное движение к наивысшей ценности любимого человека, как духовный акт, в котором постигается эта высочайшая ценность (он называет ее «спасанием» человека). Шпрингер делает аналогичное замечание о том, что любовь «охватывает» потенциальные ценностные возможности в любимом человеке. Фон Хаттингберг выражает это по-иному: любовь видит человека таким, каким его «предполагал» при создании бог» [3, с. 259]. Наука, литература, поэзия, театр, а затем и кинематограф стали настойчиво культивировать такие идеалы смысложизненной реализации. По настоящему, неистово, но искренне, пусть и трагично, однако на пике всех переживаний – ради такой любви стоит жить и даже умереть. Постиндустриальное общество при всем его кажущемся прагматизме лишь расширяет пределы и силу влияния данного идеала (стремления) и, добавим от себя, смысла.

В результате «Любовь» из темы философско-религиозной, литературно-мистической и проблемы сугубо элитарной стала проблемой действительно социальной (страхи, переживания о ее – Любви – ненахождении, неполноценности, отсутствии, утраты и т. д.). Отсюда вопрос смысла любви и его реализации (не полной реализации, псевдореализации, абсолютной не реализации и т. д.). Отчетливо обозначилось и стало усиливаться противоречие между культивируемой потребностью найти и реализовать смысл любви и реальными социальными условиями, не позволяющими даже приблизиться к его полноценному воплощению. Оказалось, что пропустулировать, указать, даже заучить смысл любви возможно. А вот в практическом ключе имеют место сложности, порождающие значительные сомнения относительно его (смысла любви) осуществимости.

Даже известные приверженцы и популяризаторы осмысленной любви, не покидая почву реальности, констатировали, что сложившиеся социальные отношения не способствуют, а ограничивают и нередко полностью истребляют предпосылки обретения смысла в любви. В. Соловьев при всем его высоком, проникновенно-восторженном пафосе оценки возможности и

необходимости обретения смысла любви, тем не менее, вполне предметно замечал: «Как скоро жизненная сфера любовного соединения перенесена в материальную действительность, какова она есть, так сейчас же соответственным образом извращается и самый порядок соединения» [1, с. 47]. И далее еще беспощаднее: «истинному бытию, или всеединой идее, противопоставляется в нашем мире вещественное бытие – то самое, что подавляет своим бессмысленным упорством и нашу любовь и не дает осуществиться ее смыслу» [1, с. 51]. Это созвучно позиции Э. Фромма: «При существующей системе люди, способные любить, неизбежно будут исключением; в современном западном обществе любовь, безусловно, представляет собой маргинальный феномен» [2, с. 206]. Любопытно, и В. Соловьев, и Э. Фромм в своих поисках смысла любви приходят к одному и тому же выводу: настоящая любовь в реальных условиях – это по сути своей мужественный поступок, подвиг. «В нашей материальной среде нельзя сохранить истинную любовь, если не понять и не принять ее как нравственный подвиг» (В. Соловьев) [1, с. 48]; «Чтобы любить и быть любимым, требуется мужество, мужество признать некоторые ценности абсолютными и, сделав шаг, поставить на них все» (Э. Фромм) [2, с. 200]. Но на подвиг, как известно, способны немногие. Значит, и говорить о смысле любви можно в отношении единиц. Большинство людей с очевидностью не слишком готовы совершать героические действия во имя любви (друг друга, а, в конечном счете, во имя своего высокого нравственного и духовного «Я»).

Возникает известная парадоксальная ситуация. Мы говорим о маргинальности в отношении того, что «по идее» призвано выступать смысловым базисом в устремлениях «современного» человека.

Таким образом, проблема давно расположена не в плоскости какой-либо артикуляции и декларирования смыслов любви (высоких, содержательных), а преимущественно в плоскости общественных отношений. Почти неразрешимым, как уже отмечалось, оказывается противоречие (оставим маленькую толику надежды) между выпестованными максимумами смысла любви и социальной реальностью, где данные максимы выступают недостижимыми эталонами. Перечень основных претензий, предъявляемых зарождающемуся постиндустриальному обществу, в которых говорится о нивелировке возможностей для воплощения идеала здоровой осмысленной любви, можно назвать уже достаточно устоявшимся (традиционным):

- преобладание и даже наращивание конкурентности как принципа жизнедеятельности, что с неизбежностью переносится и на межличностный уровень взаимодействия любящих людей;

- сохранение и возрастание пространства товарно-денежных отношений, что опять-таки оказывает существенное влияние на прагматизацию любовной сферы;

- наличие (пусть и в модифицированном виде) разнообразных форм отчужденного труда. Неудовлетворенность в сфере профессиональной занятости (обратная сторона – отсутствие достойной работы) означает, как правило, неудовлетворенность жизнью вообще с отчетливым перенесением данной неудовлетворенности на отношения с близкими людьми.

Основанием для осмысленной и как некогда было принято говорить «действительной» любви выступает фабула бескорыстия. «Любовь всегда великодушна, – пишет А. Г. Маслоу. – Нет ничего более желанного для любящего человека, чем дарить радость и удовольствие любимому, ему нравится делать что-то для своего возлюбленного, ему приятно видеть его счастливым» [4, с. 263]. «Любящие люди получают особое наслаждение от возможности быть искренними, им доставляет особую радость делиться секретами друг с другом» [4, с. 263]. Можно также вспомнить знаменитое высказывание Антуана де Сент-Экзюпери: «Настоящая любовь, начинается там, где ничего не ждут взамен» [5]. Система же социальных связей и отношений преимущественно построена на корысти и прагматизме.

В схематичном и весьма условном виде несоответствие между идеальными принципами (основаниями) для реализации истинного смысла любви и доминантами реальных социальных отношений можно представить следующим образом (см. Табл. 1).

Таблица 1

Идеальные принципы (основания) для полноценной осмысленной Любви	Доминанты реальных социальных отношений
Бескорыстие (альтруизм)	Прагматизм (эгоизация)
Направленность на партнера	Преимущественная нацеленность на себя
Удержание высших переживаний	Превалирование утилитарных (низших) желаний
Взаимопонимание	Отсутствие особых навыков и побуждений к взаимопониманию
Взаимное совершенствование	Дефицит возможностей и потребностей к совершенствованию
Равенство (паритетность и договорной характер прав и обязанностей)	Авторитарность, подчинение, иерархичность
Солидарность, взаимопомощь	Конкуренция
Разнообразие («творчество души»)	Рутинизация («умерщвление души»)
Искренность, открытость	Неправдивость, вуалирование намерений и целей, закрытость
Сосредоточенность*	Рассредоточение*

* Различия между сосредоточенностью, как одним из главных условий в искусстве жить и любить, и разбросанностью, рассеянностью, характеризующими существование современного человека, великолепно представил Э. Фромм [2, с. 182].

В таких условиях в любви остается преимущественно своеобразный спасительно-реабилитационный смысл. То есть, когда о существенном взаиморазвитии говорить сложно, однако можно предпринимать попытки хотя бы «прятаться в любовь» (постоянно или периодически), как в некое ощущение временного (кратковременного) комфорта. Известное восприятие любви как «бухты отдыха» (а кому повезет и «комфорта»). Крепость – данной бухты, понятное дело, зачастую определяется силой жизненных «цунами». Тот же Э. Фромм метко характеризует это альянсом двоих «против мира». «Эта концепция любви и брака, – пишет исследователь, – делает главный упор на то, чтобы найти убежище от невыносимого чувства одиночества. В «любви» человек наконец-то находит приют и спасение от одиночества. Двое образуют альянс против мира, и этот-то эгоизм вдвоем ошибочно принимают за любовь и близость» [2, с. 160].

Однако, вряд ли оправданно все сложности с воплощением высших смыслов переадресовывать абстрактной социальности. Развитие постиндустриального общества в нынешнем историческом промежутке актуализирует возврат к проблеме собственно ответственности человека за весь прагматичный, корыстный и, говоря несколько эмоционально, уродливый социальный порядок. Ведь когда мы осуждаем общество за прагматизм, заикленность на конкурентности, статусности, иерархичности и прочее, тем самым оттеняем давний социально-философский вопрос о природе человека. Возможно, имеет место фатальность. И индивид в любых условиях будет тяготеть к эгоцентризму, завистливости, предательству, стяжательству, авторитарности, потребительству. А значит, – изначально лишен возможности искать и находить смысл любви. Поскольку, испытывая, с одной стороны, потребность любить, с другой стороны, – готов лишать себя данной потребности из-за иных более утилитарных (меркантильных) позывов, мотивов и целеполаганий.

Кроме того, необходимо, безусловно, учитывать и так называемую эротическую составляющую. Имеется ввиду, прежде всего сила полового влечения, которая в определенных условиях может выходить (и нередко выходит) из-под контроля и перенаправляется не на любимого человека. Освобождение сексуальности, как известно, не сняло, а в чем-то даже и обострило проблему нахождения смысла любви. Сексуальная удовлетворенность, прокладывающая путь к

интимному блаженству без подкрепления высшими чувствами, оказывается обманом, не раскрывает, а отдаляет полноценное восприятие смысла любви. Нельзя не согласиться с А. Камю, полагавшим, что: «Разнузданная чувственность приводит к убеждению, что мир бессмысленен. Целомудрие, напротив, возвращает миру смысл» [6, с. 96]. Однако, реальность такова, что сила полового влечения оказывается мощнее высоких рассуждений об осмысленном отношении к любви и миру.

Также нелепо отрицать рецидивы чувственно-эмоциональной сферы. Сложности здесь возникают даже у вполне здоровых и «устроенных» людей. Страсти, эмоции (зависть, злость и т. п.) можно выводить, и как производную из социальных условий, и как внутренние характеристики, свойственные людям, находящимся во вполне щадящих общественных отношениях. А ведь нередко именно данные страсти «убивают» любовь, лишают ее всякого смысла.

И вряд ли можно ожидать, что потребность в полноценной любви не будет в значительной мере ретироваться перед неумными сиюминутными «низшими» желаниями, как собственными, так и окружающих, готовых, например, отомстить тем, кто способен находить в любви высокий смысл. Возможно, что смысл любви как раз и заключается в периодическом напоминании человеку о его возможностях быть не только эгоистом (в негативной интерпретации данного термина), но и альтруистом. И здесь, безусловно, правы те, кто считает, что осмысленная любовь – это показатель наличия в человеке того, что хотелось бы выдавать за собственно человеческое (при всей наивности таких ожиданий).

Мой скепсис, впрочем, не разделяют специалисты, предполагающие, что именно ощущение утраты (необретения) смысла в любви может быть толчком к социальным преобразованиям. Известный социальный психолог Дж. Уэлвуд, специализирующийся на популярной сегодня теме личностного роста, резонно замечает: «Традиционный брак существовал во тьме, а в XX веке рост осознанности неожиданно высветил наши отношения. Теперь нам всем предстоит пройти ряд испытаний, прежде чем мы научимся любить друг друга осознанно при свете дня. Сегодня, если мы хотим сохранить живые, развивающиеся отношения, нам нужно найти новый смысл» [7]. Однако, так ли уж велик шанс найти «новый смысл». Для этого исследователь предлагает: «Во-первых, мы должны захотеть встречи со своим партнером на каком-то более глубоком уровне. Пара должна быть готова честно ответить себе: «Почему и для чего мы вместе?» Хотим ли мы только получать удовольствие или хотим расти? И если мы хотим расти, то готовы ли мы превратить наши отношения в алхимический сосуд, в котором все, что не осознано, плотно замуровано внутри нас, может проявиться и трансформироваться?» [7]. Данная цепочка вопросов может быть продолжена следующим образом: насколько массовыми могут быть положительные ответы? Насколько утопичны предложения «роста» для абсолютного большинства людей, проживающих в реальных социально-экономических условиях и ощущающих себя мучительно-комфортно в своих ставших вполне привычными комплексах и ограниченностях?

Выводы:

С момента отождествления любви с индивидуальным выбором мужчины и женщины (особенно женщины) без поправки на этнические, языковые, расовые, религиозные и социально-статусные ограничения возникает известное несоответствие между идеей свободы выбора любви и жестокой, прагматичной реальностью. Большинство доминирующих выкладок относительно «смысла любви», либо имеют своеобразный изысканно-литературный вид, либо приобретают научно-долженствовательный или религиозно-обязывающий характер (т. е. языком литературы, науки и религии задаются некие эталонные критерии, которым необходимо следовать или, как минимум, на них ориентироваться).

С одной стороны, через систему светских и религиозных просветительских и образовательных институтов сформировалось представление о смысле любви, как об осознанном и содержательном выборе двух людей на взаимное развитие, совершенствование, на рождение и воспитание таких же способных к любви и творческой самореализации детей. С другой стороны, в глобализирующемся обществе, лишенном многих реальных возможностей для свободного развития личности, выхолощенном эгоистично-прагматичными установками и ориентирами, нет значительных предпосылок и для смысла (осмысленной жизни), и для любви.

Таким образом, реализация смысла любви (взаимное, бескорыстное и проникновенное совершенствование двух любящих людей) в привязке к социальности (реальному, а не идеально представляемому социуму) выглядит более чем проблематично. Поскольку практически все пласты (за небольшим исключением) жизненного бытия человека переполнены условиями и условностями, уничтожающими всякие желания следовать каноническим принципам осмысленной любви.

Конкуренция вместо солидарности, прагматизм вместо альтруистичности, культ денег вместо культа нравственности, статусность вместо товарищества. С очевидностью все это повторяется и в отношениях, которые по сути своей должны считаться «Любовью».

В заключении, вновь приходится прибегать к использованию «принципа надежды» и заставлять себя включать элементы веры в мотивирование последующих поисков, апеллируя к «авторитетам». В данном случае процитируем А. Г. Маслоу: «Мы должны понять, что такое любовь, должны научиться воспитывать ее, творить и прогнозировать, – иначе мир будет захлестнут ненавистью и недоверием» [4, с. 261].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Соловьев В. Смысл любви / В. Соловьев / Сост. В. А. Роменец. – К.: Либідь. – АСКИ, 1991. – 64 с.
2. Фромм Э. Искусство любить / Э. Фромм; [пер. с англ.; под ред. Д. А. Леонтьева]. 2-е изд. – СПб.: Азбука, 202. – 224 с.
3. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник / В. Франкл; [пер. с англ. и нем. / общ. ред. Л. Я. Гозмана и Д. А. Леонтьева]. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
4. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу; [пер. с англ. А. М. Татлыбаевой]. – СПб.: Евразия, 1999. – 478 с.
5. Гидденс Э. Трансформация интимности. Сексуальность, любовь и эротизм в современных обществах / Э. Гидденс; [пер. с англ. В. Анурина]. – Издательский дом «Питер», 2004. – 124 с.
5. Сент-Экзюпери А. Цитадель [Электронный ресурс] / А. де Сент-Экзюпери. – Режим доступа: <http://www.vp777.ucoz.ru/publ/11-1-0-21/>
6. Камю А. Из записных книжек / А. Камю; [пер. с фр. О. Гринберг, В. Мильчина, Е. Гальцова]. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2009. – 253 с.
7. Уэлвуд Дж. Чтобы любить по-настоящему, нужно излечить свои «раны нелюбви» [Электронный ресурс] / Дж. Уэлвуд. – Режим доступа: http://www.psychologies.ru/couple/relationship/_article/dzhon-ujelvud/

ЗМІСТ

Борінштейн Євген Русланович ПАМ'ЯТІ ВЧИТЕЛЯ	4
Бельский В.Ю. К.Д.УШИНСЬКИЙ ТА ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ В РОСІЇ	5
Блінцова Вікторія Олегівна СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ СКЛАДОВІ ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТІЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ДОБИ	12
Борінштейн Євген Русланович МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ ЯК СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКЕ ЯВИЩЕ	17
Ворніков Віктор Іванович СОЦІАЛЬНА БАГАТОВИМІРНІСТЬ ТА КОНВЕНЦІОНАЛЬНІСТЬ СУСПІЛЬСТВА	24
Добридень Оксана Володимирівна ЗДОРОВЕ СПОЖИВАННЯ В УМОВАХ ВИСОКОТЕХНОЛОГІЧНОГО СУСПІЛЬСТВА СПОЖИВАННЯ: ПРОБЛЕМИ ПРОТИСТОЯННЯ	30
Доброва Марія Павлівна КОНСТРУЮВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ПРОЦЕСІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРОЕКТУ МОДЕРНУ	35
Іванова Оксана Станіславівна НОВА ФІЛОСОФІЯ ІНЖЕНЕРНОЇ ОСВІТИ: ЛОГІКА ФОРМУВАННЯ ГУМАНІТАРНО-ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ	40
Каранфілова Олена Володимирівна ДІАЛОГІЗМ В КОНТЕКСТІ ВИВЧЕННЯ СУЧАСНОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ	45
Католик Ярослав Богданович ВИБОРЧІ СИСТЕМИ УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ТА МОЖЛИВІ ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ	49
Кримець Людмила Володимирівна ОНТОЛОГІЯ ВЛАДИ У ДИСКУРСІ АНТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ	52
Кройтор Артем Вікторович РОЛЬ ВИБОРІВ У ПРОЦЕСІ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ	56
Куценко Вікторія Юрївна ТРАКТУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ В НЕОПАТРИСТИЦІ	62
Лар'яновський Ігор Сергійович ІНТЕГРАЛЬНА КОНЦЕПЦІЯ ЦІННОСТІ	69
Михайлова Вікторія Леонідівна РІВНОСУБ'ЄКТНИЙ ДИСКУРС ЯК СПОСІБ РОЗВИТКУ ПРАВОСВІДОМОСТІ СТУДЕНТСТВА	74
Наумкіна Світлана Михайлівна ДИХОТОМІЯ ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВИ ТА ЦЕРКВИ В СУЧАСНИХ СУСПІЛЬСТВАХ	80
Осипова Світлана Анатоліївна ОСОБЛИВОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ РЕФЕРЕНДУМУ ТА ІНШИХ ФОРМ ПРЯМОЇ ДЕМОКРАТІЇ В ПОЛІТИЧНІЙ ПРАКТИЦІ НЕВИЗНАНОЇ ДЕРЖАВИ (НА ПРИКЛАДІ ПРИДНІСТРОВСЬКОЇ МОЛДАВСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ)	83
Палазова Тетяна Михайлівна ПОЛІТИКА ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ	88

Санченко Сергій Петрович ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЇ МОДЕЛЕЙ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ СУЧАСНИХ СУСПІЛЬСТВ	93
Соколова Оксана Миколаївна ДЕМОГРАФІЧНА ПОЛІТИКА : ІСТОРІЯ ТА МОДЕЛІ РОЗВИТКУ В КРАЇНАХ СВІТУ	97
Терещенко Ганна Олександрівна ПОЛІТИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК СИСТЕМА ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ НОРМ ТА НЕВІД'ЄМНИЙ ЕЛЕМЕНТ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ	103
Устич Сергій Іванович СУТНІСТЬ, ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА РОЗВИТОК СУЧАСНИХ ТРАНСКОРДОННИХ СИСТЕМ	107
Федорів Христина Іванівна ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ: РІЗНОМАНІТНІСТЬ СУЧАСНИХ ПІДХОДІВ ЩОДО ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ	118
Ханстантинов Віталій Володимирович АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОГО КУРСУ УКРАЇНИ	123
Яковенко Андрій Вячеславович СМИСЛИ ЛЮБОВІ У СУСПІЛЬСТВІ, ЩО ГЛОБАЛІЗУЄТЬСЯ: ІДЕАЛЬНІ УСТАНОВКИ Й РЕАЛЬНІ СОЦІАЛЬНІ УМОВИ	129

Наукове видання

«ПЕРСПЕКТИВИ». Соціально-політичний журнал

Редакційна колегія журналу:

Кавалеров А. І., головний редактор

Наумкіна С. М., заступник головного редактора

Балашенко І. В., відповідальний секретар

Кавалеров А. А., технічний редактор

Адреса редакції:

Україна, 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 26, кімната 73

Тел.: (0482) 732-09-52

Реєстраційний № 451.

Здано на виробництво – 04.12.2013.

Підписано до друку з оригіналу-макета – 02.12.2013.

Формат по ISO 216: А4, 297×210, 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.

Ум. друк. арк. 12. Наклад 100 прим. Інформаційно-видавничий центр Державного закладу
«Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 26

тел.: (0482) 731-19-14